

Muinasaja teadus

Eestlaste maast.

Rohalised muinasaja kirjeldused Liivi-
maast, Pernu- ja Wiljandi maakonnast.

[Kogunud ja wäljaannud.

J. Jung.

A. Gerssteini trükk Turjewis.

B. 2056.

L. Lung.

Muinasaja teadus

Geslaste maalt.

II.

Kohalised muinasaja kirjeldused Liiwimaalt,
Bernu ja Wiljandi maakonnast.

Kogunud ja väljaannud

J. Jung.

Jurjewis, 1898.

A. Grenzsteini trükk.

Winnipeg

Winnipeg

II

Доволено цензурою. — Юрьевъ, 3 Юля 1898 года.

ENSV TA
Kirjandusmuuseumi
Arhiivraamatukogu

73 543

1898

Eesõna.

Järeleiswas jaos tahame oma kodumaa kihelkondade kaupa läbi võtta ja tähele panna, mis meil seal tundmata ja tuttavamast ajast mälestusi ja märkisi järele on jäänud, nii kuidas ma neid I jaos IV peatüki sees olen seletanud.

Et minul ise võimata oli, kõiki neid kohte ära teada ja ülesse otsida, mis kufagil olemas on, siis on minu üleskutse ja palve peale palju minu auustatut suguwendi ja ka üks auuwäärt suguõde, omast ümbrustest mulle teatusi saatnud, et ma neid kohte olen võinud läbi katsuda ja ülesse kirjutada. Teatajate nimed saavad kõik raamatu eesotsas ülesse antud. Suwitawad on küll need wanaaja märgid ja mälestused, mis meie maal ja rahwa seas olemas on, mis meie kodumaa minewikust iseäraliku tähtsa pildi annawad. Sellepärast südamelik tänu kõigile teatajatele.

Nende kirjelduste juures tuleb wäga palju wanu jutte ette, mis rahwa seas liiguwad, nii kui wanade kirkute ehituste, mitmete kohtade, jõgede, järwede, metsade ja kiwide juures jne., mida ma auusaid lugejaid ikka wanuks juttudeks, aga mitte tõsiseks ajalooks, palun pidada. Näitajime meie rahwa wanad jutud maha —

millede sees ka sagedaste ajalooliku tött on —, siis kaotaks meie kirjeldus palju omaft huvituseft ja tähtsuseft. Mis seal juures tõeste luule on, seda leiab iga mõistlik lugeja ifegi. Argu siis ka keegi seda ebanõu õpetuseks pidagu, sest sellest ajast oleme meie lootufe järele ammu juba mööda. — Senniks soovib head terwift kõigile

Raamatu kirjutaja.

Abias, 6. Novembril 1897.

Vanade kohtade, asjade ja juttude teadustajad.

Ma olen ükshilud teadustused igas kihelkonnas kõik nummerdega ära tähendanud, et nende järele teadustajate töödest aru võib anda. Nõnda saavad siis kõik teadustajate teated iga ühe nime järel nummerdega ära tähendatud, millest näha võib, mille üle keegi on teadustanud. Ka seda tuleb sagedaste ette, et mitu meest ühe asja või koha üle on teadustanud, siis saab see number ka iga ühe nime järele ülesse pandud, kes sellest teadust on annud.

Halliste kihelkonnast:

- J. P. Söggel, metsahoidja Uue Karistes 5. 6. 20. 22. 24—26.
28. 32. 44.
A. Suurlast, Wiljandist 15. 18.
H. Kaba, Weelitse Alliku noor peremees 53.
H. Rõiva, kaupmees Hallistes 52.
M. Nõges, Abia Kalbakilla taluperemees 12. 15. 37.
M. Plus, Kaarli Torimu peremees 28.
J. Heinrichson, Uue Kariste koolmeister 45.
C. Neo, Laatre koolmeister 18.
Minu oma uurimised 1—32. 33—43. 46—51.
H. Reng, Abiast, 18, 29. 33. Sandi ware.

Karksi kihelkonnast:

- J. Kivisäl, Karksis 4—19. 30. 32. 37. 38. 46. 54.
 J. Hünerfson, Karksi, praegu Soome Harju Hamina põllu-
 töö kooli õpilane 2. 9. 22. 23. 35. 37. 40. 41.
 J. Karu, Karksi Karutoosi peremees 21. 34.
 H. Törwandt, Karksi Tindi peremees 24. 29. 30. 31. 42. 51.
 J. Ilwes, Karksi walla kirjutaja 28.
 Minu uurimised 1—3. 10—12. 20. 25—27. 33. 35. 39.
 43—45. 47—50.
 J. Ritberg, Pöögle toolmeister 44.

Saarde kihelkonnast:

- P. Sitska, Saarde kihelkonna kooliõpetaja 2. 3—5. 10. 11.
 14—23. 25—39. 42—57. 60—63. 66—70. 73. 76—80.
 J. Jakobson, Kootsimõisa peremees 1. 3. 4. 7. 10. 14—18.
 21. 25—27. 50. 53. 57. 65. 72. 73.
 J. Ramburg, Boltwidisi 31. 35. 36. 39—41. 59. 62. 71.
 M. Suurkast, Wiljandisi 5. 8. 9. 11—13. 16—18. 25. 29.
 31. 32. 36. 50. 53—55. 58. 66. 67. 73—75.
 H. Talu, Jäärja Marina peremees 81—84.
 Karta, kaupmees Talli mõisas 85.
 Minu uurimised 1. 24. 53. 81—84.

Häädemeeste kihelkonnast:

- Rehtlich, kirikuõpetaja 5. 6. 8. 10.
 R. Wir, kaupmees Tahkurannas 6—10.
 M. Grant ja J. Marfson, peremehed ja laewade omanikud
 Drajas 2.
 J. P. Sögel, metsahoidja Uue Karistes 2. 3.
 Minu uurimised 1—10.

Bernu kihelkonnast:

- H. Tuul, kooliõpetaja Uulus 2. 4—7. 12—14.
 A. Suurkast, Wiljandisi 3—5.
 Minu uurimised 1. 5—7. 8—13.

Lori kihelkonnast:

- A. Suurkast, Wiljandisi 4—10. 12—18. 20.
 S. Tesnow, Lori õigeusu kihelkonna kooliõpetaja 11. 19.
 Minu uurimised 1—3.

Wändra kihelkonnast:

- E. Tõstmann, Wana Wändra 16—18. 21. 29—35.
 A. Jürgenstein, Wändra kihelkonna kooliõpetaja 2. 3. 8.
 10. 14. 18. 19. 21. 23. 27. 44.
 A. Suurkast 6. 7. 9. 11—13. 15—17. 20—22. 24—26. 28.
 Kofsmann, Wändra köster 45.
 Minu uurimised 1. 36—43.

Jakobi kihelkonnast:

- G. Lufit, Hallingast 2. 6—8. 9. 14—19. 21. 23.
 von Schulz, kirikuõpetaja 2. 4.
 A. Rütg, Pernust 2.
 M. Reimann, kooliõpetaja Põraveres 5. 6. 11. 20. 23. 24.
 J. Markson, Draja 10. 11. 14.
 Johansson, köster Jakobis 9.
 Marie Johansson, köstre proua Jakobis 25.
 Minu uurimised 1. 3.
 J. Teller, Kergu kabele köster 12.

Mihkle kihelkonnast:

- A. Kappak, Wolmari juures, Kofamõisa weskli peal masinist
 2. 4. 5. 19. 21. 22.
 Anniko, kooliõpetaja 5. 17. 18.
 Lezius, kirikuõpetaja 4—16. 20.
 Minu uurimised 1. 3. 16. 20.

Audru kihelkonnast:

- J. Tarkpea, Audru köster 4—6.
 R. von Holst, kirikuõpetaja 2.
 D. Schanz, Pootsist 2.
 Minu uurimised 1. 3.
 J. Döwel, Sindi mõisast 7.

Tõstama kihelkonnast:

- D. Schanz, Pootsist 2—4. 6. 7. 16. 17.
 J. Laan, Seliwalla kirjutaja 8. 9.
 Ann Laan, Selist 5. 10. 11. 13.
 Anniko, kihelkonna kooliõpetaja 12.
 A. Jansson, Selist 9.

K a u d s e p, Eõhela preester 12.
 Minu uurimised 1. 13—15.

Wiljandi kihelkonnast:

A. Suurkask *), Wiljandist 2—4. 6. 10—21. 26. 31. 32.
 37. 38. 39. 40. 41.
J. Täht, Wõidust 6. 7. 9. 17. 19—24. 28. 30. 33. 38.
J. Paltser, 5. 9. 45.
J. Nõmmik, kooliõpetaja Taaweres 13. 43.
 Minu uurimised 1. 5. 8. 9. 25. 27. 29. 30. 34. 35—37. 42.
 44. 45—50.

Rõpu kihelkonnast:

A. Eurwa, Heimthalist 3. 6—9. 17. 19. 20.
R. Palu, Wõrumaalt 4.
A. Suurkask, 4. 6. 10.
R. Hermann, kodukooli õpetaja Rõpus 4.
W. Toom, kooliõpetaja Weikses Rõpus 5.
J. P. Söggel, metsahoidja Uue Karistes 4. 10—15. 18.
 21. 22. 23.
 Minu uurimised 1. 2. 9.

Paistu kihelkonnast:

J. Robert, Heimthalist 4. 5. 6. 15.
A. Suurkask, 7. 10. 13—19. 27. 33. 36. 37.
J. Hänerfon, praegu Harju Hamina põllutöö kooli õpilane
 9. 20—22. 31. 32. 34. 35.
J. P. Söggel, metsahoidja Uue Karistes 1. 2. 3. 17. 18.
 21. 23. 24. 38. 40. 44.
J. Lepik, metsatülem Hõlstris 3. 7. 8.
J. Kaubsep, wallatirjutaja Hõlstris 11. 41. 42.
A. Awik, kooliõpetaja Hõlstris 33. 43.
 Paistu kihelkonna kooli õpilased ja kooliõpetaja **P. Rubel** 12.
 26—29.
R. Hermann, kodukooli õpetaja Rõpus 21. 32.
 Minu uurimised 1—4. 20. 21. 23. 31. 38. 39. 41. 42.
H. Kuusik, Peterburis joonistusetskooli õpilane 21. 32. 36.
 37. 40.

*) Siin tähendan, et **A. Suurkask** minu saadikuna igalpool wanu kohte on ülesse otsimas käinud. W. a.

Helme kihelkonnast:

- K. Ruut, kooliõpetaja Koorkülas 3—5. 7. 10. 14—29. 32.
 33. 35. 37—41. 43—51. 55. 56.
 J. Hånerjon, Kariküsti 6. 7. 9. 15. 30. 38. 40.
 Kalling, Talerpera metsakülem 12. 31. 42. 53.
 J. Lammass, Homuli Egeri taluperemees 13, 31.
 J. Grünberg, Hummuli wallakirjutaja 28. 29. 33. 37. 82.
 von Samson, Hummuli mõisaherra 21, 33. 39.
 A. Suurkast, 14. 51. 54.
 J. Erdell, Helme trahteripidaja 54.
 J. Kalep, Wiljandi tikuwabrikust 8.
 G. Meil, Woorust 36.
 J. Kuldek, Kabalast Wakina noor peremees 58.
 Minu uurimised 1. 2. 5. 8. 9. 11. 29. 34. 40—51. 54. 56.
 57. 59—84.

Tarwaste kihelkonnast:

- J. Käger, Tarwastest Kägara taluperemees 2. 19. 20. 22.
 23. 25. 41.
 J. Siller, Tarwaste Ritse talu noor peremees 6—9. 11.
 17. 35. 36.
 Lepik, Tarwaste Mõnnaste kooliõpetaja 12—16. 21. 23. 29. 34.
 K. Hermann, Rõpus kodu-kooliõpetaja 24. 33.
 P. A. Meil, Woorus Peetruse peremees 3. 22. 31. 38.
 J. Waine, Woorust 3. 39.
 A. Suurkast, 22. 30.
 Minu uurimised 1. 3—5. 6—9. 10. 18. 23. 26—28. 31.

Pilistvere kihelkonnast:

- J. Kuldek, Kabalast Wakina noor peremees 18. 29—31.
 33. 35. 36. 39.
 G. Lindeberg, Kabalast, peremees Kurla külas 2. 9—12.
 27. 28.
 A. Suurkast, Wiljandist 19—21. 24. 26. 29. 32. 33. 35.
 Minu uurimised 1—8. 11—17. 19. 20. 22—25. 34. 37—39.
 40—42—53.

Põltsamaa kihelkonnast:

- M. Luu, Kuristal noor koolmeister 4—6. 8. 9. 11—14. 17.
 19—21. 23—26. 28. 30. 31. 33—37. 39—41.

A. Suurkast, 7. 15. 16. 18. 22. 27. 29. 32.
 Tõnisehof, Wana Põltsama walla kirjutaja 25. 27. 48.
 Minu uurimised 1—3. 7. 10. 26. 30. 36. 38. 44—47. 49.

Suure Jaani kihelkonnast:

J. Rõmmil, Laewere koolmeister 20—23. 31. 40. 42. 43. 44.
 51—53.
 T. Reimann, Regoldist 13. 14. 19. 24. 27—29. 32. 35—37.
 39. 40. 52.
 Ernst Sapas, Siltgawereft Paju peremehe poeg 2. 34. 40.
 43. 49. 50.
 A. Suurkast, 7. 11—22. 24—26. 31. 32. 46—48.
 M. Wanakesa, Võhawereft peremehe poeg 10. 20. 22. 23. 30.
 32. 39. 45.
 H. Raid, Wastsemõisast peremehe poeg 4. 5.
 T. Kuresson, Suure Jaanist 2. 52.
 J. Kuldek, Kabalast, Watina noor peremees 34. 40. 48.
 H. Nebane, Imaweres, Bilistwene kihelkonnas kooliõpetaja 38. 41.
 Minu uurimised 1—6. 8—10. 34. 39. 40.

Kolga Jaani kihelkonnast:

Kristjan Aindt, 3. 8. 9. 11. 12. 14—17. 22.
 A. Suurkast, 4. 7. 8. 10—14. 18.
 W. Reimann, kirikuõpetaja, kiriku akna kiri.
 Aug. Rosenbach, Wana-Põltsama walla abikirjutaja 7—18.
 Minu uurimised 1—4. 6. 19—21.

Minu endised uurimised Speatud Eesti seltsi kirjades:

- J. Jung, Ueber Ausgrabungen im Fellinschen Kreise. Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft 1878. S. 187—196.
- Ueber ein Brandgrabstätte in Friedrichsheim, Sitzungsbericht der Gel. estn. Ges. 1878. S. 209. 210.
 - Ueber Steinsetzungen im Fellinschen Kreise. Sitzungsbericht der Gel. estn. Ges. 1879. S. 48—51.
 - Ueber die estnisch-lettische Sprachgrenze. 1879. S. 66—73.
 - Ueber Runentalender. S. 35. 36. 1879.
 - Ueber das Knochenlager bei Ruudi in Abia. S. 130. 131. 1879.
 - Ueber die Steinlager im Wirtssee. S. 161. 162. 1879.

- Ueber das Knochenlager bei Kalbakilla in Abia. S. 162. 163. 1879.
 - Ueber einige in Abia gefundenen Thongefäße. S. 101. 102. 1880.
 - Ueber die alte Estenburg Lehowa. S. 136—142. 1880.
 - Ueber einige Alterthümer aus dem Kirchspiele Hallist und Umgegend. S. 54—66. 1882.
 - Ueber die Sinihalliku Estenburg bei Fellin. S. 217—220. 1882.
 - Noch etwas zur „fer“ Frage. S. 39—46. 1884.
 - Einiges über Setuleseb. S. 145—154. 1885.
 - Die Sage über die Entstehung des Eusefällschen Sees. S. 210. 211. 1886.
 - Bemerkungen zum archäologischen Ausfluge des Professors Grewingk. S. 268—276. 1886.
 - Ueber einen Münzfund und ein archäologischer Ausflug. S. 125. 230—232. 1888.
 - Ueber einige Alterthümer im Hallistschen. S. 148—151. 1889.
 - Ueber Schlangendienst der Esten. 1891.
-

Piivi kubermang.

Pernu maakond.

1. Halliste kihelkond.

1. Halliste nimi on üks neist kõige wanemist kohtade nimedest meie mail, sest see tuleb juba Väti Hendriku kroonikas peat. XV. § 7. aastast 1211 ette, kus seda „Alistegunde“ nimetatakse. See nimi näitse wist Eesti keele „Aluste ehk Alumise maa jagu“ tähendama, sest et selle kihelkonna põhjapoolhes küljes ka üks suur Aliste soo olemas on.

Halliste kirik olla oma nime „Aliste mäest“ saanud, mis Pernuja wallas Randsepa talu maa sees on, kus peal see kirik muinasjutu järele kõige esite olla seisnud. See wõib ka wõimalik olla, sest et Pernuja tuulewesti juures ka üks wana furnute matuse ja põletamise koht on. Ommetigi ei ole sellest kusagil kirjades midagi leida. Kui see iial nõnda on olnud, siis wõib see kõige wanemal katoliku usu ajal olla olnud, aga Luteruse usu ajal on see kirik ifka oma praeguse koha peal seisnud.

Muinasjutt rahwa suus räägib, et kui kirikut Pernuja Aliste mäele uueste olla tahetud ehitada, siis olla lind põesas laulnud, et kirikut mitte sinna kohta ei peaks ehitatama, waid teise kohta, kuhu tema ette lendawat. Sind lennanud praeguse kiriku koha peale, kuhu siis kirik ehitatud ja nimi pandud: püha Anna kirik. Millal see

kirik asutatud, ei ole teada. Rõige esmalt räägitakse Halliste kihelkonnast ühes ordumeistri Walter von Plettenbergi kirjas 1504 aastal.

Ujaloo järele on see kirik mitu korda ära põlenud, ja viimast korda sai ta 10. juulil 1863 piksest põlema löödud, kus ta puhtaks ära põles, muud kui müürid jäid üksi järele. Wiimne ehitus oli 1864—1867 aastani, kus ta igapidi juuremaks tehti. See olla aga juba kuues kord olnud, teda ülesse ehitada. Sellepärast ei ole selle kiriku juures midagi wanu asju ega mälestuse märkiji. Kiriku ümber on küll wana matuse aed, aga seal ei ole midagi hana märki wanemast ajast järele jäänud, kuidas seda mõne muu kiriku juures leida on. Praegune furnu aed on alles 1776 aastal asutatud. Rõige wanemad kiriku raamatud on pärast 1600-dat aastat.

Nii palju räägib wana jutt weel, et Halliste kiriku ilusa healega kell ühe sõja ajal Raubi walla Rõstre talu ojasse olla ära peidetud, aga pärast ei olla seda sealt enam kätte saadud.

K i w i a j a m ä r g i d j a m ä l e s t u s e d .

2. Et Leedu sugurahwas kiwiajal arwatavasti fiin maal on elanud, siis on wist neist ka järgmised Leedu keele kohtade nimed Halliste kihelkonda maha jäänud. Nii kui: *Abias M a s a* talu: Leedu keele: *weike*. *Mulgi* talud = l. k. loll, rumal. *Laatji* talu = karu l. k. *K u u k l i* talud, mis Leedu wõi Läti keele rutiis = rõigas järele on muudetud *). *Laatres K u k u l i* talud niisamma, ja ka *Leisi* - mõisa talu, mis *Leischi* ehk Leedu nimet tähendab.

*) Eesti keeles muudetakse sagedaste mõera keele sõnad hoopis ümber, kui: *Abias* on üks *L ä ä t r i* talu ja teine *Wilsandi* loodis *Sinihalliku* juures, ka *L ä ä t r i* nimega: on aga algusest öieti: *K ü ü k l i* talud.

3. **Kiwiasju** on leitud: Abia Soju talu põllu sees umbes 45 aasta eest tagasi üks kiwist topelhaamer, mis warre august jaadik katti oli läinud, aga mõlemad tükid alles. Sellel olnud mõlemad otsad teravad ja warre auk keskel. Karja lapsed olla selle ära lõhknud. — Kuukli talu põllu sees 17 aastat tagasi üks pool kiwihäämert, ka warre august jaadik katti. Sai õpetatud Eesti Seltfile saadetud.

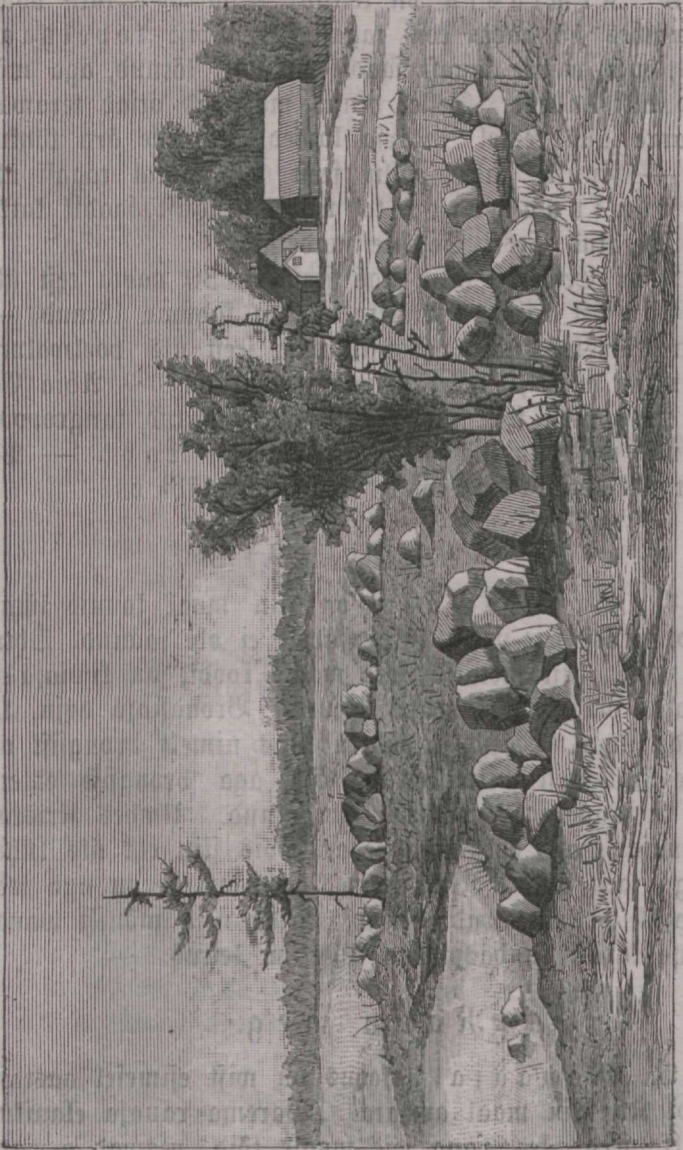
Abia Gewerti talu maa sees on 30 aasta eest üks pool kiwist kirwest leitud. On kaduma läinud. — Wana Kariste Kullimatši talu maa sees üks poolwalmis kiwikirwes, kellel warreauf sees on, — Abia Gewerti talu maa sees üks hästi wälja ihutud kangropooli farnane wibupüüsi noolitera tahk. — Penujast üks rufitakiwi, kellel auk läbi on!

Brongsi aeg.

4. **Brongsi aeg** on siin maal kaunis lühike olnud, millest seie palju jälgi järele ei ole jäänud. Öhtupool mail, kust metallid seie maale toodi, on kiwiaja ja rauaaja wahel pikk wahel olnud. Brongsiaja asju, kui kirwid, nuge, odasid ja mõetu, mis nimelt brongsi on, ei ole Hallistest mitte leitud, küll aga brongsi ehteid, mis ka rauaajal pruukida on olnud. Umbes Kristuse sündimise ajal, ehk enne seda, wõis siin ehk üks lühike brongsi aeg olla. Kiwi kirwed ja haamrid on aga veel rauaajal pruugitawad olnud, kuid neid mõnest wanast matuse kohast raudasjadega ühes on leitud. —

Raua aeg.

5. **Rauaaja** hakatus on wist esimesel aastajal p. Kr. siin maal arwata. Warema rauaja elanikud, nimelt need, kes raua seie maale töid, peawad arwata-

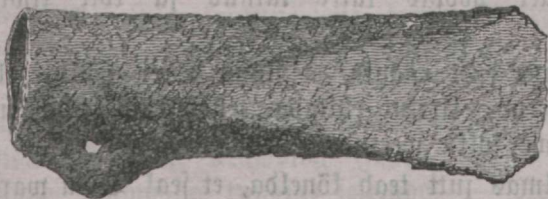

Taru kiwi ka me. (Waata lehefig. 5.)

wasti Gootlased olema olnud, kes ka mõne aja siin maal on elanud, aga wist kiwiaja elanikkudega segamini. Faktult ei wõind kiwiaja elanikka siin maal olla, ega wäga palju ka raua toojaid Gootlasti siia tulla; nad wõiswad wist üksteise kõrwas elada. — Nende siin olekut tunnistawad esiteks suured kiwi kalmed, kus nemad omad surunud on ära põletanud, ja nende ehted ja muud metalli asjad sinna kalmetesse maha matnud. Teiseks on siin maal kohtade nimesid, mis arwatawasti Gooti nime kannawad, kui: Gooti org, Wana Karistes, Gooti nõm, Kaarli, wiis Kaide talu Ubias, mis Gooti keele laemake tähendab. „Were“ lõpuga nimesid ei tule Hallistes ette, sest et siin talud enam ühikult seisawad, ja mitte tihedalt küladest koos ei ole.

Kiwi kangrud wõi kalmed.

6. Halliste kihelkonnas on tänini üks ainus kiwi kalme tuttav, mis esimesest raua ajast näis olewat. See on Kaarli wallas Taru talu põllu sees, umbes $\frac{1}{3}$ wakamaad suur. Sai aastal 1880 minu ja

Raud kelt ehk wana kirwes.

Soome professoride Dr. J. Aspelini ja Appelgreeni poolt läbi katsutud ja kaewatud, kust walatud rauast kirwed (keltid), nooli teerad, nuad ja mitmed brongsiist rõngad ja sõrmused wälja tuliwad. Wiidi Helsingi muuseumisse.

— See kivilade näis kolme jaoline olevat: kestmine jagu kõige wanem, aga kumbagis kõrwas nagu uuem tiim.

Rahwas räägib sellest kalmest mõnda juttu. Esiteks, et wanapagan olla Diju järwest silda tahtnud läbi teha.

Wanast trae kirwes.

Selletarwis korjanud ta põlletaie suuri põllu kiwe, jäänud aga mees oma koormaga natuke hiljaks minema. Rest õõ ajal laulnud kuff. Seda kuuldes ehmatanud wanapagan

Wanast noolitera. Kõik Taru kalmest.

wäga ära ja karanud järsku Kääriku põllult, kuhu põlle kuhki pealt maha sadanud, Taru talu põllu peale, kus põlle pael hoopis katki läinud ja kõik kivid maha kukkunud.

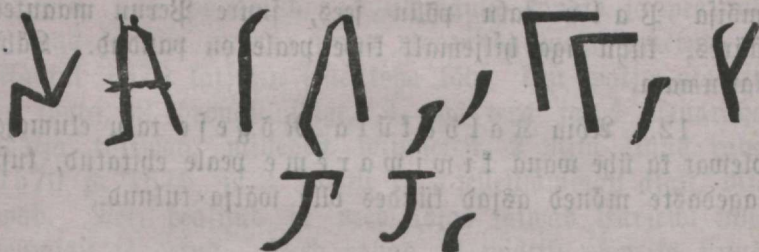
Teine jutt räägib, et sinna Taru põllule olla wanal ajal tahetud kirikut ehitada, sellepärast olla sinna niipalju kiwe kokku weetud.

Kolmas jutt teab kõnelda, et seal Taru wareme juures enne wanast üks jaama koht olnud. Kui Karksi lossi ehitatud, siis olla Kõpus telliskivi wabrik olnud, kust telliskivid järgmisel wiisil Karksiisse saadetud. Esi pandud inimesed Kõpust kunni Tarule üksteise kõrwa ritta, kes siis telliskive üks ühe ja teine teise kätte pildunud ja Tarule maha pannud. Sealt pandud inimeste rida uuesti

ülesse ja saadetud kiivid nõnda Karfjisse. Need on aga üksi naisterahvas olnud, kelle seas ka imetajad naised põle puudunud. Imetajatele naistele antud päewas aega tütarlast üskford, aga poeglast kaks korda imetada.

7. Teine vähäm kiivilade oli Kääriku talu põllu sees, kuhu eesnimetatud wanapagana põlle kuhu maha kukkunud. See on juba hoonete ehituste juure ära weetud, ja asju ei ole teada sealt mitte leitud.

8. Abia M u l g i talu põllu sees on üks kiwikalme, mis poolteed ära häwitatud. Asju ei ole leitud. Om-

Mulgi kivi kirjad.

meti arwatakse, et sealt kaks kiwi, mis mehele tõsta annawad, on ära wiidud, kellel kirjad peal olnud. Teine neist olla linaleutamise juures jõe põhja läinud, aga teine on minu käes. Ma saatsin selle kopia Norra maale Kristiania linna professor Sophus Bugge kätte, kes suur ruune kirjade tundja on. See aga wastas mulle, et need mitte ruuned ega ülepea pookstabi kirjad ei ollagi. Reid wõida üksi mõni archäolog (wana asjade tundja) ehk ethnolog (rahwaste tundja) seletada. — Need tähed näis aga pea sarnatsjed olema, kui need, mis Siberi maal Minufinskis ja Permi kubermangus haudade kiwide pealt leitakse (Aspelin Muinaisjäänõksia I wiht lehek. 73 ja 74), keda Kopenhageni professor Thomjon Türgi keele kirjad ütleb olewat, millest ta juba seletuse wälja olla saanud. (Waata Suomen Museo N° 1 lehk. 11—14.)

9. Teine kiwilade on Abia M a s a talu põllu sees, ühtepidi 20 ja teisipidi 10 sammu lai. Läbi katsumata.

10. Kolmas weike kiwihunnik oli Suka talu põllu sees, 10 sammu igapidi. See sai ära häwitatud ja sealt seeft leiti üks raud kirwes hiljemast raua aja hakatusest, kaks brongsiist käerõngast ja mõned klaas pärlid. Kirwes on alles, aga käerõngad ära kaotud.

11. Neljas ja viies kiwikalme on Wanamõisa P a l u talu põllu sees, suure Bernu maantee ääres, kuhu aga hiljemalt kiwe peale on pandud. Läbi katsumata.

12. Abia K a l b a k ü l a R õ g e s e talu elumaja olewat ka ühe wana kiwiwareme peale ehitatud, kust jagedaste mõned asjad kündes olla wälja tulnud.

Mulla kalmed, ehk kiwideta surnute põletamise kohad.

13. Wanamõisa P a l u talu põllu sees suure Bernu tee ääres on wana kalme, kus ühes kohas kolme tolli sügawusel mulla all ja 8—9 jala laiuse ruumi sees arwata 25—30-ne inimese luud on maha maetud, mis sellest ära wõis arwata, et seal kaewamise juures nii palju pealuid wälja tuli, mis nagu kaalid, teiste luude peale oliwad pandud. Näha on, et nende surnute pehme liha ära on põletatud ja ülejäänud luud tule süte ja tuha puruga sinna maha maetud, sest et see matust mitte sügawam ei ole, kui 1½ jalga. — Minu arwates on see wist Läti Hendriku aegne matuse koht, kui Pätlased Gestlasi hulgani maha tapsiwad, keda ülejäänud inimesed ära põletanud ja nende luud maha matnud, kus juures nad

leina laulsi laulnud, ja mõdu keetnud ja joonud (waata Läti Hendr. Kroonika peat. VII. § 6 lõpul.). Pärast matuse pidu löödud potid, kellega mõdu keedetud, sealsamas katti ja wisatud tükid sinna maha. Sellepärast on nende kohtade juures harilikult sawi pottide tükka leida.

14. Teine kalme on Abia Nuudi talu põllu sees, Pennja maantee ääres, mis nüüd hoopis põlluks on tehtud. Seal on palju inimeste luid 1—1½, jala sügawusele maha maetud, nõnda et neid ka kündes palju wälja tuleb. Surnute liha on seal, niisamma kui Balu kalmes, ära põletatud, ja ülejäänud kondid ja pealuud tuhaga ja süte puruga sinna maapinda maha maetud. — Aastal 1879 katkusin selle koha läbi, kust palju pealuud ja konta, 2 brongsi sõlge, 3 nua tera ja 4 wanaraha wälja tuliwad, milledest wiimsetest 2 Riia linna raha 1570 ja 1575, ja 2 Rootsi raha sellestjammast ajast, oliwad. Neli pealuud ja need asjad saiwad Surjewi muuseumisse saadetud. Need rahad on wistist ohwriks sinna peale wijatud.

15. Kolmas kalme Abia Kalbaküla talu piiri sees juure Bernu maantee ääres, kus surnute põletamise ase tuhaga ja kondi puruga oli ja kuhu ka terwed surnu kehad 3 jala sügawusesse ilma kirstuta maha oliwad maetud. Aastal 1879 katkusin selle koha läbi kust wiis laia brongsi sõlge wälja tuliwad. Mõned pealuud oliwad niisugused imelikud, et nende otja luud wäga tagasi pidi lüües olivad, kuidas ma seda muial ei ole näinud. Arwata on, et see koht wist 1400—1500 wahel pruugiks on olnud, sest et selle koha peal ka üks lai kiwi oli, selle peale rist oli raiutud.

16. Neljas kalme on Pennja tuuleweski juures, kus ka wana surnute põletamise koht on, kuidas ma läbikatsumise juures leidisin. Ka hiljemalt on sinna terweid surnuid maetud.

17. Wiies furnute põletamise koht on Raubi koolimaja õues, kust ma furnute luu tuhka ja süsi leidfin.

18. Ruues koht ehk mulla kalme on $\frac{1}{2}$ wersta Weelikse mõisast hommiku pool.

Kalme Ubias Kõika Hendriku talu maa sees.

Kabeli ehk kiriku mäed.

19. Kaarli wallas Taru talu põllu sees on üks weike kinguke, keda kabeli mäeks ehk kiriku mäeks kutsutakse. Ta suurus võib igapidi 10 sammu olla, ja seisab eespool räägitud suure kiwivareme ligidal. See kinguke näis jeeftpidi kiwidega täidetud olema, millele muld peale on weetud. Aga see mulla pind seal kiwide wahel on väga täis furnute luu puru ja tuhka, wille jeeft palju ohwri rahasid, ordu ajast kunni Wene walitsuse ajani, leitakse, nõnda ka brongsiist sõrmusiid, sõlgusiid ja muid weiksid asju. Siljemalt on finna kingusiise ka terwid furnukehasid maetud, kelle juurest mõnedraud odade terad on leitud.

sõlg

Da tera.

Wana jutu järele olla selle kingu peal kirik olnud, millest ka Hupel omas „Topographische Nachrichten (Bd. III. S. 337) räägib: „Sommaeste külas, Paistu ja Halliste wahel, nähikse ühe kingu peal Diresoo oja ääres endise kiwist kabeli ülejäänused, mida katoliku

usu ajal Katarina kirikuts olla kutsitud." — Riisugustest kivihoone ülejäänustest ei ole seal kõige vähimat jälge, sest seal ei ole müüri märki ega täidetud põrmandu aset. Surnute tuhk ja luud on just mulla pinna maa peal väljas. Seal võib aga üks puust või lauudest kabeleline olla olnud, aga mitte suurem, kui 15 jalga pikk ja 10 jalga lai, sest nii suurel kabelel võib selle kinguse ase aset olla olnud. Nii kui juba esimeses jaos seletatud, on katoliku papid paganate pühade kohtade peale, kus nemad omad surnud ära põletasivad, tuha ja luud matsivad ja ohwrid wiisivad, omad weiksed kabelesed teinud, kus Sumala ema ehk mõne pühamehe pilt sees oli. Seal õpetasivad papid paganaid neid appi hüüdma ja paluma, aga nad pidasivad seal ka oma pagana usu järele tempusi ja teenistusi, nimelt ohwri toomisega. Üks riisugune kabeleline on weel Luteruse usu ajal seal kingu peal seisnud, keda katoliku püha mehe Laurentsi järele olla nimetatud. Sellest kabelelist kirjutatakse ühes Halliste ja Karksi kiriku katsumise (Visitations) protokollis, mille kopiaid weel Hallistes on. Seal kaebatakse weel pärast 1640 aastat, „et Sammaste külas Dje mõisa all üks Lorenzi kabel olla, mille juures rahwas prasnikiid pidawat, kõriisugusid ebausju tempusi tegewat ja sinna ohwerdawat. Sellepärast antakse Dje mõisa walitsejale 10 riigitaalri trahwi ähwardusel käsk, et see kabel sealt ära peab häwitatud saama ja selle järele walwatama, et rahwas seal mitte ei ohwerda ega ebausju pidusid ei pea." — Püha Laurents oli tule kaitseja, sellepärast toodi ka sinna ohwrid, et ta inimesi pidi tulekahju eest kaitsema.

Aastat 30 tagasi, on seal ligidalt uue maa ülestegemise juures kaks wana wass lühtert leitud, ja ka üks kell, mida selle kiriku päralt arwati olewat.

Omme ei ole seal kindlat kirikut iialgi olnud. — Kella leidja, seal ligidal oleva Saksa mõisa asutaja Meier, on seda seal mõisas pere kellaks pidanud. Aga kui ta sealt Bilistwere kihelkonda Salametja mõisa rentnikuks läks, siis wiinud Meier, kuidas ta mulle isi jutustas, selle kella Wiljandisse, ja annud ühe sõbra wõi sugulase kätte. Ta lubas selle kella minu kätte muretseda, aga ta suri warsti selle järele ära, ja praegu ei tea, kus see kell on. Meieri jutustuse järele ei olla sellel kellal midagi muud kirja peal olnud, kui üks wapi sarnane stempel. Tema seletuse järele näis see nagu Ordumeistri Fürstenbergi wappen olewat.

Karksi lossi ehitamise ajal olla sealt kabeli mäe juurest üks tee Rõpust Karksiisse käinud, mille aset praegu tunda ei ole. — Teine tee olla Disu järwe poolt tulnud ja ta sealt kabeli mäe alt mööda, Uue Kariste kabeli mäe alla läinud; sealt on see tee Wana Kariste Kamali küla kabeli mäe alla wiinud ja ikka edasi, läbi Woltweti ja Kariste metsade Bernu poole. See tee on heinamaade ja metsade sees weel selgeste tunda, sest et kabal pool kraawide asemel näha on. Seda nimetatakse „meistri kuningate tee“, ja seal lähidal Uue Kariste Saki talu juures olewat wana kiwiraketega kaewu „meistri kuningate kaewuks“. Selle meistri kuningate tee peale olla aga Woltwidi metsas üks hirmus suur kiwi müra kas ette weeretatud, et sealt mitte edasi ei pea saama.

20. Teine k a b e l i m ä g i on Uue Kariste mõisa põllu ääres, kus palju suurem kink, kui Tarul. Selle peal näis ka kiwilade olewat olnud, sest et seal praegu weel mõned kiwiread maa sees tunda on. Kiwid olla sealt mäe pealt aga ära weetud ja seal ligidal kiwiaedadeks tehtud.

Wana jutt räägib aga sellest kohast, et seal peal kirik olnud, keda T o o m a kirikus kutsutud. Ühel Neljapäewa õhtul, kui rahwas kirikus olnud, langenud see ühes kõige rahwaga maa alla, ega ole sealt ühtegi peajenud. Raua olla Neljapäewa õhtudel seal tasast laulu healt ja kella helinat kuulda olnud. Kiriku ära wajumise kohal mäe rinnaku äärel on praegu auk, kus weji aasta läbi sees seiswat.

Tõe pärast ei ole see mägi ka iialgi muud, kui wana furnute põletamise, matmise ja ohwerdamise koht, nii kui Taru kabeli mägi. Wistist on katoliiklased sinna peale mõne weikse kabelikese teinud, nii kui Tarulgi, mida T o o m a nime järele nimetatud. Ma olen sealt pealt wäga palju furnute tuhka ja põletatud luid leidnud, mille seas mitmed rahad oliwad, mis sinna kohta ohwerdatud, nii kui: 7 Riia solliidi 1500 aastast, 2 Tallinna solliidi Rootsi kuninga Geriku ajast, Gustaw Adolhwi rahajid jne. Ka leidsin ma selle mäe pealt furnute põletamise koha ülesse, kus palju jämedaid kase ja tamme süsi ja tuffisi oli. Surnud on enamasti ikka teises kohas ära põletatud ja nende tuhk jälle teise kohta maetud. Ka on selle mäe sisse hiljemalt terwid surnu kehajid maetud. Kindlast kirikust ei ole selle mäe peal aga wähämat aset ega märki.

21. Kolmas k a b e l i m ä g i on Wana Karistes R a m a l i külas, kust ka eespool nimetatud „meistri kunninga tee“ mööda lähäb. See wana tee on wist ordu-meistrite ajal pruugitaw olnud, sest muidu ei wõiks seda „meistri kunninga teeks“ nimetada.

Wina ei ole seda mäge saanud läbi katsuda, aga ma usun tõeste, et see ka üks wana furnute põletamise ja ohwerdamise koht on, niisamma kui Tarul ja Uue Karistes. Et sinna ka terwid surnuid maha on maetud,

ſeda on professor Grevingt paarikümne aasta eest tagasi läbi katſunud.

Selle mäe peal on ka katoliku uſu ajal weike kabe-
like olnud. ſeda Tõnise kabe-
like kutsutud, nagu
ma ſeda Taru kabe-
like olen ſeletanud. Kui ſee koht wa-
nadel Geſtlaſtel mitte püha ſurnute tuha ja ohwerdamise
koht ei oleks olnud, ſiis ei oleks ka katoliku papid oma
kabe-
like ſinna peale ehitanud. Kuidas riſtiuſt ſellel ajal
pagana uſuga ſegatud on olnud, näeme nende kabe-
like ni-
medeſt ja ſeal juures olewaſt ebaſu teeniſtufeſt. Taru
kabe-
like kandis püha Laurentſi nime, kes katoliku uſu-
like tule kaitſja on. Sellele kandſid nüüd Geſtlaſed
pagana uſu järele kõikiſugufid ohwrid, ja pidafid ſeal eba-
uſu pidufid, et nad tule eest kaitſetud pidiwad olema. —
Kamali kabe-
like kandis püha Antoniuſe wõi Tõnise
nime, kes katoliku rahwal elajate kaitſja ja õnne andja
on. Selleſt on wiimaks tulnud weel Tõnni wakk
wõi õnne wakk, mille ſiſſe koduſ mõnes kõrwa-
likeſ nurgas ohwri andiſi on pandud. Selle mäe peal
on ka Geſtlaſed omale elajate õnne otſinud ja pagana
uſu kombel ohwrid ſinna wiinud, ja kõikiſugufid ebaſu
pidufid ja kombid pidanud, miſ weel Luteruſe uſu ajal
1640 aasta järele edaſi on keſtnud. Sellepärast oli ka
Halliſte kiriku kaitſjate pooleſt, eespool räägitud katſumife
protokolli järele, Kariſte mõiſa walitſejale trahwi ähwar-
duſel kange käſt antud, et ta Kamali kabe-
like pidi ära hä-
witama ja ſelle järele walwama, et ſeal enam ei pidand
ohwerdatama ega ebaſu pidufid peetama. — Selleſt on
ſiis näha, et ſee kabe-
like mitte mõni kindel hoone, waid aga
mõni lahtine lauudeſt kuur wõib olla olnud, nagu neid
katoliku uſu maades weel ſagedaſte näha on.

22. Neljas kiriku mägi on Uue Kariſte
Reintſe külas, miſ aga Saarde kihelkonnas ſeiſab.
Seal on üks pikſ, kitsas maa ſeljandik, miſ metsade ja

soode wahel enam kui 10 wersta edasi ulatab. Selle seljandiku peal on mõned Uue Kariste talud, mida kokku Keintje külasts kütsutakse. Selle küla sees on üks kaunis järsk kõrge mäekünn, kelle otsas rahwa jutu järel weel 100 a. eest tagasi üks laudest tehtud, ilma katujeta ja põrmanduta kabel on olnud. See olnud 2 sülda igapidi suur ja selle keskel olla file, paekiviist altari laud olnud, mille pääl püha kopit raha seisnud. Seda kivi olewat ka Mooseje käsu lauaks kutsutud. Tõnise päewal ja sarnastel aegul olla seal kirikus torupilli mängitud ja ohwrid sinna wiidud. Üks wana 90 aastane naisterahwas olla, arwata 60 aasta eest tagasi, kõneleud, et tema omas noores põlwes teiste naisterahwaga seal olla palwetamas ja ohwrid wiimas käinud, aga siis olla neil walged palakad wõi linad ümber olnud. — Selle kiriku olla rahwa juttu järel hulguised wiimaks ära põletanud. Altari laud wõi kivi olla umbes 25 aasta eest Tõõtsi Jaagu tare alla jõkke linaleo peale wiidud, kust ta wee põhja on langenud. Kabeli nurga kivid olla aga praegu weel näha.

Ragu näha, on ka see kabel katoliku usu pärandus, sest et seal Tõnise päewal Tõnise auuks torupilli mängiti ja ohwrid wiidi. — Et mina isi seda mäge ei ole läbikatsuma saanud, waid teiste teatuste järel seda olen ülesse kirjutanud, kes arwawad, et aga ükski uuemal ajal sinna surnuid on maetud. Dmmeti arwan mina, et katoliiklased mitte muidu sinna kabelit ei oleks teinud, kui seal mitte mõni pagana aegne surnu põletamise ehk ohwerdamise koht ei oleks olnud. — 18 aasta eest tagasi olla seal rahwas paar hauda lahti kaewanud, kus surnud kolme jala sügawusesse olla maha maetud, kelle juurest aga midagi asju ei ole leitud. Surnute juuksed olnud pealuude ümber alles terwed. Ka wanu rahajid on seal leitud.

Wana rahwa mälestuse järele olewat see Reintse küla koht ja sealt wiis wersta weel sügawamal metja sees olem. Saksja kambri mägi wanal sõdade ajal pelgu paigaks olund, kus praegu weel handu ja koopaid leida olewat.

23. Wiies kiriku mägi on eespool kõnelnud Raudsepa talu põllu sees Benuja wallas, mille peal rahwa jutu järele ennemuiste Halliste kiriku olla olnud, mida mäge ka Halliste mäeks kutsutakse. Ommeti ei ole seal ühe kindla kiriku asemest kõige wähemat märki. Kui seal ial enne sarnast on olnud, siis on see niisama sugune laudadest kuurikene olnud, nagu meie neid eespool oleme tundma õppinud. Et seal ka surnuid on põletatud, seda ei ole ma just leidnud, aga see wõib ehk mõni ohwerdamise koht olla, olnud. Muud ei ole seal näha, kui kats kõrgemat kiwi, mida kiriku wärawaks kutsutakse. Sealst kohast olla aga wahest wanu rahasid leitud.

R a t k u k a l m e d.

24. Kaarli wallas Sammaste külas Rimu talu piiri sees Rimu jõe ääres on kalmemägi, kust kruusa kaewates palju surnute luid wälja tuleb.

25. Teine kalmemägi on sealsamas külas Ojassoo ligidal, millest muinasjut räägib, et seal sees üks toop kulda warjul olewat. Seda ei saawat aga muul ajal kätte, kui ainult Meljapäewa öösel, enne kesköö tulle laulu. Kord juhatatud kellegile unes ja kästuid see toop kulda Meljapäewa öösel sealt ära tuua. Mees ei ole aga lainud ja nõnda olla see toop kulda praegu alles seal ringu sees.

26. Kolmas kalm on Maestewallas Tasseta talu põllu sees, kuhu wanade Halliste kiriku raamatute järele 1697 aastal ühe korraga 17 inimest olla maetud, kes nälga olla wõjadikku ära surnud.

27. Neljas kalmekoht on Wana Kariste walla sees.

D h w r i k i w i d.

28. Kaarli wallas Taufle talu põllu sees on üks madal loht, mida ohwri lohuks kutsutakse. Selle lohu keskel on kannis suur kivi seisnud, mille peale ümbekaudsed rahwas iga aasta esimest „undist“ wilja olla ohwerdanud, et wili järgmisel aastal jeda parem kasvaks. Kes aga ohwri kivilite mitte „undist“ wilja ei ole wiinud, sellele ööbunud alati, et temal järgmisel aastal oma põllu pealt midagi loota ei olewat. Kui sellel mõnel aastal wili ei kasvanud ehk kuidagi wiisi äpardanud, siis kaebatud ikka, et ohwri kivilite halba wilja olla wiidud. — Aastal 1877 käisin mina jeda kohta vaatamas, kus üks 5—6 jalga pikk ja ligi 3 jalga kõrge lihtne kivi seisis, millel midagi ijaaralikku märki küljes ei olnud. — Müüd on see juba ära häwitatud.

29. Abia Tamme kanna metsas on üks neljanurgaline 4 jalga pikk ja $2\frac{1}{2}$ jalga lai, ja $1\frac{1}{2}$ jalga paks kivi, mis pealt laua sarnane tasane on; see seisab laua wiisi teiste wähemate kivilite peal üleweel, nõnda et walge alt läbi paistab. Sealt juurest kaewates ei olnud midagi asju leida. Sellest kivist 4—5 sammu eemal oli üks weike sammeldanud kivi hunnik. Need kivid said ära weretatud ja nende all oli maapinna tasa üks suur ja tasane kivi, nagu laud, ligi 7 jalga pikk ja 5 jalga lai. Sellele kivilite oli pikka otsa külgi weel üks 3—4 jalga pikk ja 2 jalga lai kivilaud jafuks otsa pandud, et see kivilaud, nagu mõni weikse kambri põrmand wälja nägi. Muid asju ei tulnud sealt kaewates ühtegi wälja. — Rahwa jutu järele olla see Abia walla Uttika küla ohwri koht olnud, sest et see koht wanaste Uttika küla karjamaa sees seisnud.

Siie a se Abias Rõika Hiisi talu maa sees, kus weel üks suur ohwri kiwi on. Hiisi nimi olla ka sellest selle talule saanud. Hiisi on ka Soomlaste metsa jumal.

Wana d kiwiriisti d.

30. Wana Kariste Saapa talu juures on suure tee ääres suur kiwist rist, mille tähendust wõi mälestust keegi ei tea. Wist on see mõne wanema aja sõja ülema hana toht. — Sellesamma talu õueaedas ööldakse wanemal ajal weel üks kiwist risti olnud, kellesse keegi ei olla tohtinud puutuda. Dmmeti on need mõne aja eest tagasi ära häwitatud. — Et seal neid ristisi mitu on olnud, sellest on siis arwata, et seal mõni sõja lahingu ase wõib olla.

3. Weelkse wallas Sambla talu maa sees olla ka üks ristiga kiwi post, kellest räägitakse: Enne wanast tulnud selle koha peal üks pulma rongi üksteise wastu. Rumbti ei ole teise eest kõrwale käänanud, mille järele mõetadega raijumine hakanud, kus juures ühe rongi pruut ja teise rongi peigmees otja saanud. Selle mälestuseks olewat siis ristiga kiwitulp sinna maha pandud.

32. Siis Ulemõisa juures on suure Wiljandi maantee ääres üks tasane kiwi, kelle peale ümmarguse ringi sisse üks Andraase ordu risti moodi rist on raijutud. Rahwa jutu järele olla kolm niisugust kiwi selle mõisa põllu sees olnud, kellest nüüd üks Ulemõisa juures on. Kuhu üks teist jäänud, ei olla teada. Wana rahwas olla neid ohwri kiwideks nimetanud, mis nemad oma ristide pärast aga mitte ei ole.

33. Wana d jutud Saapa taludest.

Wana Karistes on üks Saapa talu, keda priiks taludeks kutsutakse. Hiljemal ajal on need wist

ühelt ära lahutatud ja nende kõrvaliste maade peale weel Hendriku Hansu talu ehitatud. Saapa talust räägib wana jutt kahte wiisi, kuidas see talu priiks saanud. Ühe jutu järele olla üks Rootsi kuningas seal talu all soos jahi peal käinud. Et aga soo wäga mäda olnud, siis olla kuningas teise saapa soo sisse ära kaotanud. Wiimaks tulnud ta Saapa talusse wälja, kus teda wastu wõetakse, söödetakse ja joodetakse, ja ka kuiw saabas antakse. Selle eest teeb kuningas selle talu mõisaorjusest priiks, ja sellest saadik kandwat ka talu seda nime: *K u i w s a a p a*.

Teine wana jutt räägib: Kui Wenelased Rootslasi Hummuli mõisa juures ära oliwad wõitnud, siis olla üks Rootsi ooberst Wenelaste eest põgenenud ja Karksi Polli talusse läinud, kus peremees teda Wenelaste eest warjanud ja wiimaks Karistesse Saapa talusse wiinud. Wenelased olla temal aga kannul olnud ja Saapa peremees ei ole teda muul wiisil warjata saanud, kui liitunud ta ahju ja toppinud puud ette, teda ta parajaste põlema süütama hakanud, kui Wenelased järel olnud. Need küsinud põgenejat peremehe käest taga, mille peale see wastanud, et tema kedagi ei olla näinud, ja et nad ise wõida otjida. Wenelased otjinud küll, aga ei olla kedagi leidnud ja läinud oma teed. — Nüüd wõtab peremees oobersti ahjust wälja ja wiib ta Pärnu randa, kust ta õnnelikult Rootsi maale peaseb. Selle peastmise eest olla Karksi Polli peremees, ja Saapa peremees omad talud mõisa orjusest priiks saanud. — Sellest ooberstist olla siis Saapa talusse maha jäänud: 1 raudkübar, mis seal praegu alles on, 1 raudoda, 1 sõjakirwes ja 1 süllapuu sarnane riistapuu. Wiimised asjad on ära häwitatud. — Pärast seda olla Polli talu Polli mõisaks tehtud, aga Saapa on weel praegust prii.

Gespool räägitud talude priiks saamine mõisaor-
jusest on ajaloolikult teifiti, kuidas see lugu „Halliste
ja Karsti kihelkondade ajaloo“ öieti ülehel on, ja wa-
nad jutud jääwad wanaks juttudeks. Aga huwitaw on
see, kuidas need sõjamehe riistad sinna talusse maha
on jäänud. Talurahwas ise ei tea sellest muud rää-
kida, kui et need asjad ikka talu aitas olla seisnud,
ja et wanasti Wiljandi sillakohus iga aasta seal käi-
nud üle vaatamas, kas aida katus seal kohast terve
on, kus need asjad all seisawad.

S a n d i a h e r w a r s.

Wana Kariste Kaufsaare all metsas olla wanal
ajal üks saun olnud, kus üks jant olla elanud. Üks-
kord olla rööwliid sinna tulnud ja oma moona koor-
matega wõsels sinna magama jäänud. Sant pannud
sauna põlema ja põletanud rööwliid tükkis jisse ära.
Siis pistnud ta oma kuuse kepi sauna lähewarre jisse
püsti, mis seal kaswama olla hakanud. Praegu ole-
wat see kepp 4 silla kõrguses kuuse sees ristis näha.

Maru talude juures olla kaks sõja patarei aset,
kus teise seest koorm ranast suurtüki kuulisi olla leitud,
mis sauna keriseks olla tehtud. Ka olla seal üks piff,
kitšas mõel leitud.

Niisama olnud lugu Ubia Kõrwi talus, kuhu ühe
kolmekuninga päewal hulk pargiajajaid jisse tulnud.
Talurahwas põgenenud eest ära, aga rööwliid leidnud
sealt 2 waati head õlut ja juonud endid täis, et nad
kõik magama jäänud. Müüd tulnud talurahwas wälja
ja nottinud nad kõik surnuks. Müüd pandud weel
taela wõi kõbja otša tuli ja pandud notitutele nina
otša, et katjuda, kas weel liigutawad siis, tehtud weel
uueste wagats ja maetud maha. See talu tare on
weel praegu alles.

M a a s e e s t l e i t u d a s j a d j a r a h a d .

34. Raubi wallas Cresti külas on aastal 1868 palju bernsteini-, klaasi-, kiwi-, hõbedast ja brongsi pärlid ja helmi leitud. — Peale nende on veel ketti-, nastu-, hõbe pandlaid, brongsi spiraalidest wõõ, 11 külges rippuwa hõbe rahaga, 4 hõbe ja 3 brongsi sõrmust, üks weike rauast mõel ja hõbe lusikas. Surjewi muuseumis. Need asjad on rahade wanuse järele pärast 1500 aastat sinna maha pandud.

35. Bornuse mõisa põllu sees leiti juwel 1880, 3—400 hõbe raha, kellel kannad küljes oliwad, mis kaela ja wõõ ehteks oliwad olnud, sest et seal ka üks siidist wõru wälja oli tulnud, kelle küljes need rahad oliwad rippunud. Rahad on Poola, Riia ja Tallinna omad, wiimsed ordumeistri Hendrik von Galeni ajast 1553. Kõige wanemad 1543 ja kõige nooremad 1566 aastast. Siis on seal veel palju klaasi-, bernsteini- ja suuri hõbedast helmi ühes leitud. Mõned neist rahadest on minu käes, ja ka Bornuse herra von zur Mühleni käes, aga suurem jagu rahaid ja helmi jäiwad leidjate kätte, millest praegu ei tea, kus need on. Need asjad ja rahad on wiist pärast 1566 aastat sinna maha pandud.

36. Wanamõisa wallas Balu talu piiri sees on 38 aasta eest tagasi hulk hõbedast, klaasi ja bernsteini helmi, hõbedast ketti ja kandadega rahaid leitud, mis aga kullasseppadele ära müütud. On veel praegu hõbedaga rauatud piipusi, mis sellest hõbedast olla tehtud. Rahjuks ei ole midagi aasta aru neist mahajäänud. Urwata on, et need 1600 aasta järel sinna maha maetud.

37. Wanamõisa metsas leiti aastal 1889 mitu juurt Riia linna raha aastast 1535 j. e., ja nende juures üks wäga paks hõbedast petjati sõrmus, mille jisse

nimi „Penni Mert“ on graveeritud. Rahad on ära raisatud, aga sõrmuse olen saanud ära osta. Kaalub terve loodi. — Et Laatre wallas praegu „Penni talu“ ja „Penni kõrts“ olemas on, siis on arwata, et keegi Penni talumees Mart need rahad ja sõrmuse pärast 1535 aastat sinna maha on matnud. — Tallinna muuseumis.

38. Uue Karistes on 33 aasta eest üks weike kolme jalaga malmist pada Kure talu piiri sees, uut maad ülesse tehes, leitud, kus sees mitmed brongsiist rahad (Bracteaten), sõrmused, ketid, hõbedast helmed ja üks suur brongsiist sõlg (Hufeisenfibel) on olnud. Pada ja sõlg on Imawere wallas omaniku käes. Teised asjad on Suutidele ära müüdnud. Arwatavasti on need asjad pärast 1500 aastat maha maetud.

39. Sealhambas Kure talu piiris on 18 aasta eest kraawi lõikamise juures hulk bernsteini helmi leitud, kus need nagu tuha sees olemat olnud. Olivad peremehe Karl Saapa käes, nüüd Surjewis Sp. Eesti Seltsi muuseumis. Üks neist pärlitest oli kiwi kirwe moodu.

40. Arawesti wallas on juwel 1880 7 naela wanu rahasid leitud, mis ühe tinast kannu sees olnud. Neist on üks jagu rahasid ja kann Wiljandis apteekri Schöleri käes. On enamiste orduwalitsuse aegsed rahad.

41. Penuja wallas oli aastal 1887 ühe kitsa soojise kraaw läbi kaewatud. Selle juures leiti 3 jalasüga-wuselst hulk hõbe rahasid, mis wist ühe sawi poti sees olivad olnud, kelle tükid weel leida olivad. Nende seas oli Rootsi Geriku III, Johanni III, Liivi, Kuura ja Poola rahasid, Riia piiskopi ja ordumeistri von der Borgi rahasid 1562 aastast, — millest mõned Tallinna muuseumi saatjin. — On wist pärast ülemal nimetatud aastat sinna maha pandud.

42. Laatre wallas Rumpmanni talus on juwel 1881 mitmed suured hõbe rahad leitud, mis aga wälja-

maalt Austria, Belgia jne. rahad näis olema olnud. Kuhu nad jäänud, ei ole ma teada saanud.

43. Kaarli wallas on aastal 1881 linaleo puhastamise juures mitmed hõbe rahad 13 ja 14 aastasajast leitud, kelle hulgas ka mõned kuld rahad olla olnud. Kuhu need jäänud, ei ole mul teada.

44. Kaarli mõisa metsas on mõne aasta eest hulk wast rahasid leitud, kelle hulgas ka hõbe rahasid olnud. Need näikse ordu, Riia linna ja Iwan Hirmsa rahad olewat. Olen mõne neist Tallinna muuseumi annud.

45. Uue Kariste Reintse külas on aastal 1886 jõe kaldast mitmed brongsiist asjad leitud, mis jutustuse järele pandled, preesid ja hobuse rana sarnatsed sõled on olnud. Kas need weel alles, ei ole mul teada. — Siis on sealse kiriku mäest (waata tabeli mäed) 1894 aastal mitmed rahad leitud, mis Rootsi (1673), Lättawi ja Riia linna (joliidid) rahad näis olema. On wist 1700 aasta ümber sinna maha pandud.

46. Weelikse Saatre kõrtsi põllu seest leiti 1886 aastal mitmed Belgia, Austria ja Saakamaa taalrid, mis 16 aastasajast oliwad olnud, ja nende juurest üks weike Greeka usu ristifikene, kellel Slawonia keele kirjad peal on. Wiimne Tallinna muuseumis, aga kuhu rahad jäänud, ei ole mul teada.

47. Abias Suka talus on 1863 aastal talu õuest kündes hulk mitmesugusid brongsiist ehtid, mis kõik ühes koos olnud, wälja tulnud. Seal olnud kaela wõrusid, sõrmusid, käerõngaid, kettisi, spiraalisi, helmi ja hobuse rana sarnatsid sõlgesi, ilma, et see mõni matuse koht oleks olnud. Need näis sinna ainult ära peidetud olema. Olla enamiste kõik ära fulatatud.

48. Abias Kuukli talu õuest olla karjalapsed aastal 1841 ühe suure kiwi ääre alt 8 suurt raud kirwest leidnud, mida aga sepad kõik ümber teinud.

49. Abias Lopalauri talu piiri sees olla 1861 aastal uue linaleo kaevamise juures, Kiili oja ääres, 4 laia raud kirvest 5 jala sügavusest leitud. Reed on wist helebarded wõi sõja kirwed olnud. On kaduma läinud.

50. Kaarli wallas Sangu talu maa seest on uue linaleo kaevamise juures 1889 aastal üks helebarte 4 jala sügavusest wälja tulnud. Sealhambas Torimu talu põllu sees on kraawi kaewates üks pool raud mõeka paari jala sügavusest wälja tulnud. Tallinna muuseumis.

51. Abia Mõnši talu maa seest künti 1882 aastal tats sawist pudelit ja üks sinisest klaasist pudel wälja. Reed oliwad alt laiad ja maotad, ja pealt äkilise pika kaelaga. Sawi kruusidel oliwad kõrwad küljes ja imelikud nägudega stemplid külje peal, ja teisel ka tundmata wappen. Burjewis Sp. G. s. muuseumis.

52. Pornuse Puusepa talu põllu seest on 1894 juwel üks juur mõet kange käekorwiga, wälja küntud. Bernu muuseumis.

53. Weelikse wallas Allitu talu heinamaa seest 7 aasta eest tagasi leitud üks hõbe rahadest kaela ehe, kus 41 tükki ühes rõngaid pidi olnud. On alles.

54. Vittawi, Poola ja ordu rahasid 20 tükki. Leitud Wana Pornuse mõisa põllu seest. Tallinna m.

55. Ordu rahasid 8 tükki leitud Wana Kariste Rängle talu põllust. Tallinna muuseumis.

56. Ordu ja Rootsi rahasid 22 tükki leitud Uue Kariste kabeli mäest. Tallinna muuseumis.

57. Üks ahkati helm ja 1 bernsteini helm leitud Wana Pornuse mõisa põllust. Tallinna muuseumis.

58. Üks kullatud petsat, millel hall kiwi sees ja mille peal üks inimese kuju graweeritud, leitud Abias. Teine brongisist petsat, millel kiwi wälja kukkunud, leitud Penujas. Tallinna muuseumis.

59. Üks brongsiist pannel leitud Reintse küla kalmest. Üks brongsiist pannel leitud Palu talu põllu seest. Tallinna muuseumis.

60. Kaks brongsiist hobuse raua moodi sõlge ja 1 prees leitud Taru kabelimäe kalmest. 3 preesi Ubia Kalbaküla kalmest. Tallinna muuseumis.

61. Üks brongsiist prees leitud Uue Karistes, Wiljandi muuseumis.

2. Karksi kihelkond.

1. Karksi nimi näis wana Saksja keelest, Kerkhus, tulnud, olewat, mis nii palju tähendab, kui: kirikumaja, uue Saksakeele järele Kirchenhaus, — millest pärast Karkus on wälja kaswanud. Enne Sakslaste seietulekut on Karksi kiriku kohas wistist üks tugew Gestlaste kants wõi linn olnud, kuhu wist Saks-lased kõige esiti kirikumaja — Kerkhus, ehitasiwad, kelle ajemele pärast seda ordumeister Goswin von Herike aastal 1357 tugewa kindluse wõi lossi ehitas. Loss on oru järju kalda peale ehitatud, kelle alt weike jõde läbi jookseb. Dru äärsed kohad on aga ütlemata ilusad, isiaranis lossi koht, kui ka Polli ja Pööglemõisa kohad. — Org jookseb lõunast põhja poole ja on $\frac{1}{3}$ wersta lai. Karksi lossi kohast põhja poole 1 werst maad on sellest orust üks suur mullast wall wõi tamm risti läbi tehtud, mis arwata wiis sülda kõrge ja pealt 10 sammu lai on, nagu mõni raudtee tamm. Seda kutsutakse praegust „lüüsi tamm (Schleusendam), mis seda tähendab, et seal wanal ajal wejiwesti on olnud, kelle tammiest weji maha jooksnud. Selle koha peal on ka suur mulk mulla wäli sees, kust oja läbi jookseb. Kui see tamm wanal ajal,

— misjst ordu ajal, ülehel oli, siis pidi see org kõik wett täis olema olnud, kuna nüüd aga üks weike oja tireke sealt läbi jookseb.

Selle oru kaldad on kaunis kõrged, aga pealt tasased põllumaad. Nende kallaste sees on ka juured koopad olnud, millede sees wanapaganad ööldakse olla elanud. Üks niisugune koobas on oru kalda sees lõuna pool lossi ja kirikut, ja teine 5 wersta lossist põhja pool. Polli Mäkkiste talu piiri sees. Nende kumbagite sees olla wanapaganad elanud. Kui nende naised leiba olewat teinud, siis olla need leiba labidat ikka üksteisele kätte wisanud, sest et neil kahe perekonna peale üks leiba labidas olla olnud. — See org teeb Pöögale ja Raubi mõisa wahel käänaku õhtu poole ja lähab sealt Abia ja Kariste mõisate alt ikka edasi, kunni Kanakülasse. — Ka Abia Indu kõrtsi taga on selle oru kalda peal üks suur sügaw auk, mis pörguhauaks kutsutakse, ja sealt wiis wersta õhtu poole on Wana Kariste mõisa juures jälle Gooti org, kus wanapaganad ööldakse olema elanud. Kui nende naised leiba teinud, siis olla ka need leiba labidast Gooti orust Abia pörguhauda, ja sealt tagasi, üksteise kätte wisanud. —

Kui Karksi loss sai ehitatud, siis on esiti üks weike wõlwitud kabel wõi kirik sinna sisse tehtud. Et see aga väga piiruke on olnud, siis on 1668 aastal lossi wärawa ette wälja üks uus puust kirik ehitatud, keda Beetri kirikuks kutsutud. Kui see kirik juba wanaks jäänud, siis on aastal 1777 praegune kirik uueste lossi sisse ehitatud. — Wana rüütlite loss seisab aga juba ammugi wares, mida aja hammas weel järjeste edasi häwitab. —

Karksi kirik oli 1630 aastast jaadik Halliste kirikuga ühes; alles 1875 aastal jaiwad need kirikud ära lahutatud ja Karksi sai ise omale õpetaja.

K i w i a e g.

2. Kiviaja asju, nii kui kiivist ja kondist riistu ei ole tänini teada Karksi kihelkonnast leitud. Vittawi keele kohtade nimesid on selles kihelkonnas Polli wallas 1 M a s a (weite) talu ja Karksis 2 M a s a talu, Pollis L a a t s i (karu) talu ja Pöögles L e i s i talu.

B r o n g s i a j a s t

on Karksis Tindi talumaa seest üks brongsiist kirves ehk Paalstab leitud. Tallinna muuseumis.

Paalstab ehk wana brongsiist kirves.

3. K a u a a j a s t

on siin küllalt juba mälestusi, mis aga enamiste hiljema raua aja aegsed näitavad olma. Gooti jäljed. Gooti niit Karksi mõisa all.

K i w i k a l m e d.

4. Kwikalme Karksi Sudiste külas Refani talu piiri sees, hommikust õhtu poole pikergune, 25 sammu pikk ja 16 sammu lai. Õhtu pool wareme otsas on üks suur kõrge kivi ja teine niisugune wareme keskel. Üleüldse on see ware suurtest kividest kokku tehtud ja lepa mõjastik kaswab peal. Puutumata.

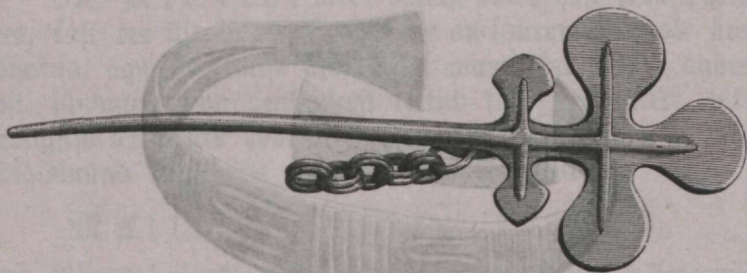
5. ja 6. Kwikalmed Karksi Mäekülas Ruteje talu põllu sees. Need on üksteisest 30 sammu eemal,

Karfi Tauga fahu wōi tiwifalme. (Baata lebeli. 29.)

nende pikkus hommikust õhtusse 25 sammu ja laius umbes 10 sammu. Pihlaka, kase ja lepa võsa kasvab seal peal. — Läbi katsumata.

7. Riwikalme Karksi Riitsi ta'u juures mis juba 20 aasta eest tagasi ära on hääwitatud. See kalme olla ümmargune olnud. Sealt on palju ehtid ja asju leitud, mis Wiljandi ja Jurjewi muuseumides on.

Suur rinna nõel. Riitsi kalmeist.

8. Riwikalme sealsammal Riiti talu maa sees, 23 sammu pikk ja keskkoolest 15 sammu lai. — Läbi katsumata.

9. Riwikalme Karksi Riidame talu maa sees, 20 sammu pikk, 10 sammu lai. Läbi katsumata.

10. Riwikalme Tauga talu, Tauga karjamõisa juures, 35 sammu pikk 25 sammu lai. — Aastal 1879 kaewas sealt Graf Eivers palju asju wälja, mis 9 aastajast oliwad. Jurjewi muuseumis. 1880 kaewasid mina

Õda tera

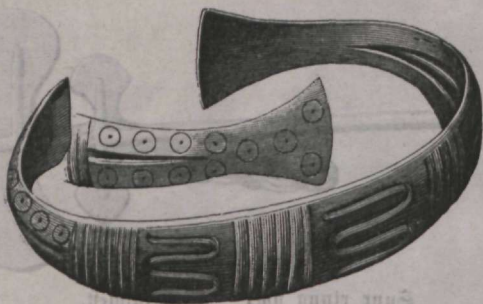
Dr Aspallini ja Appelgreeniga, kus ka mitmed asjad wälja tuliwad. Helsingi muuseumis.

Lai sõrmus

Läewõru

Läewõru. Langa kalmeft.

11. Riwikalme Remsi talu maa sees Polli wallas, igapidi 30 sammu lai. Sai 1880 minu ja Aspelini poolt järele katsutud, kust wäähä metallasju wälja tuli.

12. Riwikalme sealsammas Remsi talu tee ääres, 35 sammu pikk, 30 sammu lai. Läbi katsumata.

13. Riwikalme Ülpre talu maa sees Polli wallas, 30 sammu pikk ja 26 sammu lai. Puutumata.

14. Riwikalme sealsammas Ülpre talu põllu sees, 25 sammu pikk, 12 sammu lai. Puutumata.

15. Riwikalme sealsammas, 15 sammu igapidi. Läbi katsumata.

16. Riwikalme sealsamas Ülpre talu põllu sees, kolme uurgeline, pikk 12 sammu. Raewamata.

17. Riwikalme sealsammas, 25 sammu pikk, 15 sammu lai. Raewamata.

18. K i w i k a l m e sealjammäs Ülpre põllu sees, 12 sammu igapidi. Väbi kaemamata.

19. K i w i k a l m e Pöögles wallas Uniwere talu põllu sees, 30 sammu pikk ja 10 sammu lai. Kaemamata.

20. K i w i k a l m e Veisi talu maa sees, Pöögles wallas, igapidi 30 sammu. — Kiwe on sealt ära weetud.

21. K i w i k a l m e Karksi Karutoosi talu põllu sees, kust tee üle käib. See kalme on suuremalt jaolt ära lõhutud, aga lõhkumise ajal, mis enam kui 10-ne aasta eest sündinud, on sealt seest leitud kaks raud kelti, tükk brongsiist ketti, üks hobuseraua sarnane brongsiist sõlg, üks Sigismund III. hõbe raha. Kõik ära kaotatud.

M u l l a j a k a t k u k a l m e d.

M u l l a k a l m e d on ka surnute põletamise kohad, aga ilma kiivideta. K a t k u k a l m e d, kuhu terwed surnute kehad maha on maetud. Mõnes kohas on neid põletatud ja ka terwelt maetud; ainult nende juurest leitud asjadest võib aru saada, mis sugused surnud waremalt ehk hiljemalt sinna maha on maetud.

M u l l a k a l m e Karksi Mäekülas Kufese talu maa sees, maanteest umbes 10 sammu kaugel. Sellest kalmeist räägib rahwas järgmist juttu:

Wanal ajal olla selle mäe peal luud alati oiganud. Üksford tulnud üks teomees, Naps Olmer, Karksi mõisast laupäewa õhuu koju, isi olnud aga wäha joobnud. Kui ta nüüd ütfinda tülles Kufese kalme kohta jõudnud, siis olla üks luu seal õiete waljuste oiganud. — Mees hakanud küll esiti kartma, aga mõtelnud warsti: mis ta tühi mehele ifka teeb! ja läinud otjinud oigaja luu ülesse. Kui ta selle kätte saanud, ütelnud luu Olmerle: „Hea mees, et sa mind peastma tulid! Tee nüüd nõnda, kuida ma sind käsin.“ Kaewa minu jaoks haud

walmis, ja wõta siis pahemalt poolt jalutji nurgast weel kolm korda labidaga, siis tuleb üks raha kasti wälja. Sellest rahast wõta kaks jagu enesele ja üks jagu jaga kiriku waestele. Muidu ma oigamifest ei pease, sest et ma selle kasti waht olen." — Raps Olmer teinud ka nõnda, ja saanud raha kasti kätte. Siis pannud ta weel pihlaka puust risti hana peale, kuidas luu õpetanud. — Raps Olmeri wend Hans olla selle luu oigamist enne kuulnud, olla aga nõnda ära ehmatanud, et ta ära surnud.

23. Wulla kalme Karsti Kullesse talu maa sees.

24. Wulla kalme Karsti Riidame talu maa sees, kus furnu luud ja hõbe sõlg kartohwi koobast kaewates wälja tulnud, mis aga peremees kõik tagasi finni lastnud matta. (Siljemalt wälja kaewatud.)

25. Wulla kalme olla Polli mõisa metsa ääres, Mäkkiste poole wälja minnes.

26. Koorukje talu maa sees. Pöögles wallas on üks kase jalu, kelle maapind kõik inimeste luid täis olewat. Wana jutt räägib, et wanal kattu ajal inimesi niipalju olla surnud, et neid ole wõinud maha matta. Siis olla need inimesed, kes kattu käes suremas olnud, sinna jalu alla surema wiidud, kuhu need siis ka pärast surma ilma matmata olla jäänud.

27. Kabelemiägi Polli wallas Igali talu juures Lätimaa piiri peal, üks weike mäekind suure maantee ääres. Selle mäe peal on wäga palju surnuid põletatud, kust meie Soome professor Aspeliniga ja Appelgreeniga aastal 1880 hnlga surnute tuhka ja luid leidfime, nõnda ka poti tükka, mis surnute matuste pidude järel sinna puruks oliwad wifatud. Selle mäe sisse on ka palju terweid furnu kehafid maetud. Ka leitakse sealt sagedaste wanu rahafid, mis ohwriks sinna peale on maha wifatud. Enamiste on need ordu, Poola ja Rootsi

rahad olnud. — Selle peal on ka wanaste üks weike puust kabelite olnud, mida *Anne kabeliks* on kutsutud ja keda nime see mägi praegu veel kannab. Selle kabeli juures ja mäe ümber on wanal ajal kõiksugusid pagana usu pidusid ja kombeid peetud. Sinna on Jaani päewa öösetel kõik rahwas ümberkõndu kofku tulnud, kuhu siis ümberingi suured tuled maha tehtud, mille juures söödud ja joodud, tantsitud ja mängitud, ja tulest läbi karatud, elajate õnneks ja kordaminemiseks. Gespool räägitud Halliste ja Karksi kirikute katsumise (*Visitations*) protokollides 1640 aasta järel kaebatakse kõwasti selle üle, et need pagana usu pidud Jaani päewa öösetel Anne mäel väga üle käte minemat ja rahwas seal väga mõllawat, sest et Jaani päewa öösel seal 20 waati õlut olla ära joodud. Sellepärast antakse Kariksfilossi walitsejale kiriku katsujate poolt 10-ne riigitaalri trahwi ahwardusel kõwa käsk, et Anne mäe kabel ära häwitatud peab saama ja selle eest walwatama, et rahwas Jaani päewa öösetel mitte sinna pidusid pidama, jooma ega määsja ei tule. Nõnda on see koht siis ka üks pagana aegne furnute põletamise ja ohwerdamise püha koht olnud, mille peale katoliku papid weikse kabeli ehitanud, ja seda püha Anna nime järele nimetanud, — nõnda, kuidas meie seda Halliste kabeli mägede juures oleme tundma õppinud.

28 *Kalme Karksis* Sudiiste külas, Kaprali talu põllu sees, 1 wakamaa pahemat kätt maanteeest, Karksi mõisa poole minnes. Seal on väga palju inimeste luid maa sees, mis põletatud näis olema.

29. *Kalme Karksis* Tindi talu põllu sees, just maantee ääres pahemat kätt Nina kõrtsist Takerpera poole minnes, kus mõned wanad puud peal kaswawad. On wist ka üks wana ohwri koht.

30. K a l m e Karfjäs Sudiste külas, Rõdara talu maa sees, keda furnu mäeks kutsutakse, kust palju inimeste luid wälja on tulnud.

31. K a l m e Karfjäs Uina kõrtsi juures oja ääres, paremat kätt Takerpera poole minnes, kus palju furnute luid sees on. Seda kutsutakse ka furnu mäeks.

32. K a l m e Bolli wallas Ülpre külas, Ülpre talu tee käänu peal, pahemat kätt maantee kaldal, Taugast Ruhja poole minnes. Seal on $1\frac{1}{2}$ jala paksuse mulla korra all palju inimeste luid hunnikus, mis wistist ka põletatud on.

R i s t i d e g a k i w i d.

33. Pöogle Kooruse talu maa sees on üks 5—6 jalga kõrge, neljakanti wäljaraijutud kiwitulp olnud, kelle ühe külje peale rist olla raijutud. Nüüd olla aga see tulp pooleks läinud ja lamawat sealsammas maas. Wana jutt räägib, et selle tulba alla olewat üks suur sõja ülem maetud, kes seal kohas sõjas olla otja saanud.

34. R i s t i g a k i w i, 6 jalga pikk, 2 jalga lai ja 6 tolli paks, on Karfjäs Karutoosi maa sees püsti olnud. On aga ära lõhutud. Olla üks mälestuse rist olnud, kus kaks pulmarongi ükssteisele wastu tulnud ja peigmees wõi pruut siina ära tapetud.

35. Karfjäs Rukesje talu maa sees, juure tee ääres, olla mitmed liht kiwid, kellele ristid olla peale raijutud. Need ristid olla selle mälestuseks, kui mõnda auusat wana inimest sealt mööda matta wiidud, siis olla ikka, kas tee ääres olewate kiwidele rist peale raijutud, ehk puude koore sisse rist lõigatud. Nii olla seal ühel kiwil seitse risti peal.

O h w r i k i w i d j a k o h a d.

36. Pöögles, eesnimetatud Leisi talu kiviikalme liigidal, on jõe oru kaldal, kõrge mäekingu otsa peal, üks suur kiwi mürafas. See on alt maa pinna pealt õõnes, nagu mõne suure vihmavarju alune. See on arvatavasti wiist mõni wana ohwri kiwi, kellel enne õõnes külge peal pool on olnud, aga wiist ristisju ajal kummuli pööratud. — Wana jutu järele olla wanapagana ema selle kiwi alla maetud. Lugu on järgmine: Sealst kiwi kohast üle oru on eespool räägitud põrguhaud, wõi paar silda kõrge koobas. Mäkkiste talu maa sees, mis liiwakiwi sisse on uuristatud ja 3—4 silda lai, kust üks hallikas wälja jookseb. See on niisamma sugune, nagu neid Toris ja muial teada on. Need on, kas hiljema aegsete inimestele pelgu paisteks olnud, ehk on need kiwiaja elanikkude elupaigad, sest et need aukudes ja koobastes elanud. — Müüd räägib aga wana jutt, et wanapagan oma perega seal sees olla elanud. Wanapagana ema olla aga sealst orust läbi, kust ta üks weike jõgi läbi jookseb, teisel pool kaldal, eespool räägitud kiwi juures, wihtlemas käinud. Poeg tahtnud emale meelehead teha ja hakanud läbi mere wõi jõe kiwidesst silda tegema. Temal olnud juba kats sika säärt kiwe täis korjatud, mida ta alla jõe ääre wiinud, kus aga kahjuks sika löhki kärisenud ja kiwid sinna paika maha langenud. Silda ei olla enam saanud teha. Neid kiwe kutsutakse praegu „Sukšillaks.“ Sellest kehwašt sillast üle minnes olla wanapagana ema ära uppunud ja enne räägitud kiwi alla maetud. — Need kiwid ei ole muud, kui jää ajal jääst sinna weetud.

37. Polli wallas olewat kats o h w r i k i w i, üks Remši külas Ungertsi talu maa sees ja teine Remši Doome talu piiri sees.

38. Karksi Järwe talu maa sees, juure tee ääres, mis Ninast Takerperasse lähäs, on paremat kätt üks suur hallikas, mida Sinijärweks kutjutakse, kus wanaste palju olla ohrerdatud.

39. Neaurga jumala wõi Belli ajupaitadest.

Karksi ja Tuhalane piiri peal teatakse mitmest talust rääkida, kus Bell aset olnud. Karksi R. talus olnud ta peja wana aida põhja all, kust wäikene auk maa alla läinud, kuhu talle ohwrisid ja andisi kannetud, ja kus ta ennast ka sagedaste ilmutanud. Kui uus sugu inimesi sinna talule asunud, ei olla Bell mitte tahtnud ära minna. Küll olla teda minema nõijutud ja preester teda mitukorda käinud wälja ajamas, aga ta ei olla mitte lahkunud. Sagedaste olla ta ennast ka ühele ja teisele näidanud, aga iseäranis perenaisele, kes wanast sugukonnast olla olnud. Ta olla ikka kas koera wõi kassi näol ilmunud ja perenaiist hirmutanud.

Teise R. talus olnud niisammasugune jumal. Ajupaita ei olla mitte kindlaste teada, aga õues ta ikka olnud. Ka seal olla ta hiljaegu alles olnud. Wanad peremehed olla nõiad olnud ja nõnda Belliga ühenduses seisnud. Jaani õhtul olla nad elajate lauta läinud, seal lehmadele raudkolgid kaela pannud, tikust tule üles tõmmanud ja seal juures tüükese wõidleiba lauda otja peale Bellile wisanud, ja teisepoole ise ära sõõnud. See olla siis teine Jaani tuli olnud. — Kui looma liha esimest korda keedetud, siis riisutud waht pealt ära ja wifatud kas tulesse ehk tua nurka Bellile. — Üksford olla Bell ennast Kadri õh-

tul hirmsa musta samba näol pilkases pimeduses näidanud. Must kogu seisnud talu õue kohas maa ja taeva wahel, ja ajanud kahest otsast tuld ja fädemid wälja. Muud teised ei olla seda mitte näinud, kui talurahwas üksi, kes seda ka teistele olla rääkinud.

M. talus olnud ka Bell, kes peremehel sagedaste tulihännana üle Weisjärme Kärstna poolt warandust kofku wedanud.

N. talus olla ka Bell olnud. Kui sinna uus peremees tulnud, siis olla ta tarest ahju alt wälja kaewatud ja lastud preestril rist sinna sisse panna ja Bell soo sisse saata. Sellest saadik nimetatawat seda food tondi food.

Tuhalane N. talus olla ka Bell olnud, kus perenaine teda hoolega teeninud. See Bell olla aga hoopis kurjem olnud, kui muial. Nii kaua, kui perenaine elanud, olnud kõik asjad head, aga kui see ära surnud, siis ei olla teised Belli nõudmisi öieti mõistnud täita, ja siis olnud häda käes. Kui midagi tema nõudmistest täitmata jäänud, siis tasunud kuri Bell sajawõrra kätte. Ükskord olla Jaani tule alla piim panemata jäänud ja teine päew olla 2 lehma otsas olnud. Peremees saanud selle üle väga wihaseks; toonud preestri sinna ja lastnud Belli selle korruga minema saata. Bell olla aga õueaea nurka hallika äärde kivi sisse asunud. — Wist on need katoliku aegsed mälestused.

K u n i m ä g i.

40. Karksi kihelkonna koolimajast hommiku pool on oru kaldal üks järst ja kõrge mäe kuppel, mis inimeste läte töö näis olema. Pealt umbes 10 sammu igapidi lai. Nimetatakse K u n i m ä e k s. Du see siis mõni li u wõi k u n i mägi, kuidas Suure Jaani kihelkonnas

ühte mäge kutsutakse, kust lugu allalastud? või on see mõni linnamägi või pelgupaik? milleks ta aga väga weike on.

Pelgu koopad.

41. Karsti metsades ja Luuasse talu juures on mitmes kohas mägede ja künkude sees koopad, kus inimesed sõja aegul arvatakse pelgus elanud olema. Võib ka olla, et need kiivaja elanikkude eluasemed on, keda hiljemad inimesed ka pelgu kohtadeks on pruutunud.

Maa sisse langenud kiriku ase.

42. Karsti Mäekülas, Cambla või Wilsti järve põhjapool kaldal on kaunis suur mägi, mida Balu mäeks hüütakse. Selle mäe kesk kohas on sügav auk, mille koha peal muinasjutu järele kirik olla olnud. Aga et seitse wenda korraga kirikusse juhtunud minema, siis olla kirik kõige täiega sinna ära wajunud.

Wana sõja tee.

43. Karsti Tindi talust hommikupool seiswast soost lähäb palkidest tehtud tee läbi Helme poole, mis kõit väga selgeste tunda on.

Maa seesst leitud asjad.

44. Aastal 1875 sai Karsti Kiti talu juures (waata eespool: kiwikalmed № 4.) üks kiwi kalme ära lõhutud ja weetud, kust mitmesugused brongsiist asjad ja ehted wälja tuliwad. Neist oli üks suur poole jala pikune riide kinnipidamise nõel, kelle pea ristimoodi kolme haruline oli. Risti kohas oli aas ja seal sees rõngas, kelle sees jälle kolm jämedat brongsiist ketti rippusiwad, mille ühe otjas brongsiist kamm oli. Siis oli üks brongsi

rõngastest kaelaehed, kelle küljes 26 raha rippusid. Need rahad olivad enamiste Tallinna shillingid, Rootsi Geriku XIV ja Johanni III ajast. Siis olid veel kolm suurt kiwi helme ja neli käewõru. Need asjad olla V^{III}—XII aastasajast. Muud asjad on Surjewi muuseumis, aga kaks käerõngast Wiljandi muuseumis.

45. Pöogle wallas on kruusa kaevates kaks brongsiist kastikest leitud, millel munga kirjad peal, ja ka üks brongsi rõngastest kaelaehed, kelle küljes mitmed rahad ja paar amuletti (brongsiist looma wigurid, mis kurja eest peawat kaitsma). Surjewi muuseumis.

46. Tauga jalu alt kiwi kalme seest on välja tulnud: mitu raud kirwest, kaks raud oda, mitu brongsiist käewõru, palju sõrmusid, spiraalisi ja muid asju. Muist on neist Surjewi muuseumis, muist Helsingis Soomemaal.

47. Karksi Luasse talu maa seest on kaks wanaaegset ratsaniku kannust ja üks wanaaegne raud kirwes leitud. — Talu omaniku käes.

48. Polli Kemsi talu kiwi kalmeist, mis Tauga jalu ligidal, on ka mõned brongsi spiraalid ja käewõrude tüki leitud ja Helsingisse wiidud.

49. Polli Kemsi talu heinamaa seest, mis 1898 suwel põlema oli läinud, oli üks poti täis suuri Riia linna hõbe rahasid ja neljanurgalisi Rootsi rahasid leitud. Neist sai 4 tükki minu kätte, mis nüüd Tallinna muuseumis. Kuhu teised jäänud, ei ole mul teada.

50. Karksi Kutesse talu peremees oli aastal 1878 ühe väga wana kastikese põhjade wahelt — sest et kastil topelt põhi olnud — mitu sada wäljamaa hõbe taalrit leidnud, mis 1645 ja selle ümber ajast olivad. Kast olla hoopis wäljas sigade söögiriistaks olnud, kunni wiimaks sisemine põhi järele annud ja nõnda leiule saatnud. Wõib olla, et peremehel praegu need rahad alles on.

51. Karksi wana losji õuest, kiriku eest, leiti juwel 1895 hobuste käjipuude tulpade mahapanemise juures üks tina plaat, mida mõned furnu kirstuks peavad. On 105 naela raske. Minu arvamise järele on see üks losji torni katuse plaat, mis püüsirohuga lõhkumise juures prügi alla maha sadanud ja sinna jäänud, sest et see ainult $1\frac{1}{2}$ jalga kiwi puru all on olnud. Leidja käes.

52. Karksi Riidame talu maa seest kalmest on 2 brongsiist ja 1 hõbedast sõlg leitud. Nõnda ka Polli Puiji talu maa seest üks neljakandiline brongsiist sõlg leitud, mis nüüd Tallinna muuseumis on.

53. Üks suur brongsiist sõlg, leitud Karksi Wiiral. Tallinna muuseumis.

54.

!Kirjad Karksiist ühe kiwi pealt, mis aga Nua alewis teina fiske määritud.

3. Saarde kihelkond.

1. Saarde kihelkonnas on palju metsasi ja soosid, kus inimeste eluasemed ja haritud maad saarte wiisi uende wahel seisawad. Näha on, et see kihelkond oma nime neist saartest on saanud, sest et Johann Kenneri ajaloo raamatus 1560 aasta ümber, seal kohal palju „saare“ lõpuga kohtade nimesid ette tuleb. Johann Kenner nimetab seda ümberkaudist maad seal sagedaste

Zare (lehek. 7. 199. 208. 260. 284. 285. 317. 321. 325), millega põhjadhütu poolne Halliste ja Rõpu wist ühes on olnud. Seda on sellest näha, et Wenelased Keneri jutustuse järele 15. augustil, 1559, Plateri (Laatre) mõisa, Weisse (Mõise) küla, Lapsare küla jne. Zares olla ära põletanud, mis kohad aga praegu Halliste kihelkonna päralt on

Saarde kirik olla enne Jäärja (Saara) mõisa maa peal, mõisa ligi olnud, kuna ta nüüd Kilingi mõisa maa peal seisab. Surnu aed olnud Jäärja mõisa ligi Kalmete mäel, mille koha praegune Jäärja mõisa omanik jalutuse kohaks ümber seadnud. Millal see kirik sinna on asutatud, ei ole teada. Katoliku kiriku katsumise protokollist, aastast 1613, on näha, et seda püha Katarina kirikuks olla nimetatud, kellel juba 16 aastajaja kehtajal Luteruse usu õpetaja on olnud. — Rahwa jutu järele olla Rootsi kuningas Karl XI. selle kiriku uueste praeguse koha peale ehitada lastnud, millele ikka Saara mõisa järele Saarde nimeks jäänud. Kuninga mälestuseks seisnud weel hiljaaegu kolmeharuline kroon kiriku seinapeal, nüüd seista see aga kiriku lae peal wana kraami seas. See kirik sai sealsammas kohal aastal 1859 uueste ümber ehitatud ja palju suuremaks tehtud. — Saarde kihelkonna järel oli enne ka Häädemeeste kappel, mis hiljemalt Tori kirikuga ühes oli, kunni see wiimaks ise kihelkonnaks sai seatud.

K i w i a e g.

2. Kauoja talu metsast, Laiksaare wallas, on mõne aja eest tagasi tats kiwist kirwest, tats käsi- ja hwatuse kiwi ja üks kannus leitud. Kas need mõne matuse kohalt on leitud, ei ole teada.

3. Siis on seal niisugusid matuse kohte ette tulnud, kus surnud istukile siise olla maetud olnud,

mille mooduga neid kiwiajal koobastesse maeti. Aastal 1888 on Jäärja Jureka talu maa sees, oja kaldale kartohwli koobast kaewates, kolme inimese luud istu k i l o l e k u s wälja tulnud. Ühe luud olnud dieti suured, kahel vähamad.

4. Niisammuti on hiljuti ka R ü l j e w e s k i juures jõe kaldast leitud, kus inimeste luud istu k i l o l n u d ja klaashelmed kaasas.

5. Ka M õ i m e s a a r e talu ligidal, Kilingis, on oja kalda sees i s t u k i l inimeste luud wälja kaewatud.

6. Jäärja walla wanem M. Kangur on ühe tundmata kiwist m u n a ühe igawese wana tamme juure alt leidnud, mille tuul ümber oli murdnud, mis wist mõni wana hiie tamm on olnud. See kiwi on kama muna pitkune, aga natukene peenem, sellele terawama otsa sisse auk on puuritud, aga mitte läbi. Mis kiwi see oli, on tundmata. — Wist on see sinna hiie tamme alla ohwriks wisatud. — Tallinna muuseumis.

Leedu keele kohtade nimed.

7. Pupsi talud Jäärjas, Lätikeele buks=uba, — Kagani talu, Lätikeele Sarwiline, — Kabatši talu, Lätif. Tasku, — Kooni talu=ülges — Rakste talu=Kirjuta jne.

Brongsi aeg.

8. Sellest ajast ei ole muud teada, kui et Jäärja metsas ühe weikse kiwi wareme ümbert maa sees üts brongsi ahel olla leitud, mis aga ära raijatud.

Raua aeg.

9. Kiwi kalmeid wõi matuse kohte ei tule Saarde kihelkonnas palju ette. Wäikseid kiwiwaremid tulewat

Jäärja metsas küll sagedaste ette, aga kas need ka mõned matuse kohad on, ei ole tõeste teada. Ühe niisuguse ümber olla, nii kui eespool räägitud, üks brongsiist ahel leitud.

Mulla ja kattu kalmed.

10. Kalme Jäärja-Talli wallas, Jäärja mõisa jepikojaga ligi, keda Wõllaste mäeks nimetatakse, kust kruusa võttes palju süsi, tuhka ja luupuru on leitud. Räägitakse ka, et wanaste kurjategijad seal olla ära poodud.

11. Kalme. Mikunõmme talu maa sees, Jäärjas, ümber 2 sülda kõrge ja $\frac{1}{2}$ wakamaad lai mäekink. Seal on kaewates palju surnute luid ja wanu ehte asju, kui brongsiist hobuse raua sarnatsid sõlgusi, sõrmusi, kauri musliid, helmi ja rahasiid leitud. Wiist on ka kattu ajal sinna maetud, kuidas muinasjutt räägib: „Wanaste mõllanud katt Jäärja Kauliste külas. Seal olnud siis üks mees, Jaak nimi, kelle külgi katt ei ole puutunud; see wedanud surnuid igapäew härjapaariga ja matnud nimetatud mäe sisse kõige riietega maha. Kui see härja paar ära wäsinud, siis toonud ta teisest külast uue paari. Minult tema üksi olla seal külas elama jäänud“. — Endisel ajal olla selle kalme mäe peal üks juur mänd kaswanud, kelle juurika juures üks õhuke, neljakandiline kivi seisnud, kelle peal kolm risti olnud, mis seal nüüd ära kadunud olla. — Wana jutu järele olla katt wõi must surn selle ristidega kivi teinud, kui ta oma töö seal lõpetanud.

12. Kalme Jäärja Herma talu maa sees, weikse oja ääres, $1\frac{1}{2}$ sülda kõrge ja üks kahelsandit wakamaad juur kink, kust kaewates palju luid ja asju olla wälja tulnud, millest wiimsed aga kõik ära kaotatud.

13. Kalme Jäärja mõisa maa sees, 2 sülda kõrge $\frac{1}{2}$ wakamaad juur kink, kust surnute luid ja ka

mõned wanad metall asjad wälja on tulnud. Wiimased ära raisatud.

14. K a l m e Jäärja Piitsaare talu maa sees, umbes $2\frac{1}{2}$ sülda kõrge ja $\frac{1}{3}$ wakamaad suur mäekink, kust luid ja wanu ehte asju wälja on kaewatud, mis kõit kaduma läinud.

15. K a l m e Jäärja Raassaare talu ukse ees, paar wakamaad õhtu pool, üks weike kink, kus muld maa pinnal kõit inimeste luid täis, nõnda et nad päiteje käes wäljas pleegiwad.

16. K a l m e Pupsi talu juures, Jäärjas, kust mõne aasta eest tagasi palju luid wälja kaewatud, ja tuhju sõjariistu, kui piikisi, odasid ja sõja kirweid kuhis maha olla maetud. Arwatakse mõni lahingi koht olema. Asjad olla jaolt alles.

17. K a l m e Sookuninga talu juures, Jäärjas, kus üks weike kungas, kust Jäärja-Tallitee üle käib. Sealta olla inimeste luid wälja kaewatud. — Sellesamma talu põllu äärest on hiljuti üks puudane wast katel leitud. Olla alles.

18. Kalmude mägi 1 werst Jäärja mõisast õhtu pool, kus metsatukk peal, kus wäga palju inimeste luid sees olla. Arwatakse, et kui wanal ajal Saarde kirik Jäärja mõisa juures olnud, et siis selle mäe sisse surnud olla maetud. Nüüd olla mõisa omanik selle mäe jalu-tuse kohaks seadnud ja teed lastnud sisse teha.

19. K a l m e Sibula talu maa sees, Jäärjas, kus ühe weikse kingu sees surnute luid olewat.

20. K a l m e Jäärja Pati piiril, maantee ligidal Wana Wiira talu piiri sees.

21. K a l m e Jäärja Rootsimõisa talu ligidal, kus ühest kingust surnute luukerefid on leitud, mis ühte pidi ja teisipidi sinna maha olnud maetud. Rootsi mõisa peremees J. Jakobson tahtnud seda kinku lasta tasajeks

teha, aga juba 1 Gala sügavusel liiva sees tulnud luu-

22. Sellest talust lõunapool, footserwal, on üks mägi, keda Mõr tšurk anna mäeks kutsutakse, kus rahwa jutu järele vanal ajal mõrtjutad koobastes elanud ja ümberkaudist rahvast röövimas ja riisumas käinud.

23. Kalmes Talli wallas Keiu talu ukse ees paar wafamaad seemal, ühe kaunis suure kruusa kingu sees, kust palju furnute luid, rahasid, suuri wanu sõlgesi ja sõrmusid olla leitud. Wist katkuaegne matuse koht.

24. Kalmes Talli walla Marina talumaa sees kaks tükki, kus wäga palju furnute luid sees on. Üks kalme seisab lõunapool talu aida taga, ja teine põhja pool talu elajate talli taga.

25. Matuse koht Jäärja Keiu laanes, Mikunõmmelt 1½ wersta põhjaõhtus, keda Gmandi mäeks kutsutakse. Rahwa jutu järele olla selle mäeotsas keegi rikas emand wanal sõja ajal peidus elanud, ja ennast pargiaajate ja koerakoonlaste eest warjanud. Wiimats furnud ta ka sinna ära ja maetud sellesamma mäe otsa, kus tema haua koht weel mõne kümne aasta eest selgeste tunda olnud. Praegu mets peal.

26. Kalmes Jäärja Tõrga talu ligidal soo ääres, kus furnute luid sees olewat.

27. Kalmes Jäärja-Talli piiri ligidal, Uuluta talu maa sees, walla tee ääres, kust furnute luid leitud.

28. Kalmes Marina weste järwe kaldal, kus mõne aasta eest furnute luid ja üks laia teraga sõjakirwes wälja on kaewatud. Wiimne arwatakse sõjariist olema olnud.

29. Kalmes Peedu talu põldude ja heinamaade wahel Talli-Tuski tee kohal, mida Kalmude mäeks kutsutakse. Sellest künkast on ajajooksul palju furnute luid, mitmesugusid wanu rahasid, sõlgesi, bernsteinist ja

klaasist helmi, ja sõrmusid leitud. On näha, et sinna waremal ajal ja hiljemalt katku ja nälja ajal surnuid on maetud. Et Saardelased seda mäge pühaks on pidanud, on sellest tunda et sinna peale mitme ajalisi rahajid ohvri andideks on annetud.

30. K a l m e sellestamma Peedu talu heinamaa ääres, kus üks weike kungas on, ja praegu põlluks peetakse. Siin on surnute luid nii maapinnal, et nad juba adra ja äkke all nähtawale tulewad.

31. K a l m e Woltwidi Räägu talu õue all, maantee ääres põllu sees, kus surnuid põletatud, ja põletamata on maetud, küll selili, külili ja kummuli, ja kust mõned brongist sõlud, sõrmused, bernsteini helmi ja mõni ordu raha wälja on kaewatud.

32. W a n a m a t u s e a s e Woltwidi Sawimäe metsas Wiljandi-Bernu maantee ääres, Bernu poole minnes pahemat kätt, $1\frac{1}{2}$ wakamaad suur, kellel kiwiaia jäänuhed ümber on, pikkus 18 ja laius 14 samm. Rahwa jutu järele olla sinna wanal ajal kolm sõjailemat maetud. — Wana jutu järele pidada seal üks püti täis kulda olema, kelle wahiks üks preili sinna olewat neetud. See käiwat wahest sealt wälja, mõnikord ka maantee peale, kus ta teekäijate käest enesele midagi küsiwat, et ta needmijest wabaks wõiks saada, aga keegi ei olla temale weel midagi julgenud anda.

33. K a l m e Skärsu wallas Kutsiku talu lauda ukse ees, kust kündes palju inimeste luid wälja on tulnud.

34. K a l m e eesnimetatud talust maanteed mööda mõni 400 samm Bernu poole minna, $1\frac{1}{2}$ wakamaad paremat kätt metsa sees, kruusaweo tee ääres, mida ühest küljest 30-ne samm pikkune kiwiaed sisse piirab, kuna teisi külgesi ja kalmu platsi laiali pillatud kiwid katawad. Ühe ehk kahe suurema kiwi juure on ifka jälle mõni kiwi künkafene tehtud, kelle juures süsi ja tuhka märgata on.

35. Kalme Woltwedi Kefandi talu ligidal ühe kõrgema koha peal, kus furnute luid sees olla. — Sellest kalmeft 20 samm eemal olla ka üks kiviist kelder olnud, kelle sees wanu rahasid ja rana tikka leitud.

36. Kalme Woltwedi walla Wasu talu juures, kus kartohwli koopaid kaewates furnu luude kihtiji leitakse, nii ka metalli asju, mis aga ära kaotatud. Hilja aja eest olla sealt üks noore kana muna suurune bernsteini helm ja mõned wanad rahad wälja kaewatatud. Selle koha peal on wist ka furnuid põletatud.

37. Wana matuse paik Woltwedi Kanaküla sepitoja ligidal, Woltwedi-Rõpu maantee ääres, kus endisel ajal kiviaed ümber olnud, mis nüüd olla ära weetud. Rahwa jutu järele olla siis sinna furnuid maetud, kui Saardes veel kirikut ei ole olnud. Kaewates olla sealt luid palju wälja tulnud ja olla mitmed rahad leitud, mis ohwriks sinna wisatud.

38. Kalme Woltwedi Pikalilli talu maa sees, Kanaküla jõe kaldal tasase maa pinnal. Umbes $\frac{1}{2}$ waka-maa suurune. Kaewates on sealt palju furnute luid wälja tulnud, ja arwatakse katku kalme olewat. Mõne aasta eest olla sealt suur hõbe raha leitud, millel mees-terahwa kuju ja aasta number 1207 (?) peal olnud.

39. Kalme Suitsu Soobiku talu piiri ligidal Woltwedi mõija metsas.

40. Kalme Suitsumatši talu maa sees, 18 samm pikk ja 12 samm lai, millel kiviaed ümber.

41. Kalme Suitsu Männiku talu maa sees, 110 samm ümbert mõeta suur. — Suitsu küla on Woltwedis.

42. Kalme Kärju Koopa talu maa sees. Ka olla seal üks wana kaew, mille sees rahwa jutujärele suur raha katel peidus seisnud.

43. Kalme Pati wallas Kalita talu, maa sees, kus kartohwli koobast kaewates palju furnute luid wälja tulnud.

44. K a l m e Tõitoja jõe kaldal, Rulu westi ligidalt, mida Wõllaste hauaks nimetatakse. Sealta aastal 1860 palju sõjariistu, sõjameeste kannusid ja luid leitud. Rahwa jutu järele olewat seal üks lahingi koht. — Siit ligidalt käinud wanaste Kootsi tee hommikupool Tõitoja jõge Peetre õue, Kalda ja Matšita talude kaudu, Surju-Wiira wahelt üle jõe pöördes, Bernu poole. Selle tee äärest olla paiguti inimeste luid ja wanu rahajid leitud.

45. K a l m e d Kilingi Surtši talu maa sees, kust inimeste luid leitud.

46. K a l m e d Kilingi Weste talu piiris, kust luid ja wanu asju leitud.

47. K a l m e d Kilingi Wõhke talu krundis, K a r t o h w l e a u g u m ä e sees, kus furnute luid leitakse.

Sõja laagrite ja lahingite asemed.

48. Liwa mägi, mis Kilingi Nõmmest ^{3/4} wersta õhtu pool seisab, on üks kannis pikk mäeseljandit, mis Bernu postimaanteeist risti üle käib. Rahwa jutu järele olnud see mäe seljandit Põhja sõja ajal Wene ja Kootsi wägede wahel kaitsewalliks (milleks ta küll liiga madal ja tähtsusetu on), kes siin wastastikku laagris seisnud. — Nimetatud wägede wahel olla ka, umbes praeguse Dewalohu talu kohal, õiete werine lahing olnud, nõnda et weri lompides maas olnud. Lahingis langenud sõjamehed maetud Dewalohu talu maa sees olewa kingu siäse, kus praegu üks wäike kalmu künkas leida on.

49. W e n e w ä g i olla ka Kilingi Nõmme laada platši kohas l a a g r i s seisnud, kus sõja pealik ära surnud, keda sinnasomasse liiwa künka otša maha maetud. Aastat 6 tagasi kaewatud seal suure wana männa kõrwa

kartohwli koobast, kus juures furnu luud wälja tulnud. Mõned nimetanud neid Wene sõjapealiku luudeks.

K a b e l i a s e m e d.

50. K a b e l olla wanaste praeguse Weelisse mõisa elumaja ligidal olnud, mis sõja ajal maha olla põletatud. Hiljemalt olla jeda aset wälja lõhutud, siis olla seal wälja tulnud tuhka, luid, peenikesi ahjupottide tükk ja üks ristiga raudwõti. — Sealst kabeli juurest wiinud üks wanaaegne „kirikutee“ lõunapoole, praeguste Räisa ja Kassiku talude kaudu üle soo Rõdiküla järwest mööda, Tiiriku talu kohast hommitu poole pöördes, Muffi ja Mälla Kõisa wahele Läti maale wälja. Teine haru läinud Kauliste (Weelisse) külast läbi metsade ja üle soode õhtupoole, umbes Kõrgesaare küla peale wälja, kus praegu Keinu ja Peedu talud seisawad.

51. K a b e l i wõi kiriku aia ase Kikeperas, Särgoja ja Lähkmaa talude wahel. Kabeli koht olewat weidi kõrgem ja hästi kiwine. Rahwa jutu järele olla ferd sõja ajal Kikepera kabeli kell ja raha kast Walmu heinamaa jisse, ühte jõe hauda, ära peidetud, kus ta alles praegu puhkada.

K i k e p e r a on ka sellepärast tähtjas, et Kalewipoeg seal soo peal wana pahareti poegade wahel tüli lõpetanud ja nende keskel Kikepera soo ära jaotanud, kuhu Alewi poeg kindlad piirikiwid maha pannud jne. (Kalewipoeg X.)

Weel räägib muinasjutt, et wanapagan Halliste soo peale, praeguse Kikepera küla kõrwa, kiwi silda ehitada tahtnud. Selletarwis kannud ta põllega juuri kiwa läbi küla, kus aga põlle paelad katkenud ja määratu kiwide hulk sinna maha pudenenud. Selle läbi jaanud Kikepera küla kiwidega nagu täis külmatud. —

Keo mägi.

52. Gespool räägitud *Liwamäest* $\frac{3}{4}$ wersta õhtupool on postmaantee ääres üks üsna väike kinkuke, keda *Keo mäeks* kutsutakse. Selle algus on järgmine: Wanal ajal on wist keegi inimene seal kohas surma saanud, wõi ära tapetud, siis on selle lepituseks sinna kohta kiwe ehk puutükka hakatud wiskama, kunni sellest wiimaks suur hunnik saanud. Kes üüüd sealt mööda minnes ialgi sinna hunniku peale midagi on wisanud, see ei wõi edespidi sealt ial muidu mööda minna, kui ta sinna peale mitte mõnda kiwi, puutükki ehk koguni raha ei wiska. Jätab ta seda tegemata, siis on tal tee peal ifka midagi õnnetust, kas lähed ratas katki, ehk murdub loof puruks jne. Sellest on siis ka see reoware süündinud. — Kes aga ial sinna peale midagi ei ole wisanud, sellele ei süündiwat mööda minnes mitte häda.

„Keo“ tähendab seda, et seal ifka mõni kuri wõi rojane töö on ära tehtud, mille tarwis siis, kas põlgamiseks wõi lepituseks, sinna peale midagi wiskatakse.

Linnamäed.

53. Wanemad uurijad, nimelt professor Dr. Guedt 60 aasta eest tagasi, on Jäärja Sookuninga talu juures ütelnud ühe maja kõrguse mäe olemat, mis inimeste kätega olla tehtud, mis üks wana *Linnamägi* olemat (*Schriften der Gel. estn. Ges.*). See ütelus lähäb Sookuninga talu ligidal olewa *Rõrgemamäe* kohta tähte, sest et selle mäe keskpaigas 4—5 jala kõrgune hari on, mis inimeste käte töö näis olema, kus 5 jala sügawuseni kõik ühesugune muld on. Riipalju lähed aga Guedti ütelus kõrwa, et ta seda kohta *Mägra* mäeks nimetab. *Mägra* mägi on aga Sookuningast kolm wersta hommiku pool, kus niisugust hoone sarnast kinku olemas ei ole.

Ra Jäärja rahvas räägib wana juttu, et Rõrgema mäe peal wanaste Gesti linn seisnud, kus kuningas sees elanud, mille järele ta see talu „Kuninga“ nimeks saanud, kelle pidajatele hiljem „Kuningas“ liig nimeks antud, mida praegused peremehed juba mitu põlwe kannawad. Nõnda on siis arwata, et Rõrgema mägi üks wana Gestlaste kindluse ase on. Ra üks wanaaegne tee käiwat sealt mööda

54. Linnamägi Woltwedis, Tõrwa mäe seljandiku lõuna poolsel serwal, Tõrwa talu piiri sees, kus rahwa jutu järele wanaste Toome ehk Tõrwa linn seisnud. Seda kohta kutsutakse tänapäewani Toome linna asemeks. Ühe külje all on soo, kust weike oja läbi jookseb, ja sealt poolt küljest on see mägi järsk. Teiselt poolt küljest on ta põlluga ühe tasane, millest on arwata, et see mitte mõni wana kindluse koht ei wõi olla. — Ometi olla sealt mõne aasta eest tagasi üks kana muna suurune tükk bernsteini ja üks $\frac{3}{4}$ tolli jämedune hõbe helm leitud. Selle mäe ligidalt olla ka üks wana Rootsi tee praeguste Jutuse ja Tõnumaa talude kaudu Kilingi Nõmme wälja läinud.

Lõmji muinasjutt.

55. Wana jutu järele olewat Kilingi Lõmji talu maade peal, Kantsi poe ligidalt mäe külle peal wäike alewife seisnud, misse waenlaste wastu kaitsemiseks kants ümber ehitatud olnud. Alewiku all, kiriku all orus, olnud pikk ja kitsas Lõmji järw. Alewikus elanud kord jõukas kaupmees, kelle päralt mõni pood olnud. See Kantsi alewik olla aga sõja ajal ära põletatud. Ra Kantsi järw tõusnud oma asemelt pilwe kombel ülesse ja rändanud ära kaugele lõuna poole. Kantsi jõukas kaupmees leidnud wiimaks ühe jarnatse järwe Lätimaal ülesse, mille kaldale ta enesele uue kaupluse ajutanud. Järwe

nimetanud ta endise nimega Lõm si wõi Lem si järweks, mille järele ka sinna asutatud alemikule „Lemsi“ nimeks antud. Sellest olla siis Lem si Li nu Väti maale tulnud.

Braeguse Rantsi poe ja Lõm si talu wahel olewast mäe künkast on ühe wana männa ligidalt, mis seal weel kaswab, wanu koopaid, hoonete alusid, telliskivi prügi, furnute luid ja mõni wana tähtsuseta asi, leitud.

Teo ehk M o l l i m ä g i.

56. Tallipoisi ja Mõrdlaane talu wahel, otse walla tee ääres, kena metsa tuka all, on orjuse ajast saadit tuttav Teo ehk M o l l i m ä g i. Rahwa jutu järele pidanud teolised ehk orjad wanaste siin mäekünkal, Lau-päewa öödel mõisast koju minnes, alati puhke jaama. Klusal suisel ajal saatnud mõned kaugemate talude teomehed koguni terve pühapäewa siin mööda, ja hingatud metsa salus nädala töö wäsimusest. Wahete wahel wõtetud kordamisi ennemuistsid juttusi, ehk lauletud rege-wärsi laulusi. Söögi moon toodud teolistele kodust härja paariga sinna wastu. Siin olnud aega, sooja kõrti teeta, mis haawa puust molli sisse jahtuma pandud, mida sealt siis suure isuga söödud. Riipalju saanud siis teomehed nädali jooksul sooja toitu maitsta.

Wana jõja tee.

57. Sellest „kiriku teest,“ millest meie eespool oleme kõnelenud, käinud üks teine weel pikem maantee, nõnda nimetatud „jõja tee,“ risti üle. Halliste poolt tulles, läinud see Woltwedi Räägu karjamõisast Jäärja Wälgu ja Harjakse taludest mööda, sealt Kõrwi ja Mõksi soost läbi, üle Kauli mäekünka, Jäärja mõisa, Pitšaare mäe ja Haabjala talu kaudu soost läbi Rõdiküla järwest mööda,

Lätimaale Moja kiriku juure wälja. Et see Rõiküla järwe nurgast läbi läheb, siis on arwata, et lained järwe sellest kohast laiemaks on lõhtunud. Sellest sõjateest käinud teine haru Täärjast, Kaamatu sov äärt mööda, Halliste Saatresse wälja. Põldude ja kõwemate kohtade peal ei olla teda enam hästi tunda, aga soode ja metsjade sees üzna selgeste, kus teekoht kõrgem ja kraawid kõrwas. Rõiküla soos olla weel küllalt filla puid, männa ja tamme lõhandikka, sügawas sambala all leida, millest arwata on, et need teed hästi wanad wõiwad olla. — Mõlemad peateed käinud Rõiküla järwe juures soos üksteisest risti üle. Soodest näitke wanal ajal teed meüldse hõlpsamad läbi teha olema olnud, kui põlistest ja wesisest laantest.

Woltwedi Suitsu külas on see wana jutt, et sealt wanaste sõja tee olla läbi käinud. — Wõib olla, et see selle teega ühte läheb, millest meie Halliste kihelkonna kirjelduses oleme rääkinud, mis Siisu järwe poolt Samaste külast, Uue Karistest, Kamali külast ja Kariste metsjadesest Woltwedi metsa wälja tuli, kus niisammati heinamaades ja metsjades tee ase selgeste tunda on, ja keda „Meistri kuninga tee“ hüüitakse. Sellest on arwata, et see tee ordumeistrite ajal käidaw on olnud, mida mööda muidugi sõjawäed käiswad. Wõib olla, et see tee juba enne Sakslaste seie tulekut Piimlastel tehtud oli, keda mööda nad Sakalasse ja Gesti maale wälja käiswad. Wäga soowitaw oleks järele uurida, kas mitte Kariste poolt tulew tee Räägu teega kokku ei lähä.

Uku ja ohwri kiwid, ja hiie kohad.

58. Woltwedi Jutuse talu maa sees on üks ohwri wõi Uku kiwi. See on kaunis lai, ja selle peal keskpai-

gas on ühe kestmise waagna suurune õnnues. Selle talu maa seest olla ka wanu rahasid wälja tulnud.

59. Woltwedi ja Kilingi piiri peal, Longi soo sees, olla üks suur, 8 jalga pealt lai ja 5 jalga paks kiwi, millest räägitakse, et rahwas selle wanal ajal 12 paari härgega sinna olla wedanud. — Wõib wist mõni wana ohwri kiwi olla, sest seda tuleb sagedaste ette, et kiwid ohwrikohdadesse mujalt on toodud.

60. Jäärja Järwe talu põllul on ühe wana tamme-puu jäänused, kelle ümber, wana rahwa jutu järele, mõne aja eest tagasi kiwi aherwars seisnud, kus peal ohwri rahad näha olnud. Wana jutu järele olla seal tamme tüne all wana aja fulda warjul. — On wana hiie koht.

61. Jäärja Peedu talu piirides olla weel 40 aasta eest tagasi, iga nelja ilmakaare pool, puude otsa õ n n e w a k k w õ i n õ i a k o t t ü l e s s e seatud, et õnnetust ega äpardust wäljastpoolt talu piiridesse ei peaseks. Meis-kottides olnud mitmesugu kraami, kui liha, raswa, wõid, willu, kartu, sulgi, wiljateri, linu, riide hilpuşi ja raha, — mis läbişegi lõik haisunud ja hapnenud. — Weel 30-ne aasta eest tagasi olla Peedu talu piiri ääres pika kuuse otsas üks niisugune nõia kott olnud, mille kallal püsimehed oma osawušt katsumnd, kunni kott lagunenuid ja tükkide kaupa kõige oma täiega maha kukkunud.

62. Jäärja Pihlakse talu marjaaedas seisnud wana naste suure pihlapuu all suur lai o h w r i k i w i, kuhu peale tarwituse korral mitmesugusid ohwri andisi wiidud, millesse aga keegi inimene ei olla tohtinud puutada. Umbes 60 aasta eest tagasi olla keegi noor, kena tüdruk jalaja tüki liha sealt kiwi pealt ära wõtnud ja ära söönud. Warsti jäänud ta raskeste haigeks ja surnud kolmandamal päewal ära.

63. Talli walla Uuluta talu õues olla weel 40 aasta eest tagasi wäike aiaga ümberpiiratud o h w r i a e d

olnud, kuhu nutse wilja, wärsket liha raha ja muud sarnast kraami sisse on wisatud. Ueda ei ole kellegil inimesel luba sisse minna olnud.

Gooti jäljed.

64. Talli wallas Marina karjamõisa juures on üks talu, mille nimi on K o o t i s o o. See talu seisab iseäranis teistest lahus, soo ja metsa sees.

Woltwedis kutsutakse ühte sood K o o t i s o o.

Siis on veel Woltwedis W a n e w e r e talud.

Leitud asjad ja rahad.

65. Jäärja Mikundõmme talu maa seest kalmest on mitu hobuseraua sarnast brongist sõlge ja sõrmusid (Tallinna muuseumis), kui ka kauri muslid leitud (Bernu muuseumis). — Siis olla selle talu peremees oma maja ligidalt, aastal 1889, 60 nelja kandilist Rootsi hõbe raha leidnud, mis kuninga Geriku ajast olla olnud. Aasta numer olnud 1563.

66. Jäärja Sillaotsa talu metsas olla keegi tüdruk aastal 1878 ühe kaanega wast katla leidnud, mille sees hõbe rahad ja mitu rida toredaid helmi olla olnud. Need olla kõik Tuutide kätte läinud. Minult mõned kirjud helmed olla paari aasta eest perenaisel alles olnud. — Wana rahwa jutu järele olla Jäärja Weste talu kohal üks wäike mõis olnud, ja seal ligidalt oja peal wesiwesk. Hiljemalt olla seal kaewates portjellani ahju pottide tükk leitud, ja neskil ase olewat oja ääres neel selgeste ära tunda.

67. Jäärja Uue Orjamaa talu karjatsed on aasta 10-ne eest tagasi, mätta seest ühe wast katla täie wanu hõbe- ja wafkrahasid leidnud, mis aastast 1547, 1564 jne. on olnud. Jäärja Rootsimõisa peremees J. Jakobson oli selle leiu üle „Wirulases“ kirjutanud, mida Riias oli

tähele pandud. Siis olla neist rahadest üks jagu Saarde õpetaja läbi Riiga saadetud, aga suurem jagu muiale laiali saanud. Mõned neist on S. Jakobson minu kätte saatnud, mis nüüd Wiljandi muuseumis on.

68. Woltwedi Küti talu maa seeft on 1894 aastal üks härja sarwe täis ordu ja Poola rahasid, mille hulgas faks suurt Rootsi ööri — wälja kaawatud.

69. Pati wallas Metste talu maa seeft on uut maad harides 2 naela wanu hõbe ja wafkrahafid wälja tulnud, mille aasta arwud näidanud, et need 16 aastaja keskfel sinna maha pandud olnud.

70. Kilingi Kurgoja talu õue alt leidnud, aastal 1886, keegi heina niitja ühe potti suurte hõbe rahadega. Ühe nende peal olnud aasta arw 1693, ja ühelspool pealfiri: concordia res parvae crescut, see on: Wäikeste ühendus kasvagu; teisel pool: Mon. arg. pro confos. Belg. — co: Hol., see on: Hõbe raha Belgia ühenduses Hollandiga. — Niisugusid rahasid on wäga palju maailmas jooksmas olnud, kui Belgia ja Hollandi suured kuuljad kaubaajajad oliwad.

71. Woltwedi Keskandi talu kalmel juurest kivi keldrest on mitmed wanad rahad ja rauatükid leitud. Rahad teadmata, kust ja mis ajast.

72. Jäärja Rootsi talu põllu seeft on üks rauast kirwes, üks rauast kartätsi kuul ja mitmed wanad Riia linna rahad leitud. — Tallinna muuseumis.

73. Jäärja Sookuninga peremehe poeg olla 1894 aastal omast koplifst ühe kolme jalaga ja kõrwadega wast poti maa seeft leidnud, mille fisse 8 toopi wett minewat. On leidja käes alles.

74. Jäärja Pupsi talu maa seeft kalmest on mitmed piigid, odad ja muud kõwerad rauad, kui ka kirweid leitud. See olla juba 10-ne aasta eest tagasi olnud. Need olla enamiste laiali saanud, aga paar oda, mõkfa

ja ühe kirwe olla stud. Siika 1894 sügisel Surjewi Dpetatud Gesti feltji kätte wiinud. Üks kirwes on Tallinna muuseumis.

75. Talli mõisa lubja ahju ligidalt olla 1884 aastal leitud: 6 brongsiist sõlge, 1 hõbedast pannel, klaas helmi ja brongsiist ehte asju, sõrmusid ja pandlaid, mida stud. Siika oktoobril 1894 Surjewi Dpetatud Gesti feltfile ära annud.

76. Pati Käära talu põllust on 1887 aastal üks tugew, raudne sõjamehe rinna kilp leitud.

77. Pati Kalda talu maa seeft on üks ühe jala pikune, kumera teraga raudne sõja kirwes leitud. — Wiift hellebarte.

78. Kilingi Mõnniku talus olla, umbes 40 aasta eest tagasi, üks wanaaegne mõek, üks sõjapiik ja oda leitud.

79. Kilingi Wõhke talu maa seeft on leitud üks wana püssi raud, üks saapa kannus, üks mõek ja sõja kirwes.

80. Laiksaare hingemaa mehe № 81 põllust olla mõni wanaaegne raha ja ka üks sõja kirwes leitud.

81. Jäärja Marina talu maa seeft on uut põldu tehes kolm rauast wiibupüssi noolt wälja tulnud. — Ära kadunud. — Sealtjammast talu maa seeft on ka leitud üks wana sadula jaluse raud. — Tallinna muuseumis.

82. Jäärja Tõrga talu maa seeft on leitud üks mõek ja üks sõjakirwes wõi hellebarte. — Kadunud.

83. Kilingi Kuusiku talus leitud 4 jala sügawuseft maa seeft üks sõjakirwes, wõi hellebarte. — Kadunud.

84. Laiksaare Kamma talu maa seeft olla kündes üks kaheteraga kirwes leitud, mille terad 6 tolli laiad olnud ja ise umbes 1 jala pikkune. — Kadunud.

85. Talli mõisa kaupmees Kartan on Jäärjast ühe põllu lohu seeft kiwistatud mesilaste kärjed leidnud, mis wäga selgeste alles oma wormi näitawad. — Saolt alles.

86. Kaks hobuse rauda sarnast sõlge — ja 1 prees leitud Woltweti Räägu talu maa sees kalmest. T. m.

87. Viis hobuse rauda sarnast sõlgu leitud Woltweti Waasu talu kalmest. T. m.

88. Üks kivist kana muna suurune muna, kellel poolest saadik auk sees. Leitud Säärja Kangru talus hiie tamme juurika alt. T. m.

4. Sädemeeste kihelkond.

1. See kihelkond on alles hilja, 1862 aastal, iseiseiswaks kihelkonnaks saanud. Enne oli seal üks wana kabel, mis wähest Saarde, ja jälle Tori kiriku järel oli. Aastal 1874 ehitati sinna uus kivist kirik. — Kõik see kihelkond on wana Viivlaste eluase, Bernu lahe ranna ääres, kus väga palju soosid, rabasid ja metsa on. Muudugi on selle läbi seal kohas juba wanal ajal wähe elanikke olnud, et neist palju mälestusi järele ei ole jäänud. — Draja ja Tahkurand peaks küll wanust mälestustest rikas olema, sest seal on juba väga wanal ajal meresõitjad rahwas olnud.

R i w i j a b r o n g s i a j a s t

ei ole meil sealt midagi teada, sest et seda kohta wana aja uurijate poolest weel väga pisut on tähele pandud.

R a u a a e g.

2. Eesti ja Läti piiri peal, Heinaste maa sees, on üks mets, mida R i u s u m e t s a k s kutsutakse, mis nüüd Draja peremeeste Granti ja Marksoni oma on. See mets olewat kõik täis sood ja raba, mille sees sügawad laukad on. Harwa mõnes kohas olla mõni liiwa

kingukene. Selle metsa sees on üks pikk liivamäe seljandik, keda sood ja rabad ümberpiiravad. Selle pika kingu selja peal olewat üks määratu suur maakivide ware, mida kohta rahwas „Kiisulinna asemeks ehk mäeks“ kutsuwad.

Et sellest „linna metsast“ ja „wanust linna waresmetest“ juba kõige wanemates Opetatud Eesti seltsi kirjades on räägitud, mida küll rahwa luule järele ülesse on wõetud, — siis olen ma selle koha omanikkude, Granti ja Marksoni käest, selgeste järele kuulanud, kas sealt luid, asju, wõi lubjamüüri jäänusid leitud on? — Need mehed tunnistasid, et nemad sealt iialgi kõige vähimat sarnast märki ei ole leidnud, ega ole kuulnud leitawat. Ka olla see wõimata, et et inimesed sinna peale kiwe oleks wedanud, sest seal olla nii suuri kiwe, keda kellegi inimese jõud sinna ülesse ei oleks jõudnud ajada. See ei olla muud, kui kõik loomuse töö. See olla üks pikk, kitsas mäeselj, mis mitu wersta metsa sisse edasi minewat. Esiotsa olewat seal, mõni 25 wakamaad pikuti, see mäeselj kiwe täis, kus nüüd puud ja samblad peal kaswawad. Inimeste kätetöö ei wõida see iialgi olla. —

Nii kuidas mina seda ka muial sagedaste olen näinud, kutsub rahwas neid kohte, kus palju kiwe koos on, kas kiriku wõi linna asemeks, nii, kuidas ka kõnes olewat kohta nende paljude kiwide pärast linna asemeks on hakatud kutsuma. See ei ole aga muud midagi, kui jää sinna toodud kiwide hulk. Muistisel ajal on meie maa kord hoopis wee ja jää all olnud, millal jää meie raudkiwid kõik Soomest ja Rootsist seie on wedanud. Nõnda on wõimalik, et siis mõni jää parw oma kiwi koormaga seie randa oli jõudnud, ja eesräägitawa kingu selga kinni jäänud, kuhu ta oma kiwide koorma maha lastis. Kõik see ümberkaudne soo ja mets seal ümber ei ole muud midagi, kui muistne mere ase.

W a n a t e e.

3. Teaste külast käiwat ka üks wana tee Riisu metsast läbi Näkisaarele ja sealt edasi, kunni mere äärde Heinaste mõisa, mis Riisu linnast 15 wersta kaugel on. Tee käiwat ka laukadest läbi, kuhu wanal ajal tamme pakkudest nahkjillad peale olla tehtud, mis nüüd aga sügawasse põhja olla wajunud. — Kas see tee Teaste külast weel põhjapoolse metsade ja soode sisse edasi lähäb, ei ole teatatud.

M e t s e p o o l e e h t w a n a L i i w = L a s t e m a a.

4. Metsje- ehk Metsjapoolse ja Merepoole on seda ranna maad wisjift sellepärast nimetatud, et seal hommiku pool sood, rabad ja metsad on, aga õhtu pool meri. Rõik selle mere lahe rand on ümberringi puhast lendam ja tuiskaw liiw. Umbes 1 werst mere kaldast wee äärest maa poole käiwad ümber kõige selle Riia ja Bernu lahe mitmekordsed liiwa wallid, nagu suured ilmatumad lained. Mõnes kohas, iseäranis Häademeeeste ja Tahkuranna wahel, on need wallid jaolt diete järsud ja 6—7 süllda kõrged. Näha on, et meri üksford kaua aega seal kohas oma lainid on lastutanud ja nii suured liiwa mäed wõi düünid wälja uhtunud.

Silmanähtaw on, et ka wäljaspool, wõi metsapool düünisi wana merepõhi on, mis küll wäga wana aja sisse ulatab. Nüüd on aga meri hiljemal ajal liiwa wallidest umbes wersta maad kaugemale taganenud ja inimesed on oma eluasemed ja põllud liiwawallide ja wee nahele, endise merepõhja asemele, asutanud, kus ainult wõimalik on, põldu teha. Sest liiwa wallide kohas ja wäljaspool neid, ei ole wõimalik põldu teha, ega eluaseta asutada. Mõnda on siis üks kitsas wiir Ulust kunni pea Heinasteni, kus rahwas wõib asuda, ja sellest on

fiis mõista, kui ruttu Liivi rahva jugu sellest kohast mõis ära kaduda, sest katkud ja sõjad on ufinad rahvast hävitama.

5. Onniti teab Bernu õpetaja Joh. Heinr. Rosenpläneter aastal 1846 omas kirjjas: Beiträge zur genaueren Kenntniß der estnischen Sprache Heft VI, 42 — jutustada, et sõja ja katku järele, aastal 1710, weel mõni sugukond Liivlasi wõi wanaajugu rahvast Häädemeeste ümber olla elama jäänud, nimelt Sürgens'i sugukond Rõstri talus, Bernsteini de sugukond Aru talus, Jaansonide sugukond Kuuse talus, Meerensi sugukond Hansu talus. Kõik muu rahwas olla Tartu poolt ja Saare maalt selle sõja ja katku järele sinna sisse rännanud Selle mereranna maa, Draajast kunni Tõstamani, olen ma läbi käinud ja leidnud, et Häädemeeste ja Tahkuranna wahel olewais kõrgetel mägedel, mõnel wanaaja loo kohta ka tähtsust on.

6. Ejiti on 6 wersta Häädemeestest Tahkuranna poole sõites, pahemat kätt tee ääres, üks kuhja moodi, järsk, umbes 30 jalga kõrge mägi, mida Wargamäeks kutsutakse. See on ka tõeste teeröowlite asupaik olnud, kus neil mäe tagapool külge sees koopad maa sees olnud, kelle asemel weel praegu tunda on. Rahwa jutu järele olla seal pehitajad rööwliid nõsetel ahela üle tee pannud, — sest et suur maantee sealt alt läbi käib — kelle ots ülesse koopasse käinud, kus kell otjas olnud. Sõitnud nüüd keegi õõsel ahelast üle, siis kõlisenud kell, ja rööwliid teadnud oma ohwri kallale minna ja teda ära riijuda. — Et see üks wäga wana tee on, mis randa mööda Riiga lähäb, siis on ka wäga wõimalik, et rööwliid seal tühjas kohas oma ametit on pidanud.

7. L i n n a m ä g i. — Warga mäest natuke põhjapoole minnes, jedašamma kätt teed, on üks teine weel kõrgem, suurem ja järsum mägi metsa sees, mis wist üks

wana linnamäe ase on. Ta on tüki maad pealt tafane, keskpaigas on juur, sügaw loht, mida sealt rahwas kaewu ajeme ütleb olema, kus weel paarikümne aasta eest rakked sees on olnud. Imelik oli aga, et hommikupoolse serwa pealt kaewates telliskiwi puru ja tükka maa seest wälja tuli, ilma et sealt müüri jäänusid oleks leida olnud. Kuidas telliskiwid seal ülewel nii puruks on tehtud, ei wõi aru saada. Ka seda on tähele panna, et wanades Gestlaste kantsides mitte telliskiwa, ega ka lubjaga tehtud müüri ette ei tule. Nõnda on telliskiwide puru pärast arwata et see koht wist esimesel historialikul ajal pruugitaw on olnud, wõi on wana Norralased siin rannas pesitanud, kellel ehk enne meie historialikku aega telliskiwide pruuk ja tegemine tuttam oli — Muidu ei ole seal ülewel kedagi wallide ega kantside asemid tunda, waid seal wõis ainult pihapuu aed wälimiseks warjuks olla olnud. Seda kohta kutsutakse *Tõotuse mäeks*, aga *linnamäest* ei tea keegi midagi kõnelda. — Selle mäe hommikupoolne külk on pealt kaunis lai ja ruumikas, ja ka niisamma järsk ja kõrge, kus peal wäga wõimalikult inimesed eluaset wõiswad pidada, kus ka üleskäimise teed weel praegu näha on.

8. *Sõdamägi*. — Sel räägitud mäest $\frac{1}{4}$ wersta põhja poole minnes on sellesama maantee ääres paremat kätt üks tuiskawa liiwa mägi, keda rahwas *Sõjamäeks* kutsub, kus peal wanal ajal sõjalaager olla olnud. Sellest kohast räägitakse, et seal palju kõiksugusid sõjariistade, kui piikide ja mõelade tükka, wanu rahasid jne. leida olewat, kui seal wähe kaewatawat. Ma katjusin oma uurimise reisil sealt kaewates ka midagi leida, aga ei juhtunud ette midagi muud, kui aga üksi tuiskawat liiwa. — Et seal peal sõjalaager wõi lahing wõib olla olnud, on wäga wõimalik, aga need sõjamehed näis sellest ajast olema, kus peenikesed terastraadist panzeri wõi raud järki on

kantud, ja see ulatab rüütlite aegsetesse sõdadesse. Selle arvamisele on mind see juhtinud, et minu juhataja, Karl Wiir, sealt liiva pealt sagedaste palju diete weiksid, umbes poole tolli suurusid, finisid raudrõngasi olla leidnud, mida tuul liiva sees wälja puhunud, keda mina panzeri särkide rõngad arwan olema. Sõja ajal lõhuti ka panzeri särkid puruks, ja nõnda wõiswad ka need rõngakesed sinna maha pudenenud olla.

9. Warša mägi. — Sõjamäest mõni 3 ehk 4 wakamaad weel põhja poole, on sellesama tee ääres ja sedasama kätt weel üks liiwamägi, mida Warša mäeks kutsutakse. Rahwajutu järele olla seal mäe peal kahe sõjamäe wahel niisugune kange tapmine ja were walamine olnud, et weri seal mäe all nii kõrgesse tõusnud, et sinna sisse kahe aastane wars oleks wõinud ära uppuda. Sellepärast kutsutawat seda mäge Warša mäeks.

Et weri nii kõrgesse wõis tõusta, on muidugi luuletus. Niisugusid kohte tuleb meie maal palju ette, kus räägitakse, et sõda seal nii raskesti tapnud, et warsjad were sisse oleks wõinud ära uppuda. Siin Warša mäe juures on see juba sellepärast wõimata, et kuiw ja wedel liiw kõik wedeliku enese sisse tõmbab.

10. Laewa kaared. Sõjamäest lõunapoole tagasi minnes, umbes Tootuse wõi Rantsimäe kohas hommikupool maanteed, käib üks lühike, kitsas org liiwamäe wallist risti läbi, keda suure laewa kääruks nimetatakse. Sealtsamast liiva walli taga ehk hommikupoolt düüniisi algab üks suur ja põhjatu raba ja soo, mida ma enne-malt juba düüni tagujeks wanaks mere asemeks olen nime-tanud. Seal liiva walli taga, suure laewa kääru juust 30—40 jülda eemal rabas, olla üks laewa põhi wõi kaared maa sees. Kõik kaared ja plangid olla tammepuust, ja kõik olla ainult puu pulkadega finni lastud. — Et

mul wee kindlaid jalanduſid ligi ei olnud, ſiis jäi ſee laewa fere ligemalt läbikatsumata. Arwates peab ſee laewa fere küll näga wana olema, ſeſt et ſee muidu ſinna ei wõinud ſaada, kui ſeal liiwa wallide taga merd ei olnud, ja et ſee lühike org, mida ſuure laewa kääruks kutsutakse, walli taguſt merd ſuure merega on ühendanud.

5. Bernu Eliſabeti kihelkond.

See kirik, kelle järele ülemal nimetatud kihelkond on, on Bernu linnas, ja nimetatatſe püha Eliſabeti kirikuks. Selle kiriku ehituſe nurgakiwi pandi 25. junil 1744 maha, ja õnniſtati pärast walmiſſaamist 29. märtil, 1750 ſiſſe. Aſtal 1893 ſai ſee kirik poole ſuuremaks tehtud ja 19. oktobril 1893 ſiſſe õnniſtatud.

Bernu linn ſeiſab Bernu mere lahe ja ſelleſama niemelise jõe ääres. Seda jõe hüüti wanal ajal ka Emajõe-Embeck, nagu Turjewi linnalgi oma Emajõgi on. Wiſtiſt on ſee ſellepärast tulnud, et Bernu ja Turjewi Emajõe arwati otſapidi kokku minewat, — nagu ſeda mõnede wanade kaartide peal näha on. Wanemal ajal olla Wiljandi järw kaheſt otſaſt wett wälja ajanud: hommitupoolt Wõrtsjärwe ja ſealt Emajõkke, ja õhtupoolt Heimthali jõkke, miſ Bernu jõkke läheb. Müüd annab ſee järw ükſi õhtupoole wett wälja.

Bärnu peab ükſ wõga wana aſukoht olema. Wana linn on wanemal ajal põhjapool jõe ſeiſnud, kuſ ſelle müürid ja aluſed weel maa ſeeſt leitakſe, kuna uus linn lõunapool jõe oma aſemel ſeiſab. Ka wana linna aſe on uuemal ajal uute ehituſtega täidetud.

K i w i a j a s t.

2. Uulu Sorja talu maa seest on 70 aasta eest tagasi üks kiwist haamer wõi kirwes leitud. Leidja oli 81 aastane wanamees Kaarel Laater, kes 70 aastat seda oli hoidnud, kelle käest see sai ära ostetud. Selle pika aja sees oli selle kirwe tülest ka midagi ära wiilitud, sest et seda pikse nooliks wist oli peetud, millest haiguse wastu abi pidi saama. — Tallinna muuseumis.

Kiwist haamer wõi
kirwes.

Teine kiwist kirwes oli weel Uulu wallas leitud, mis aga ära kadunud. Leidja olnud Gottlieb Draw.

B r o n g s i a j a s t

ei ole siit kihelkonnast asju teada.

K a u a a j a s t.

3. K a l m e wõi pagana aegne matuse koht Uulu wallas, Soobiku talu maa sees, jõe kaldal. Koht on kartohwli koobastega täidetud, kus juures furnute luid ja manu asju wälja on tulnud, wiimsed aga kaduma läinud.

4. K a l m e Uulu walla Silla talu maa sees, 10 sammu igapidi lai, kus palju furnute luid sees. Sealt olla üks mõel leitud, mis aga ära kaotatud.

5. Uulu mõisa mereäärjes männitus on sagedaste kääbaste sarnatsid, kuhjalawa suurused mulla kiinkaid leida. Siivolastel, kelle eluase wanaste Pernust kunni Diiina jõeseni oli, oli see kombe, et nemad omad furnud maa peale maha panid ja siis mulla kuhjad neile peale kaewasid ja kandsid, ehk nad põletasid omad furnud ära ja panid

nende tuha ja muud asjad mulla kuhja sisse. — Uulu männikus näikse eelnimetatud kuhjad niisamma sugused olema, aga neid kaewates tuleb diete palju puusüsi wälja millest arwata, et need ehk wanad süte põletamise kuhjad on. Et minul mitte palju aega ei olnud, neid rohkesti läbi katsuda, mille järeldujel ehk ka furnute luid sealt seest oleks leidnud, sellepärast ei wõi ma kindlaste tunnistada, kumba otstarbeks need kuhja ajemed seal on.

6. K a l m e Uulu männikus, mõisa kohal mere kalda ligidal, kus palju põletatud ja põletamata inimeste luid maapinnas leida on. Ka olla seal ümberkaudu haudu, kuhu terwed furnud on maha maetud. Sealt olla ka rahasid leitud, mis wist ohwriks jinna peale on wijatud.

7. K a b e l i a s e. — Rahwa jutu järele olnud seal ligidal ka üks kabel, kellel kuld kala lipuks otjas olnud. Kui selle nina mere poole seisnud, siis läinud rahwas meresse kalu püüdma, millal head saaki saadud. — Selle kabeli juures olla aga üks töötus olnud, et kui 7 wenda korraga kirikusse lähawad, et kirik siis ära wajuda. Dugu juhtunud ka nii, et 7 wenda korraga kirikusse läinud ja kirik ära wajunud.

Leitud asjad.

8. Hõbe plekiist üle kullatud ehe, kellel kats wäikest auku sees olnud. See on Surjus leitud ja sellega ühes siitmaa wanu hõbe rahasid, kellest muist Surjewi piiskop-pide omad olnud. Need olnud 14 aastajast, kellest suurem jagu ära olla sulatatud, aga muist Surjewi D. G. S. muuseumis.

9. Hõbedast peaehe Bernu ümbert leitud. Surjewi D. G. S. muuseumis.

10. Walgest wasest rist Bernu ümbert leitud. Teise külje peal 13 rida arusaamata kirja. Surjewi D. G. S. muuseumis.

11. Rauast sõjamehe tormi kübar, Bernu ümbert leitud. Zurjewi S. G. S. muuseumis.

12. Uulu mõisa juures on Tuulewesti mäe seest kartohwli aunade tegemise juures kirweid ja muid sõjariistu leitud, mida üks sepp olla ära võtnud.

13. Keiu maa seest olla mitmet moodi hõbe rahasid leitud, mis kullaseppadele olla ära müüdnud.

14. Surju maa seest olla kruusa kaewates sõela täis väikseid rahasid leitud. Kuhu need jäänud on teadmata.

6. Tori kihelkond.

1. See kihelkond on kirikukatsumise protokollis (Visitationisprotocoll) järele 1680 aastast, 1634 aastal selle wiisiga alanud, et üks endine Bernu õpetaja ja praost ühe ajutuse ja wist ka ühe kabeli seie on asutanud, millest wist ka katoliku kiriku katsumise protokollis 1613 räägitakse, kus üks kirik 6 penikoormat Bernust kaugel sellesamma Bernu õpetaja all olla. Sellesamma protokollis järele olla see kehwa asutus juba sellel ajal hooletuse sisse jäänud, ja ka hiljemad käsud ei olla wõinud palju parandust saata. — Hiljemal ajal on see aga täiesti ije kihelkonnaks saanud ja ka kirik iji on alles selle aastasaja wiimase poole sees uueste ülesse ehitatud.

Kiwi ja brongsi ajast.

ei ole selles kihelkonnas mälestusi ega asju teada.

Tori põrgu.

2. Kuulus on nõnda nimetatud Tori põrgu kõigel ümberkaudsel maal. See on Tori kiriku lähedal kõrge jõe kaldasse liiva kiwi sisse õõnistatud koobas.

Õsiti olewat suur, kõrge ja awar koobas, siis minewat üks madal aul edasi, kust inimene kähakil wõida edasi minna. Siis tulla jälle suur ja kõrge koobas ja nõnda ikka edasi, mißpärast inimesed sinna sisse ei julgewat minna, et nad sisse ära effida ja enam wälja ei saawat tulla. — Kui need koopad iial inimeste kätte töö peak- sid olema (ma ei ole isi neid mitte näinud), siis on need wisijst kiwiaja inimeste töö.

3. D l e w i k i w i T o r i j õ e s.

Kas jeda kiwi seal kufagil olemas on, ei tea ma mitte, aga wana jutt käib kangel ümber kaudu maal nõnda:

„Ennemuiste ehitanud D l e w Tallinnas D l e w i kirikut ja K a l e w Riias P e e t r i kirikut. Mehed olnud aga üksteise tööde peale kadedad, et üks teeb wahest kõrgema torni kui teine. Siis wõtnud Kalew nõuks, Dlewi kiriku torni kiwiga maha wisata. Ta pannud kiwi lingu peale ja wisanud Tallinnasse Dlewi kiriku pihta. Dlew olnud parajaste torni otsas töö ja näinud, kui kiwi tulnud. Ta tõmmanud kinga jalast ja löönud selle kannaga kiwile wastu. Kiwi pörganud sellest löömisest tagasi ja kukkunud Ülemiste järwe äärde wette sisse, kus selle kinga kanna aseme kohast suur tükk küljest ära puden- nenud. See suur kiwi on Tartu maantee ääres järwe kalda ligidal wee sees, kellel suur tükk küljest maha kukku- nud. (Eeda hüütakse ka Linda kiwiks, mis ta enam ei ole jõudnud wana Kalewi hauale kanda.) — Dlew olla nüüd ka omalt poolt kiwi lingu peale pannud ja taht- nud P e t r i kirikule Riiga pihta wirutada. Ommeti ei olla kiwi mitte nõnda kaugele jõudnud, waid kukkunud Tori alla jõkke sisse.“ — Kui suur see on ja kas, wõi kus ta seal on, ei tea mina.

K a n a a j a s t.

4. K i w i k a l m e. Tori Seewi külas, Rõõla talu maa sees, keda rahwas küll kiriku asemeks kutsuwad, sest et seal palju kiwe maas lademes on. Niisugusid kiwilademed kutsub rahwas sagedaste kiriku asem. teks, aga need ei ole muud, kui wanad furnute tuha matuse paigad.

5. K i w i k a l m e Tori Manare külas Jaani talu maa sees, keda ka kiriku asemeks kutsutakse. —

M u l l a j a k a t k u k a l m e d.

6. K a l m e, furnute põletamise koht Toris Kasekülas Nadama talu maa sees, 27 sammu pikuti ja 19 laiuti, mis põletud furnu luudega täidetud on, kust ka poti tükk leitakse. Sammu kümme sealt eemal hommitu poole on üks ahju ware sarnane kiwihunnik, kust süsi ja luutiikka leitakse. Võib olla, et see furnute põletamise koht wõi altar on. — Metalli asju ei ole sealt weel leitud.

7. K a l m e k ü n g a s Toris Kasekülas Nadama talu põllu sees, 21 sammu pikk, kust kartohwli koopaid kaewates furnute luid on wälja tulnud.

8. K a l m e, Toris Manare külas Jaani talu maa sees $\frac{1}{6}$ wakamaad suur ja 3 silda maapinnast kõrgem. Kartohwli koopaid kaewates on sealt furnute luid wälja tulnud.

9. K a l m e, Toris Seewi külas, Rõõla talumaa sees, Tori jõe kaldal peal, $\frac{1}{2}$ wakamaad suur. Sealt on kaewates luid ja wanu rahasid wälja tulnud, mis wiimised kaduma läinud. — Sealsammas kalme kohas jõe sees olla üks kiwidest sild, mis paar jalga wee all olla, keda rahwas praegu Poola sillaks nimetawat.

10. K a l m e, Dani küla Dani talu maa sees, Tori jõe kaldal, kust palju luid on wälja tulnud.

11. **K a l m e**, Tori kiriku wallas Rooma talu maa sees, kust furnute luid ja mõned rahad wälja on tulnud.

12. **K a l m e**, Toris Ori külas, Lõusa talu maa sees, $\frac{1}{8}$ wakamaad suur, maapinnast $1\frac{1}{2}$ sülda kõrgem. Seal olla palju furnute luid ja wanu rahasid kaewates wälja tulnud. Rahwa jutu järele olla katku ajal sinna furnuid maetud. Inimesed olla Ori külas kõik ära surnud, nõnda, et matjaid enam ei olla olnud. Siis tulnud ühest kaugemast wallast üks tubli naine sinna surnuid matma, aga kui haua walmis saanud, surnud ta ise sinna ära ja jäänud oma kaewatud hauda.

13. **K a l m e**, Toris Tohera külas, Ruple talu maa sees, jõe kaldal. Üksford olla jõgi üle woolanud ja siis seal palju furnute luid ja wanu rahasid wälja uhtunud.

14. **K a l m e**, Toris Muraku külas, Kambati talu maa sees, jõe kaldal, kust kewadine wesi alati luid ja wanu asju wälja uhtuwat.

16. **K a l m e**, Toris Elbi külas, Tilga talu maa sees, Musta jõe kaldal, kust kewadine wesi tihti furnute luid wälja uhub. Rahwas kutsub seda katku kalmeks.

H i e k o h a d.

17. **H i e s a a r**, Toris, Pästale külas Irwi talu kohal jõe sees, $\frac{1}{2}$ wakamaad suur, keskelt sügawat jõge. Seal olla wanal ajal suured tamme puud peal kaswanud, ja hilja olla weel mõned manad raugad hiie saarel palwetamas ja ohwerdamas käinud. Wana jutt räägib, et see saar wanal ajal Tori Dre küla all jões olnud, kust see wiimaks härgadega wastu wett praeguse koha prale olla weetud. See olla üks neist kuulsamatest hiiedest olnud. — Müüd ei kaswa seal muud, kui lepit peal.

18. **H i e m ä g i**, Toris Raselkülas, Alta talu piiri sees, mida Saratiku hiie mäeks kutsutakse.

Reket seda mäge olla alles hiljuti juur, laia harudega tamm kaswanud, kelle pikne ühel juwel puruks löönud. Wanad inimesed teadwad rääkida, et see üks tähtsamatest hiie mägedest olnud, kuhu inimesed kaugelt ohwerdamas käinud. — Minewal juwel olla sealt kruusa kaewates ka hulk inimeste luid wälja tulnud, millest näha, et see ka matuse paigaks on pruugitud. Wõimalik ei tahaks see olla, et seal inimesi oleks ohwertatud ja nende luud sinna maha maetud, sest ajaloo kirjad ei räägi inimeste ohwerdamisest Gestraste seas palju.

Linna asjemeft.

19. Tori Tani külast räägib rahwas, et seal wanal ajal Taani linn olemat olnud, kellest ka sellele küllale nimi olla jäänud. — Linna mäge ei ole ka selle küla juures olemas.

Leitud asjad.

20. Toris on leitud 1 rinnarist ja muud ehte asju, pandlaid, sõrmusid, mõetasi ja rauast kontjusi. Surjewi D. G. S. m.

21. Tori Kambati talu kalmest leitud 1 rauast nua tera.

22. Tori Kaseküla Hiie mäest leitud üks sariist ohwri kook. Tallinna m.

23. Toris leitud 2 Rootsi, 1 Littawi ja üks Tallinna raha. Tallinna m.

24. Tori Dre küla kalmest leitud 2 wana raha. Tallinna m.

7. Wändra kihelkond Seru kabeliga.

1. Wändra kihelkonnaasutus näis alles 17-ma aastaja keskajal sündinud olemat, sest et seda alam-konfistorimi

kirjades, 1636 aastast, weel mitte ette ei tule, kus aga 1680 aasta kiriku katsumise protokollis endistest kiriku õpetajatest ja endisest kiriku omandusest räägitakse. Kuru kabel on alles pärast 1700 aastat asutatud, et küll juba 1680 aastal kiriku katsumise juures otsuseks oli tehtud, et endine P e k o t a kabel Selle mõisa juures, kellest K e r u üks hiljem ära jaotus on, jälle pidi ülesse ehitatud saama, mille peale Konsistoriumi poolt aastal 1708 uuesti käidi.

Wändra kihelkonna maa on enamiste metsa täis.

K i w i j a b r o n g s i a j a s t.

Wana Wändras Piista külas Kuusikaru talu piiri sees on Wändra jõest üks kahe otsaga kiwist haamer (doppel Spizhammer) leitud, 8 tolli pikk, mille stud. Bolz Surjewi Öp. Gesti Seltfile on wiinud.

K a u a a j a s t.

3. Kiwi kalme, Uue Wändra Wihtra karjamõisa juures kalmete mäel, 14 sammu pikk ja 10 sammu lai. Kiwide wahel ja all on süsi ja põlenud luu tükk leida. — Peale selle kiwi kalme on selle kingu peal weel kolm mulla kuhja ehk kääbast, läbi mõeta 7 sammu laiad. Need näis nagu Siwlaste hauad olewat. Kruusa kaewates on seal ühest kääpast süsi ja põlend fondi tükk wälja tulnud. Wõib olla, et Siwlastel Narwa poolt tulles ja siit läbi Bernu poole minnes, mõned omaksetest seie on matnud ja siin neid põletanud. Arwata on, et nad jõge mõõda Bernu mere poole on läinud ja et see koht ka just Bernu jõe ääres on. Mujal Bernu ja Wiljandi maal ei ole sarnasid matuse kohte leida.

G o o t l a s t e j a W a n a N o r r a = l a s t e m ä l e s t u s e d.

4. Kadiaste küla, mis wisstist Gootlaste ajet tähendab, seist et ka mujal K a t i r a h w a s t ja

ühhest Kati mäest (Paistu kihelt. Loodi wallas) räägitakse. Nõnda nimetatakse ka ühte maa kohta mere ääres Lemsi kihel'onnas Katimaa, — mis muud ei tähenda, kui Gootide maa.

5. Were lõpuga koha nimesid, mis Wana Norra sõnast „wer“ — elukoht — näis tulnud olema, on Wokawere küla, Wiluwere mõis, Wöiawere küla ja selle järgmine Tidapere karjamõis, Wahnuwere küla ja Rõrewere küla.

Mulla ja katku kalmed.

6. Kalme, Wana Wändras, Wati külas, Rõrtji talu põllu sees. On aga juba põlluks ülesse küntud. (Mulla kalmeks nimetame need kohad, kus surnuid on põletatud, nende luud ja tuhk sinna maetud, ilma kiwide peale panemata.)

7. Kalme, Wana Wändras, Wati koolimaja maa sees 22 sammu pikk ja 14 sammu lai. Seal on puhast pae kiwi rask.

8. Kalme, Uue Wändras, Wöiawere külas Pärtle talu maa sees, Wändra jõe kaldal, kust wesi iga kewade surnute luud ja wanu rahajid wälja uhtuwat. Rahwa jutu järele olla see katku kalme, kuhu wäga palju surnuid olla maetud. Na prof. Hausmann olla sealt kaewanud. Nüüd olla sinna üks hoone peale tehtud.

9. Kalme, Uue Wändras, Wihtra karjamõisa heina maa sees, mida Sila k mäeks kutsutakse. Surnute luud on sealt kaewates wälja tulnud.

10. Kalme mägi, Wana Wändras, Kaawase külas, Pänniku talu maa sees, $\frac{1}{2}$ wersta pikk tuiskaw liiwa mägi, kus mõnes 13 kohas surnute luud ja kondi puru leida olewat. Need kohad olla mõne kümme-kond sammu üksteisest eemal. Tuul on liiwa pealt ära puhunud ja palju luud on wälja tulnud, keda inimesed jälle sinna

ja täna matnud. Mõnes kohas näis ka põletatud luid olewat. Wanu asju olewat sealt ka leitud, aga need olla kõik jälle ära kaotatud.

11. K a l m e, Uue Wändras, Eäästla külas Aru talu maa sees mäekingute, keda K a s s i j i l l a m ä e k s, aga ka kalmeks hiiutakse, kust furnute luid wälja tulnud.

12. K a l m e, Uue Wändras, Viiste külas, Ruudi talu maa sees, kust kündes alati palju luid wälja tulla. Rahwa jutu järele olla see kattu kalme, kuhu kõik selle küla rahwas maetud, sest katt teinud selle küla inimestest täiesti puhtaks.

13. K a l m e, Wändra mõisa metsas, Kurgja talu ligidal, keda kattu kalmeks kutsutakse.

14. K a l m e, Uue Wändras, Ori külas, Pere talu põllu sees, kust kündes alati furnute luid wälja tulla. Rahwa jutu järele olla see kattu kalme. Sealt olla ka metall asju leitud, aga kõik on ära kaotatud.

15. K a l m e, Kärü wallas Langu karjomõisa maa sees, kust luid, rahasid ja üks mõet olla wälja tulnud, mis aga kaduma läinud.

K a b e l i m ä e d

K a b e l i m ä e d on niisamma furnute põletamise ja matuse kohad, nagu eespool nimetatud kalmed, aga selle wahega, et nende peal wanaste weiksed tabelid on olnud, nõnda kui eespool seletatud.

16. K a b e l i m ä g i, Uue Wändras, Radaaste külas, Kabeli talu põllu peal. See on üks weike mäerinnak, millest küla tee üle käib ja keda k a b e l i m ä e k s kutsutakse. On kahelt poolt teed põlluks küntud. Kündes ja tee kraawisi kaewates on sealt palju luid, rahasid ja muid asju wälja tulnud, mis kaduma läinud. Neljapäewa õhtutel käiwat seal waimud inimesi wäljas hirmutamas.

17. K a b e l i wõi k i r i k u a s e, Uue Wändras Kalmearu talu maa sees, kust palju luid kruusa kaewates wälja olla tulnud. — Seal olla alati õhtutel tonta nähtud, kes endid mitmesugustel kujudel näidanud.

18. K a b e l i wõi k i r i k u a s e, Wana Wändra mõisa maa sees. See on üks weike mäekünkake Bernu maantee ääres, kus kena kase jalu peal kasvab. Restet künngast on üks kõrgem koht näha, mis kiriku asemeks kutsutakse. Rahwa jutu järele olla seal endine Wändra kirik seisnud. Selle kõrgema koha ümbert olla ka furnute luid wälja kaewatud. On kiriku raamatu järele 100 aasta eest Wändra kiriku ase olnud.

19. K a b e l i a s e, Selle wallas, Lokuta külas, Kilgi talu tua taga, kust kundes alati palju furnute luid wälja tulla. Seal olla näha, et seal furnuid on põletatud, siis terwed furnu tehad maha maetud, ja kõige hiljemalt need weel ümber kaewatud ja firstudega furnud kahe jala sügawusse maetud. Seal on ka ordu ja Rootsi rahasid, metall ehteid, mitmed moodi klaas pärliid ja muid asju leitud. Ka kauri musliid on seal ette tulnud. Rahwa jutu järele olla selle mäeseljandiku peal üks kabel olnud, keda Tõnise kabeliks olla kutsutud. Müüid olla see koht kõig põlluks küntud.

20. P a p i h a u d. Uue Wändra metsas olla üks koht, mida papi hauaks kutsutakse. Wana jutu järele olla Bilistwere katoliku papp seal pelgus elanud, kui sõda maad rüüistanud. Ta olla seal ühe suure laia kiwi peal lapsi ristitud, jutlust pidanud ja rahwast lauale wõtnud. Ommeti olla rööwliid ta wiimaks sinna ära tapnud. Ta olla sinna sammasse maha maetud, kus tema haud ja see suur lai kiwi praegu weel näha olewat.

L i n n a m ä e d.

21. L i n n a m ä g i, Uue Wändras, Mädara külas, Siiva talu heinamaa sees. See on õige kõrge ja järst mägi, mida mõned kirikus, aga teised L i n n a m ä e s nimetavad. Ta on kestelt lohtus ja mõlemad otsad kõrgemad. Põhjapoolt mäe äärest jookseb weiklane oja, ja lõuna poolt äärest weike jõgi, mis hommiku pool mäe serval jõkke jookseb. Mäe peal kasvavad praegu tugevad männid ja kased. Jõe poolt on mäe külg väga järst. Mäe pikkus on 144 sammu ja laius 48 sammu. Mäe servalt kaevades on palju süsi ja ka pihapuu aea palgi otsad 4 jala sügavuselt välja tulnud. — On wisisti igapidi wana L i n n a m ä g i.

H i e a s e m e d ja o h w r i k i w i d.

22. H i e a l u n e, eespool nimetatud Siiva talu maa sees. Nõnda nimetatakse ühte jõe kääru, mis eesnimetatud linna mäest lõuna pool sijas, mis nüüd juba küll kõik põluks on tehtud. Wana jutu järele olla seal wanal ajal suured tammed kaswanud, kelle all ohwerdamas ja palwetamas käidud.

23. H i e l o h t, Uue Wändras, Liiiste külas, Rondi talu maa sees. Selle lohu ümber olla wanal ajal suured tammed ja pärnad kaswanud, ja lohus olnud ilus, selge püha wesi. Kui keegi haigeks jäänud, siis tehtud pijukesed sõrme pikused kuukesed ja pükikesed, mida waimudele sinna püha lohku wette ohwrits wisatud.

24. H i e l o h t, Uue Wändras, Ori külas, Saana talu maa sees. Praegu ei kaswa selle lohu ümber mitte ühtegi puud. Üks wana 80 aastane wana mees rääkinud, et ta olla jeda ära näinud, kui hiie lohu ümber suured remmelgad kaswanud. Seal ei ole keegi tohtinud oksa murda ega raijuda, see olla kohe raskesti hai-

geks jäänud, kes seda olla teinud. Gesnimetatud wana-
mehe jutu järele olla tema mäletades weel iga nelja-
päewa õhtul seal ohwerdamas käidud.

25. Hiie koht, Uue Wändras, Ori külas, Aru talu
heinamaa sees. Seal on üks ümmargune, kõrgem koht,
keda rahwas hieeks kutsub. Gespool nimetatud wana
mees olla ka seda näinud, kui selle kingu peal suured,
wanad tammed olla kaswanud, kellesse ka keegi ei ole
tohtinud puutuda, kui ei tahtnud haigeks jääda.

26. Hiie mägi, Selles, Rastna külas, Hansu
talu krundi sees. See on üks hästi kõrge mägi, 108
sammu pikk, mida Hiiekõnnu Hiie mäeks kutsutakse.
Rastna küla, mis just mäe jala all on, on pealt waada-
tes nagu oru põhjas. Sealt võib hästi kaugele ümber-
ringi näha. Kesket mäge kaswab üks wana, mitme ha-
ruline pärnapuu. Rahwa jutu järele olla see wanal ajal
õiete kuulus hiie mägi olnud, kuhu õiete kaugele rahwas
ohwrid toomas ja palwetamas käinud. Weel praegugi
wiskawad mõned wanad raugad pärna juurikale ohwri
rahasid maha, mida küla karjapoised saia rahaks ära
foristawat.

27. Hiie saar, Uue Wändras, Wõiawere külas,
Hiiesaares talu piiri sees on jõe käärus sees kõrgel kal-
dal koht, keda Hiie saareks kutsutakse. Olla ka
wana ohwerdamise ja palwetamise koht.

28. Ohwri kiwi, Wana Wändras, Piista Wa-
helt talu heinamaa sees. Seal, Pernu jõe kaldal, on
üks kaunis suur kiwi, mida kuri kiwi kutsutakse. See
olla wana ohwri kiwi, kuhu peale raha on pidanud wis-
kama. Kui keegi sealt mööda minnes mitte sinna raha
ohwriks ei ole wisanud, siis tulnud kohe haigused selle
kallale. — Selle kiwi juurest olla nüüd sagedaste wanu
rahasid leitnud, mida kewadine suur weji mulla seest
wälja pesenud.

R a h a a u g u d.

29. Uues Wändras Mätare külas, Uuetoa talu maa sees on üks weike küngas, kus raha auk sees olla, mida auku ka näha wõida.

30. Uues Wändras Lüüste külas, Wiidika talu piiri sees on Bernu jõe sees üks sügaw haud. Seal sees olla üks raha kast warjul, kelle peal must luts wahiks olewat. Wiidu ei saa seda raha kätte, kui peawad olema 7 wenda, kes kõik järjestiku on sündinud, ja paar kassikuid muste härgi ja ka willane kōis. Need wennad ja härjad tõmbawat siis selle kõiega raha kasti wälja.

R i i s a k i w i d.

31. Riisa külas wäikses jões olla ühe kitsa koha peal kaks kivi kõrwu. Enne olla kiiskade filme wahel 7 penikoormat lai olnud, aga kui nad üksford sealt kahe kivi wahelt läbi läinud, jäänud nende filmade wahel nõnda kitsaks, kui praegu. Sellest olla ka Riisa küla oma nime saanud.

W a n a t e e.

32. Uue Wändras Selituma karjamaal olla üks tükk maad puid täis, kus mädanenud palgid üksteise kõrwas maa sees seisda. Rahwas nimetada seda R o o t s i j õ j a t e e k s. Ühes kohas ojas olla weel suured pakud sees, kus wist sild olnud. Metsas olla weel tee siht tunda. — Kus see tee tuleb ehk kuhu ta lähab, ei ole teatatud. —

M u i n a s j u t t O l e w i s t e k i r i k u e h i t a m i s e s t.

33. Olewiste kirikut olla üks kindral lastnud ehitada. Ehitaja meister olnud kõigil tundmata, kelle nime

keegi ei ole teadnud. Ta ise olla kindralile ütelnud: „Kui ja minu nime teada saad, enne kui kirik valmis on, siis ehitata sulle kiriku ilma hinnata; aga muudu tahan ma püüti täie kulda ja sind ennast peale kauba.“

Kindral käinud siis kõik maad läbi kuulamas, kas ehk mitte ehitaja nime kustki teada ei saa. Nii käinud ta mitu aastat ümber, ja kirik hakanud juba valmis saama. Ühekorra läinud ta metsast läbi, kus üks suur kivi olnud, mille otja ta puhkama istunud. Korraga kuulnud ta lapse nutuheit, keda ema waigistanud ja ütelnud: „Ole waid Olew poega! Homme tuleb Olew (Holup) kodu ja toob püüta täie kulda, ja raswase kindrali ka weel ligi!“ — Seal kivi all olnudki Olew maja, kus tema naine praegu oma pojaga olnud. — Kindral kuulnud seda ja läinud kohe kiriku juure. Olewil olnud kirik juba valmis ja pannud weel risti torni tippu ülesse, kus ta wiina klaasi kofku löönud ja ära joonud. Kindral hüüdnud alt: „Olew, kas kirik valmis!“ Olew ehmatanud selle peale wäga ära ja kukkunud ülewelt maha, kus ta kõht lõhki läinud, ja uis ja konn wälja tulnud. —

Leitud asjad.

34. Wändras Wihtra talu maa sees, Bernu jõe kaldal, olla nimetatud talu peremees ühe suure kuuse juurika alt ühte rottu näinud wälja tulema, kellel hõbe raha suus olnud. Ta hakanud sealt kaewama ja leidnud suure hulga hõbe raha. 60 rubla eest olla ta neid ära müüinud, ja muist jätnud ta omale — Kas seal neid weel alles on, ei ole teatatud.

35. Uue Wändras Tagasaare heinamaalt olla ühe põesa alt hulk rahasid leitud, kellel kõigil augud sees olnud, aga kõik olnud roostetand ja mädanud. — Ruhu need jäänud, ei ole teatatud.

36. *Helmed*, 2 bernsteinist ja 2 kalkädoni kivist; leitud Wändras ühest ojast, kus need helmed rahadega tina kannu sees olnud. Turjewi D. E. S. muuseumis.

37. *Helmed*, 4 tükki, 2 walgest klaasist, 2 sini-sest. Leitud Wändra kiriku mõisas. Turjewi D. E. S. muuseumis.

38. *Helmed*, Lelle wallast, Lokuta küla Kilgi talu kabeli mäe seest: 1 suur kalkädon, 1 walgest wareie kivist, 1 bernsteinist, 1 punane ja 1 rohiline klaasist, 22 vähämat klaasist. — Siis 2 weikest brongsi pannelt, 1 brongsi spiraal sõrmus, 1 kaurimussel — Tallinna muuseumis.

39. *Kaela keed* mitmesuguste rahadega, ühte summa 83 tükki. Enamiste Riia shilingid aastast 1569—1578, siis Talinna rahad Johan III. ja 1 Gootlandi saarelt Daani raha. — Tartu D. E. S. m. — Wändras leitud.

40. *Kaela ehe* hõbedast, Wändra jõesst leitud. — Hõbe *kaela raha* kolme brongsi rõngaga. Wändrast leitud. — Turjewi D. E. S. m.

41. *Sõrmused*, 2 tükki, 1 brongsi, 1 wasest. Wändrast leitud. — Turjewi D. E. S. m.

42. *Mõel*, rauast, kaheteraga (Panzerstecher). Wändrast leitud. — Turjewi D. E. S. m.

43. *Kann*, tinast, Wändra jõesst leitud. — Turjewi D. E. S. m.

44. *Kann*, tinast, Uue Wändra Tagassaare talu heinamaa seest sambla mätta alt leitud. Seal sees olnud suur hõbedast *kaelaehe*, 112 küljes rippuva hõbe rahaga ja kettidega, kus ka nõõride sees bernsteini ja muid pärlid olnud, mille wahel jälle rippuwad rahad. See ehe on niisugune olnud, et kumbagi õla peale üks hõbe kummike (Buckel) on kinnitatud, millede küljest rahad ja ketid alla rinna peale rippunud. See ehe olla aga kannust wälja wõttes ühest ära lagunemud, millest ka mitmed

tüki kaduma on läinud ja muist alles. Rahasid on 112 tükki, aastast 1559, 1560 ja 1564, mis Sakseni Augusti, Poola Sigismundi ja Lättawi rahad näis olema, kelle hulgas ka ordumeistrite ja Tallinna rahasid on. Kann on wigastatud, 11 tolli kõrge, klapp kaanega.

45 Wändra köstri aiast on kiindes leitud 7 hõbe raha: 3 Rootsi raha 1564, 1686 ja 1700 aastast, 1 Tallinna raha 1668 aastast, ja 3 Poola või Lättawi raha. — Herra köster Rossmann on need minu kätte annud. — Tallinna muuseumis.

46. Wändras ühest kalmest leitud 3 wana hõbe raha. Tal. m.

47. Wändras 6 kaurimuschelt ja 1 brongsi sõrmus leitud. Tal. m.

48. Lokota Kilgi talu kalmest leitud 2 rauast noa tera, 1 weike brongsißt sõlg, ja 1 brongsißt kuring, ja Mädara linnamäelt 1 rauast nõel, kellel 5 aasa otsas on. Tal. m.

8. Jakobi kihelkond Kergu kabeliga.

1. Wana juusõna teaduse järele olla see kihelkond juba 16 aastajal olemas olnud, kiwißt ehitatud kirikuga. Kabeli kiriku ehitas oma kuluga selleaegne rentmeister Otter (Kergu olnud sellel ajal kroonu mõis), ja üks kuninglik kiri, 1708 R a d o s k o w i t s i st wälja antud, tinnitab selle kabeli kiriku. Ühtaegu sai seie kutsutawa P ü h a J a k o b i kihelkonna õpetajale kroonu poolest 200 hõbe taalert lubatud, mida raha aga Jakobi õpetaja, kindralkuberneri otsuse järele aastast 1736, enam ei saa.

2. Rahwa jutt räägib Jakobi kiriku ehitamisest järgmist: Seda kirikut olla kõige esiti Hallingasse, Anni-hantsu talu põllu peale, kus üks kiriku ase olemat, tahe-

tud ehitada, aga mis päewal ehitatud, see olla ööfel ära lagunenud. Siis otsitud üks paar muste härgi, keda wantri ette rakendatud ja kiwid wantrile pandud. Nüüd lastud härjad minna, kuhu nad isi tahawad ja nad läinud sinna kohta, kus nüüd kirik on ja jäänud sinna seisma. Kirik ehitatud siis selle koha peale ja ei ole seal enam ära lagunenud. See olla rahwa jutu järele 1500 aasta ümber sündinud. Kui nüüd hiljuti selle kirikule uus torn tehtud siis olla torni wundamendi kaewamise juures furnute luid wäga palju wälja tulnud, kuhu kolm kihti üksteise otsa olnud maetud, ja kust ka rahajid wälja tulnud, mis 1600 aastal löödud. — Siis räägitakse ka, et kui 7 wenda korraga sinna kirikusse minewat, et kirik siis pidawat ära wajuma. — Seal kirikus olewat altari kõrwas seinapeal üks suur, 3 jalga pikk luu, mida rahwas Türgi neitsi küljeluu ütleb olewat. — Kust see tulnud, ehk mis see olla, seda ei teadwat keegi.

3. Ma olen hiljemalt seda Türgi neitsi küljelund järele waadanud. See on küll nagu küljeluu moodi, üle paar jalga pikk, ligi kahe sõrme laiune ja umbes sõrme paksune, aga küljekont ta mitte ei ole, ei kellegist inimesest ega loomast. Ta ei ole mitte külje poole kõwer, waid ühe serwa poole. Ka ei näe ta mitte kont olewat, ennem mõni wallaskala luu. Otsa lõikest waadata oli ta pealt poolt tiheda kiunga, aga keskpaigast natuke koredam. Baine pool serwas on tal keskkojal weike auk sees. Rahwas pidada sellest luust iseäranis lugu. Kui mõne aasta eest sügisel pikne selle kiriku torni põlema oli löönud, siis olla rahwal esimene asi olnud, seda küljelund kirikust wälja tuua. — Wana jutt räägib, et üks Türgi neitsi selle kiriku ehituse juures kõik suuremad kiwid olla kokku kannud, ja wiimaks Wee mõisa pool ühe suure kiwi teise otsa tõstnud, mida ta wist enam ei ole jõudnud ära kanda. See olewat seal tänapäewani weel näha.

Sellest neitsift olla siis eesnimetatud küljeluu järele jäänud, mille luule põhjusel siis ka seda luud auustatakse.

Minu arvates ei ole see muud midagi, kui mõne rüütli ammuwibu olnud, aga siis oleks ta ka palju pikem pidanud olema, mille otsest näha on, et seda hiljemalt mõlemilt poolt otjast lühemaks on lõigatud. Kala luu peab ta wististe olema.

Minu arwamist kinnitab see, et seal kirikus ka üks wana rüütli raudriie wõi panzer alal hoitakse, kelle omaniku päralt ka see ammuwibu wõib olla olnud.

Kolmas tähelepaneku wäärt asi seal kirikus on weel üks juur, wana, puust wälja nikerdatud rüütli wapp kiriku seinä peal, kellest praegu keegi ei tea, mis suguse sugukonna päralt see olla. (Wapi raamatu järele wõiks seda ikka ülesse leida). — See wõib olla, et kõik need kolm asja ühe rüütli päralt on, kes need asjad kirikule on jätnud. — Müüd oleks küll aeg, et need mõne õpetatud seltsi muuseumi wõiks wiia, kus nad alal saanad hoitud, kuna nad kiriku juurest kergeste wõiwad ära häwitatud saada.

4. Eelnimetatud wiimse kiriku põlemise järele on selle kirikule tubli kivitorn külge ehitatud, aga puutorni ei ole weel. Enne olla seal aga puust katuse ratsutaja torn olnud. Et kirikul tubli wõlwitud lagi peal on, siis on kirik kõik seest terweks jäänud, muud kui katuse torniga on ära põlenud. Uut katust tehes on selle kiriku lae pealt seinte äärest ja wõlwide sügawustest wäga palju inimeste luid leitud, mis sealt maha aetud ja maha maetud. Kuudas need luud sinna kiriku lae peale on saanud, on wist nõnda arwata, et mõne sõja ajal inimesed kiriku lae peale pelgu on läinud, kuhu waenlased neid kõige kiriku katusega ära põletasid.

R i w i j a b r o n g s i a j a s t
ei ole sellest kihelkonnast asju ega kohte teada.

R a u a a j a s t.

5. „Were“ lõppudega koha nimesid on siin: Pöörawere ja Udawere mõis, Ellawere, Munawere ja Pekrewere küla, ja Vätwere talud.

R i w i k a l m e d.

6. R i w i k a l m e Pöörawere mõisast werst maad lõuna pool, kus palju kiwe wareses seisawad. Rahwas ei tea neist midagi rääkida.

7. R i w i k a l m e on wist ka see, mida Hallinga wallas Annihantsu talu põllul kirikuasemeks kutsutakse, kui seal kohas ka kiwilade olemas on. Kiwi kalmid kutsutakse sagedaste kirikuasemeteks, seal olewa kiwide hulga pärast, kelledest kirikut tahetud ehitada. Kui seal mitte kiwiladet ei ole, siis on see mõni kabe li ase.

M u l l a j a k a t k u k a l m e d.

8. K a l m e Wee wallas Wakalepa küla juures. See on üks weike mägi, kust praegusel ajal kruusa wõetawat. Seal olla väga palju furnute luid sees, mõnes kohas mitu leha ühes hunikus. Wana rahwas teadwat rääkida, et wanal katku ajal inimesi sinna olla maetud. Katk olla nõnda kange olnud, et wiimaks enam matjaid ei ole saanud, waid kus keegi surnud, sinna ta ka jäänud.

9. W a n a m a t u s e a e d Suigu wallas Tabria külas, Uida talu põllu sees. See on üks kaunis kõrge mägi, wakamaa suurune. Praegu kündmata, lepit kasvab peal.

Rabeli mäed.

10 Rabeli mägi Pööravere wallas, Margu talu põllu sees. Kruusa kaevajad on sealt palju furnute luid leidnud. Ka musta tuhka on sealt wälja tulnud, millest näha, et seal ka furnuid on põletatud. — Wana jutt räägib, et ennemuiste olla puud kõndinud, ja et siis 13 suurt, ilusat mända ühel ööl sinna olla tulnud ja selle mäe peale puhkama jäänud. Kui walge hommiku wälja tulnud, siis ei ole puud sealt enam saanud ära minna, waid pidanud sinna seisma jääma. Nendest olla aga üksainus weel järele jäänud, ja seegi olla juba ära kuiwanud. Rahwas olla haiguse ehk wea korral sinna mäele ohwrid wiinud, kui wiljateri, wanu rahasid ja muid asju. Keegi ei ole neid mändasi sealt tohtinud rajuda, kartes, et rajujal midagi õnnetust tuleb. Mõisa-walitsus olla need aga wiimaks maha rajuda lastnud, ja kannudki olewat maa seest wälja kistud.

11. Rabeli mägi Pööraveres Lehtu külas, Tõnise talu põllu sees, umbes wakama suurune. Seda kutsutakse ka P a k a m ä e k s. — Et sellel talul Tõnise nimeks on, siis on arvata, et see label ka Tõnise (Antoninuse) nime on kannud. — Kruusa kaewates tulewat sealt furnute luid wälja.

12. Rabeli mägi Rõnnu wallas, Tautsi talu põllu sees, kust wäga palju furnute luid wälja tulewat.

Rahingi ase.

13. Jakobi kirikuwalla Tánawaotja talu karjamaal on üks õõnes lohk, kust palju sõjariistu on leitud, kui piigi, noole ja mõkade tükk. — Wiist on see üks wana-aege sõjalahingi ase, et niisugused asjad sealt wälja tulewad. — Kuhu need leitud asjad jäänud, ei ole teada.

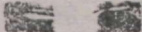
Linna mäed ja pelgu paigad.

14. Linna ase. See mõisast kolmwersta lõunapool raba ja soo sees on üks kõrge aru maa, mida Wirusaareks kutsutakse. Selle saare ümber on väga pehme maa, et mõnes kohas põhjagi ei leita. See saar olla umbes werst maad suur, kelle all Beretüla heinamaad on. Selle saare peal kasvada praegust köitijugusid puid, ka niisugusid, keda mõnda meie maal ei tuntawadki. Saare ümber olla nagu wall olnud, kelle ase muust pinnaft kõrgem olla. Restet saart olla üks kivi ränk, keda wanaks kiriku asemeks peetawat. Seal lähidal olewat ka üks kalju koobas, kus selle wana linna raha peab warjul olema. Wana rahwa jutu järele olla seal üks wana Gesti linn wõi kants olnud, mis aga ühe suure sõja ajal ära olla lõhutud. Pärast, kui pargiajajad meie maad riisumas ja rööwimas käinud, siis olla Hallinga walla Rablima küla inimesed seal saare peal pelgus käinud. — On küll üks wana pelgu paik, aga mitte linna mägi.

15. Linna asemel wõi pelgu paigad. Enge wallas Hanelema küla heinamaa sees olla kaks mäge, üks Haagupere ja teine Lõime mägi. Seal olla wanal ajal kaks Gesti wanemat elanud, kes väga rikkad olnud. Neil mägedel olnud wist suured pihapuu aedad ümber ja suured raud wärrad ees. Kui õhtul wärawaid finni pandud, siis olnud raudahelate ragisemine kaugele kuulda, sest et wärawad ahelatega finni pandud. Ka olla nende eluasemel wall ümber olnud. (Kas walli asemel weel tunda, ei ole teatatud.) Kaewu wõida weel praegu seal näha, aga seal sees olla ka üks suur ilmatu wäst katel kulla täiega. Üks Tabria küla mees olla ükskord seda kõigi täiega wälja tahtnud kiskuda, saanud waewalt ääre peale, kus juures ta ütelnud: Oh ja Desufe! — kui katel suure mürinaga põhja läinud.

16. Belgu paik. Hallinga mõisast 5 wersta lõuna pool on üks mägi soo sees, keda *Taidra Matsi* mäeks kutsutakse. Seal olla wanal ajal üks suur nõid, *Mats*, elanud, keda kõik rahwas olla kartnud. Seal mäel olla praegu ahjware ja kaew näha. Seal kaewus olla wana *Matsi* raha wast katlaga sees, aga keegi ei saa seda kätte, sest et see suure nõidusega sinna sisse olla pandud. — Kuida näha, on see üks pelgupaik olnud.

Hiie alused ja ohwri kiwid.

17. Hiie alune Hallinga wallas *Walistre* külas, *Wana Anni* talu õue all, kus üks lepa tuff peal on olnud. Wanaste olla küla rahwas sinna ohwrid wiimas käinud, ja ükski ei ole tohtinud sealt pühast metsast oksa murda ega ära wiia. Müüd olla see lepit küll kadunud, aga kohta kutsutakse ikka hiie alune.

18. Hiie alune. Enge wallas *Hanelema* küla all on üks saun, keda Hiie aluse kutsutakse. Seal olla ennemuiste suur mets olnud, kus müüd kõik lage on ja küla 22 taluga seisab.

19. Hiie ase. Enge wallas *Langerma* külas on praegu üks suur talu, keda Hiie hüütakse. Sellest on näha, et pagana usu ajal igas külas oma hiis on olnud, kuhu ohwrid wiidi ja palwetamas käidi.

20. Hiie ase. Pööraveres on Hiieotsja küla, kus ka üks *Warilu* nimeline talu on. Sellest on näha, et seal ka üks hiis on olnud.

21. Ohwri kiwi. Roodi *Wahenurme* mõisa põllul on üks tasane kiwi, mis pealt öönes on, kuhu weel praegust wiljateri ja rahasid ohwriks peale wiidawat.

R i w i w ä l i.

22. Udawere mõisa põllu sees, paremat kätt Wene firiku poole minnes, kus tee ühe käänu Udawere Wene firiku poole teeb, on väga palju kivi waremid, küll wakaamaapikkusi, mis kunni 4 sammu laiad, ja pikuti ja winklis üksteise otsas seisawad, küll ümmargusi ja pikerugi, mis kõik kividega pealt kaetud, aga kelledele ka mulda peale aetud. Nõnda ei võiks põldu mitte puhastatud olla. Need näis nagu mõned hauad ja kraawid olewat, nagu wahest sõjaplatsi matuse kohad on. Et maa piind seal wiist mitte sügaw ei ole, ja paas warfi all on, siis ehk maeti hauad kividega kinni, et metsalised surnute kehajid kätte ei saa. — Et minul mitte kaewamise jõudu käepärast ei olnud, siis ei wõinud ma seda kohta ligemalt läbi katsuda. Olgu see koht edespidi tähele panna ja läbi katsuda.

W a n a t e e.

23. Suigu wallast Tabria külast käib Kergu peale, Mäemetsa talu kohta, läbi pehme soo, üks 10-ne wersta pikkune wana tee, seda W e n e t e e k s ja s õ j a t e e k s kutsutakse. Tee olla praegu selgeste tunda. Kui wanal ajal pargiajajad siit rahwast riisumas käinud, siis tahtnud niisugune rööwli selts Tabria külast Kerku minna. Aga et tee neil tundmata olnud, wõtnud nad ühe Tabria küla mehe Hansu (teise teate järele Kuimetsa Kaie) enestele teejuhiks. See tahtnud oma sugurahwa heaks kurjategijaid ära uputada ja juhtinud neid Pöörawere suurde foosse. Pargiajajad ratsutanud aga ommeti mädaft soost läbi, ja kui nad wälja saanud, käristanud nad juhi selle efsitamise eest kahe hobuse wahel lõhki. Kergust läinud pargiajajad Selle, kus nad wangi olla wõetud. — Akademiкус A. von Middendorf, Pöörawere perisherra, olla seda teed uurides ühe suure hobuse rana sealt seest leidnud.

Mõnede talude nimedest Pööraveres.

24. Talude nimed Kandi (Kante), Pandi (Pfand), Kandi (Kand) näis Saksakeelest tulnud olevat, Sundi nimi on Daani maal ühel maakonnal, Kuus (ruks) on Lättawi keele sõna, kust see meie ja Soome keele sisse on tulnud, nõnda Kuistoma-rukkimaa. Talu nimi Sõmera näitab nagu wana Simerajõe nime meele tuletawat, mis Läti Hendriku ajal Gestlaste ja Bätlaste wahel piiriks näis olema olnud. Täniised ajaloo kirjutajad peawad praegust Sede jõge, mis Burtniku või Asti järwe jookseb, Simeraks, aga minu uurimise järele, kuidas seda Läti Hendrikust leida, ei või Sede mitte Simerajõe olla, waid Simerajõe peab rohkem lõuna pool olema. Seda olen ma juba 1879 aastal õpetatud Gestiltselt kirjades wälja rääkinud, ja olen nüüd Läti maalt teatuse saanud, et ühe wäikse jõekese ääres, mis Wolmare linnast 3 wersta lõunapool Koowa jõkke jookseb, rahwa jutu järele Läti Hendriku ajal Sakslaste ja Gestlaste wahel suur lahing olla olnud, ja et selle platsi peal praegu Sumerajõe talu seiswat, kelle juurest wanu sõjariistu leitawat. — Simerajõe ääres oli ka Läti Hendriku järele Sakslaste ja Gestlaste wahel üks suur lahing. Ka üks Sumerajõe mõis on Lääne maal. Siigisel 1897, läts üks Simerajõe nimeline Inglise laew Lääne meres hukka.

Leitud asjad.

25. Jakobi kiriku köstri aiast on leitud üks hobuse raua farnane brongsiist sõlg, 3 Rootsi wäsk raha, 1661, 1672, 1676, 1 tundmata wäsk raha, 2 Daani wäsk raha ja 2 weikest hõbe raha, mis wist Rootsi aegsed

Tallinna rahad on. — Neid kõik andis mulle ära Sakobi kõistri proua, Marie Johannson, sünd. Hirsch, kes Keisri Majasteedi ihuarsti Dr. Hirschi õde on.

9. Mihkle kihelkond.

1. Mihkle kirik on Tallinna kubermangus Weltja ja Diderma mõisate maade peale asutatud, kelle küllest ka kiriku maa on antud. Aga kiriku walla maa on Koonga mõisa maa küllest kingitud. See kirik peab hästi waratselt asutatud olema, et juba 1593 aastal selle asutuse üle enam teatust ei olnud. Seda kirikut kutsuti ka Soontagana, sest wanaaegne Soontagana maa seisab Mihkle ja Wigala kihelkonna wahel, kus ka endine Soontagana maalinn seisis, mis 1215 aastal ära wõideti ja häwitati, kellest ka kirik oma nime Soontagana saanud.

Ma panen selle kiriku sellepärast Liivi maa kirikute hulka, et suurem jagu kihelkonda Liivi maal on.

Riwi ja bronksi ajast

2. Koonga wallas on ühe küla nimi Maikse, mis üks Koonga mees, kes Lätimaal elab ja Läti keelt tunneb — Läti keele Maikit — segama, arwab olewat. Siis olla sealsammas wallas ka üks karjasmaa, keda shanti pealne nimetatawat. Schant Lätikeele, schaten platt Saksakeele, schiesjen kõrge Saksakeele, püssi lastma ehk sõdima Eesti keele. Siis peab see üks sõjaplatši koht olema. Siis olla seal weel üks põllutükk, mida waarbaaed kutsutawat. Wahrpa on Läti keele wiljapea.

Raua aeg.

3. Kõige tähtsam ja wanem wanaaja koht on Maalinn ehk Soontagana Gestlaste kants, mis Läti Hendriku kroonika XIX peatükis § 8. ette tuleb, kus Saks-

lased selle Januari kuus 1215 ära wõitnud ja seal Gesti-
 lasi ristitud. See oli selleaegse Lääne maa kõige täht-
 sam linn. Praegust seisab see kõige wiimjemas põhjaõh-
 tuses Viini maa nurgas, ühe suure ja laia soo ääres,
 mis juba Gesti maa päralt on. Selle wersta pikkuse ja
 poole wersta laiuse kõrgustiku peal, keda soo nagu saart
 ümber piirab, on peale eesnimetatud linna aseme weel
 üks talu, Maalinn, oma kivistest põldudega. Kaks
 wersta põhja pool seda saart ulatab kõrgemal seisaw maa
 Vinamaa küllaga sellestamma rea peal õhtu poole selle
 soo sisse; nõndasamma ka maalinnast lõuna pool täht-
 jas kõrgustik Salumägi Kureselja küllaga. — See
 soo, mis nende kõrgustikkude wahel sügawaid kääruki teeb,
 näeb just kui mere ase olewat. Ta ulatab ühtejoont kuni
 Lääne mere rannani, mille peal harw hein ja mõned üf-
 sikud põesakesed kaswawad. Wistist käiswad wanal ajal
 mere lained wastu Soontagana saarte randasi, kus Soon-
 tagana linna koht üks wana sadam wõis olla, ja Sihula
 koht, mis 10 wersta sealt eemal, oli mere sees üks saar.
 Umbes 85 aasta eest tagasi on selle soo seest Wigala
 piiri sees üks laewa põhi leitud, ja üks laewa ankur
 lõuna pool Soontaganat. Ka Kasari jõe ligidalt, mis
 selle sooga ühes on, olla ühe soola laewa põhi leitud.
 Karjane olla näinud, et elajad ühe koha peal ühtelugu
 kaapind ja maad lakkunud, siis olla leitud, et soola laewa
 põhi seal maa sees olnud.

See maalinna kink tõuseb 25—30 jalga üle soo
 pinna kõrgesse. Kants isi on pikerik-ümmargune. Wäl-
 jaspool kantsi on selle küljed põlluks tehtud ja tema ring-
 wall ära lõhutatud. Ka kantsi sissimine ruum on ülesse
 klüntud, mis keskelt õõnem ja ääred kõrgemad on. Pä-
 ris kantsi ees on weel üks eeskants, üks weike ümmar-
 gune kink, mis peakantsi sissemineku kohas seisab, nagu
 mina seda Wiljandi juures Sinihalliku kantsis olen leid-

nud. Selle kantsi wall on paekiwidest ja mullast olnud, nii, kuidas jeda iga wana Gestlaste kantsi juures leida on. Sealt on ka muinasaja asju mitmed wälja kinnatud ja kaewatud, nii kui: üks suur raud nõel, kellel ühes otšas rõngas sees, ühed waekausid wihidega, mõned rauast odade terad ja mõned Angelsakši rahad Ethelredi II ajast. —

K a l m e d.

4. Kalme. Koonga wallas Kiisama külas Kawe talu ligidal on üks wana matuse koht, kust kruusa kaewates wäga palju furnute luid on wälja tulnud, nimelt pealuid. Dmmeti olla see koht kruusiga wäga läbi kaewatud.

5. Kalme Koonga wallas Rabara külas, Lõpe juures. See on üks mäekint, kus ka wanal katku ajal furnud olla maetud. Kruusa kaewates olla sealt leitud asju, pärlisi ja rahasi, keda Tõstama baroni poeg olla ära ostnud.

6. Kalme Didermas Tõitse küla juures.

7. Kalme Painweres, Rõmsi Siimu talu maa sees.

8. Kalme Keantse ja Kalli juures.

9. Kalme Rõdremal, Kalli pool põllu taga.

10. Kalme Sõnnikul Uru wallas, Pihula pool küljes.

11. Kalme Didermas, Amo talu juures.

12. Kalme Rõimas, mõisa põllu ääres.

13. Kalme Maitse ja Jänistwere küla wahel.

14. Kalme Salepere küla juures

15. Kalme Rätši külas kuhu talunikud Soewa külast omad furnud weel 1694 aastal olla matnud.

16. Kalme Depa külas põllu taga.

Rõik need eesseiswad kalmed on selle kiriku õpetaja Heinrich Gõsken, 1694 aastal, ülesse kirjutanud, kus tema kaebab, et rahwas omad furnud ikka püüdwat nende wana kalmetesje matta, sest Maarja muld olla igal

pool üks, ja peale selle ei olla neil tarwis kiriku krossi maksta. Õpetaja Göseken soovib, et niisuguse paganliku matuse wiisile kõwa keeldus peaks peale pandama, et rahwas omad surnud pühitsetud surnu aeda matakšivad. — Sellest on näha, et wanal ajal igal külal oma matuse paik ja ohwerdamise koht on olnud, keda nemad pühaks pidasiwad, ja keda nad wäga kaua ristiusu ajal weel pruukisiwad. Nõnda on eesnimetatud kohad wistist juba pagana ajal surnute põletamise ja nende tuha matmise kohad olnud.

Hiie ja ohwerdamise kohad.

17. Hiie põlmas Tallinna kubermangus, Diderma wallas Paimre külla juures soo sees, kus üks saar on, kus praegu puud peal kasvawad. Seal olla wana ohwerdamise ja palwetamise koht. Põlmas näis seda kohta tähendama, kus kord põld olnud ja jälle maha jäetud. Kas see hiie põlmas ka mõni kord põld on olnud, on mul teadmata.

18 Hiie koht Diderma mõisa juures, päris lausamaa sees, kus juured lepad peal kasvawad. Olla wanal ajal suur ohwerdamise ja palwetamise koht olnud.

Kiwi rist.

19. Reblaste wallas Wõitramatši talu põllu sees olla üks suur kiwi rist, millele mõlemite külgede peale ristid sisse raiutud. Rist olla aga oma koha pealt kiwi aia sisse ära wiidud, kelle asemelt ka mõned hõbe rahad leitud.

Kirjadega kiwi.

20. Mikhle kiriku mõisas õpetaja kirjutuse toas leidsin ma ühe paeikiwi plaadi tüki, kus kõrged, Ladina keele kirjad peal, aga mitte sisse lõigatud. On üks lihtne,

aga mitte peenike töö. Kuida näha, on see üks tükk ühest suuremast plaadist, kus kirju rohkem peal on olnud. See paetükk on ühe hana wõlwi lõhkumise juures leitud, aga muu jagu sellest on kaduma läinud. Kirjad seisawad järgmisel wiisil selle peal:

G C H O

Z S A ◊

◊ I V R C

O D D R I M

W O I T R A

K U B I A S

Neljaft sõnast wõib siin aru saada: IVRC. — Jüri, ODDRIM — Diderma, WOITRA=Woitra kubias.

Seda mõtet wõib järgmisel wiisil wäha arutada. Mihkli kiriku alune olla kõik furnute wõlwi ja koopaid täis, sest enne olla peale Sakste ka kõik Gestlased kiriku alla maetud. Seal olla siis wiist igal wallal wõi külal oma wõlwi alune olnud ja selle wõlwi üle olnud jälle üks kubjas. Iseäranis sellepärast on wõlwide alla maetud, et maapind seal üleüldse wäga õhufene olla ja paas wäga pinna ligidal, et furnuid õieti ära matta ei saa. Nüüd olla hiljuti seal üks niisugune wõlw ära lõhutud, kust see kirjadega kiwitükk leitud. Urwata on siis, et Diderma ja Woitra küla wõlwi kubjas, Turce=Jüri, ka sinna on maetud ja tema mälestuseks see tahwel tehtud, selle tükk nüüd weel nähtawale tulnud.

T a a r a m ä g i.

21. Mihkle kirikust 2 wersta keskohmmiku poole seisab kiriku walla maa sees üks järsk, ümmargune mägi, mis pealt keskelt kausi moodi lohkus olla. Seda hüüta-wat Taara mäeks ja Taara maaks, mis aga wäham tut-

taw näis olewat, kuna teda muidu Salu mäeks hii-
takse. See näis oma pealtse pinna poolest nagu mõni
kant si wõi linna mägi olewat, kuidas rahwa suus
muinasjutt ka räägib, et see olla Soontagana maa lin-
nale nagu eeskantjiks olnud, mida rüütlid enne olla ära
wõitnud, kui nad Soontagana linna peale läinud. —
Wõib ka enne kindluse koht olla olnud, aga pärast Taara
auustamise wõi ohwerdamise kohaks pruugitud. (Kas
see mitte seesamma linnamägi ei ole, mis Reblaste
mõisa heinamaa sees on?)

Sõja laagri ase.

22. Koonga wallas Kawe talu maa sees olla
üks wana sõja laagri koht, kust enne kõikisugusid
sõjariistu, kui piiksid, mõetu, kannusid, nuge, wast
kettisid jne on leitud. Noad olnud palju seljaga,
nagu nüüdised habeme noad. Dmmeti olla need
asjad jälle kõik ära pillatud. Nugadest on näha,
et need arwatavasti esimesest raua ajast, walatud
noad on. Sähärdusi olen mina ka kivi kalmedest
leidnud.

Raud
nuga

10. Audru kihelkond.

1. Praegune Audru kirik on aastal 1636 ühe grah-
wina Magdalena von Thurn ja Balsassina, sünd.
grahwina Hardeki poolest asutatud, 9-nial Oktobril sel-
ljal aastal sisse õnnistatud ja püha Risti kirikuks
nimetatud. — Enne seda aega olla selle kihelkonna kirik
mõne wersta praegusest kirikust eemal Audru ranna ligi-
dal olnud, kus seda püha Martini kirikuks olla hii-
tud. Selle koha peal on ka wana furnu aed olnud, mis aga
praegu juba põlluks tehtud, kust palju furnute luid kün-

des wälja tulnud. Wõib olla, et see koht ka juba pagana usu ajal furnute põletamise ase on olnud, mis ristiusu ajal kabeli ehk kiriku ja matuse asemeks on jäänud.

2. Mõne aasta eest tagasi pühitseti Audru kiriku 250 aastast jubileumi, siis on ka seda wana kiriku ja matuse kohta Jumala teenistusega mälestatud, kuhu ka üks suur raud rist selle koha mälestuseks sinna ühe suure kiwi otsja olla ülesse pandud.

R i w i j a b r o n g s i a j a s t

ei ole sellest kihelkonnast weel asju ega kohtasi tuttawaiks saanud.

R a u a a e g.

3. Sellest ajast ei ole sealt praegu mul muud tuttam, kui üks arwatawasti Gooti aegne koha nimi. See on Goota asema,*) ehk kuidas seda praegu kirjutatakse, Rodasema karjamõis, mis Wõlla mõisa päralt on.

O h w e r d a m i s e j a h i i e k o h a d.

4. Ohwri kiwi. Wõlla wallas Gasalu külas, suure kiwi mäe otsas on üks suur kiwi, keda ohwri kiwiiks kutsutakse, kus peale wanal ajal ohwri andisi wiidud. Weel 20—30 aasta eest tagasi olla sinna peale ohwrisid wiidud. — Kiwil olla peal auk wõi õõnus sees, kus weji alati sees olla seisnud. Seda ustud, et weji isti olla alati seal sees seisnud, aga mitte sinna walatud. — Ommeti on wõimalik, et wett just ohwriks sinna jisse walati, muidu oleks ta päewa käes ära kuiwanud.

5. Hiie koht Iööpres Lawasoo järwe lõuna-õhtu poolse kalda peal, ühe kingu otsas, kuhu taewast üks jalk

*) Ta wõib ka „Rodaasema“ olla.

tammeši olla tulnud ja sinna kaswama jäänud. Praegust kaswawat seal weel üks suur, wana tamm. See koht olla ümber ringi rahwale wäga piha olnud, kuhu weel hiljemal ajal ohwerdamas olla käidud.

K a l m e k o h t.

6. Audru wallas Dara külas on üks kalmeti nimeline koht, kus üks saun peal olewat. Et küll sealt keegi midagi ei ole kaewanud ega luid leidnud, siis peab seal kohas ommeti üks kalme olema, sest et rahwa suus muidu kalme sõna pea hoopis kadunud on.

Et Audrust wanu matuse ja kalme kohte wäga pisut teada on, siis on arwata, et Audru kihelkonna koht wanal ajal wist igawese metsa all on olnud.

L e i t u d a s j a d.

7. Audrust olla üks hulk wanu hõbe rahasid leitud, milledest üks tubaka tuha toos olla tehtud, mis Audru mõisas praegu alles olewat.

II. Tõstama kihelkond.

1. Tõstama kirik on wanal ajal wistist Raстина mõisa maa peal mere ääres olnud, kellest katoliku kirikute katsumise protokollis 1613 räägitakse. Praegune kiriku mõisa koht Tõstamal on liihikest aega enne 1680 aastat asutatud ja sellele maad juure antud. Willal aga kirik iji on asutatud, ei ole teada. Kihnu saare kabeli juurde oli juba 1680 aastal nõnda jisse seatud, et seal oma õpetaja pidi olema, aga see ei ole ialgi nii kaugele jõudnud, ehk seda seal küll wäga hädaste tarwis oleks olnud. Nüüd on see saar Tõstama kiriku järel.

2. Kiwi ja brongsi ajast

ei ole siit kihelkonnast muud teada, kui et Pootsi mõisa karjalautade juurest mõne aasta eest tagasi kündes wana Kooma raha olla leitud. Millest ajast ja kuhu see jäänud, on mul teadmata.

K a u a a j a s t .

3. Kiwikalme. Pootsi ja Selli wahel peal, aga Pootsi maa sees, Tõrwa nõmme jõe ääres, olla kena metsa sees kaunis suur lageda maa tükk, mida wanaks furnu aiaks nimetatawat. Selle lagendiku õhtupoolses otsas on kiwiwarem, mis wisjst wana furnute põletamise koht on. Wana rahwa jutu järele olla seal wanal ajal kirik ja furnuaed olnud. Wana rahwas olla seal kohal ka mõnda nägemist näinud. Üksford olla seal kohast üks naine läbi läinud, kellele suur, walge hobune wastu tulnud. See pannud oma pea naise õla peale ja hirnunud nii waljuste, et maa põrunud. — Teine kord olla keegi seal mõõda läinud ja näinud, et see lagendik seal kõik kütseji täis olnud.

4. Kiwikalme. Siu randas mere ääres olla kiwiwarem, mis rahwas kiriku asemeks nimetawat. Sellepärast olla selle kohalegi kirikunukk nimeks pandud. — Kui need kiwid seal mitte mere jääst kokku ei ole weetud, nagu seda mere randades sagedaste näha, siis on see furnute põletamise kiwiwarem, mida kohte sagedaste kiriku asemeteks hüütakse. Wanad rahwas rääkida, et nende kiwide all pidada raha olema, mida ka mõned olla järele otfinud, aga ommeti ei midagi leidnud.

5. Kiwikalme Rastnas Bernu mäe otsas, kus wanaste raha augu tulejid olla nähtud põlema. Olla kaunis kõrge kinf.

6. Paalna haud. Tõstama furnuaia taga on praegu ihe kõige kõrgema mäe kingu otsas raud aed, ristiga. Wana rahwas räägib, et seal enne üks kivist kabel olla olnud, kus üks pool lagunud kirist sees seisnud. Wiist on see siis ära lagunud ja sinna asemele raud aed ristiga tehtud. Rahwa jutu järele olla see üks kuulus Rootsi mõisnik, wõi mis ülem, olnud, keda Paalna kutsutud, kes ennast olla lasknud sinna kingule matta. — Paalna ehk Pahlen on küll üks tuttaw mõisniku sugu nimi, kelle haud seal wõib olla.

7. Muumia. Kui Tõstama kirikut ükskord ümber olla tehtud, siis tõstetud jeda ka natuke lõuna poole, nii, et furnu hauad, mis wanal kiriku ümber olnud, nüüd kirikusse sisse jäänud. Siis olla altari kohalt maa sees üks würestikuju, wiist muumia, leitud. Ruhu see jäänud, olla teadmata. — Muidugi maeti ta wiist maha.

Mulla kalmed.

8. Kalme Selli wallas, Kalmu talu maa sees, jõe kalda peal, kust furnute luid on wälja tulnud ja kus ka huaa kiinkaid näha olewat. On arwata, et katku ajal sinna on maetud.

9. Kiriku wõi kabeli ase selle sama talu maa sees, aga üle jõe teisel pool. Rahwa jutu järele olla selle kiriku kellad ihe suure kuuse otsas olnud, ja üks wanamees, Madu Jaanson, rääkis, et tema oma poisikese põlwes selle puust laua peal olla sõõnud, mis kellade kuusest olla tehtud olnud. Puu olla nii jäme olnud, et ühest lauast sõõgi laua saanud. — On wiist mõne wana piisikese kabeli ase, nagu neid ennegi oleme tundma õppinud.

10. Kiriku ase Kastna mõisa ligi mere rannas, kus ajaloolikult Tõstama kirik enne seisnud. Seda kohta hiiutakse praegust wana kiriku aluseks. Seal olla

palju wanu sõlgesi, lammaste raudu, helmi ja muud metalli asju wälja kaewatud.

11. Rastna kiriku trepi kiwi, mis jünise ja walge lapiline olnud, olla Bernusse Jakobi maja trepi kiwiks ära wiidud.

12. Kiriku ase Tõstama wallas, Tõhela külast 1 werst hommiku pool, mida rahwas ka wana kiriku aluse kohaks nimetawat. Seal olla palju kiwe peal, kelle ümber ka furnute luid olla leitud, ja rahafid. — Wõib olla mõni kiwi kalme, kuhu peale hiljemalt rahafid on ohwerdatud.

R i w i r i f t.

13. Rastna wallas, Wene kooli põllu sees olla üks kiririft, kelle arud kõik ühe pikused on. See seisda seal platti maas. Wana jutu järele tahtnud poisj seal tüdrukut omale naiseks warastada, tüdruk ei olla teda aga mitte tahtnud ja lõiganud firbiga poisi kõhu maha. Poisj furnud sinna paika, aga tüdruk pandud ka kaelast jaadik maa sisse ja aetud adraga pea otjast ära. Wõlemad maetud siis sinna sama paika maha. Selle mälestuseks olewat see rift seal maas. Seda risti ei wõiwat ega tohtiwat ka keegi sealt ära wiia, kui häda ja kahju ei taha jaada. Ka olla seal peal haigeid ihu kohte, paistetusi ja paisid wajutamas käidud. Nõnda olla see rift ka weel arstimise kohaks.

D h w e r d a m i s e ja h i i e k o h a d.

14. Dhwri koht. Selli wallas Wäinamaa sauna juures on üks püha kink, männiku sees, kus alles hilja aja eest olla ohwerdatud ja abi otjitud. Seal kohal olla ka mõni arw kiwi olnud. Rahwa jutu järele olla seal tingu sees üks keller, keda üks laia kirwemees walwawat. Ka räägitakse, et seal üks wana matuse koht olla, jellepärast kardetawat seda kohta.

15. Hiiekoht. Selli wallas Killumäe talu põllu sees on üks hiie koht, kus praegu veel üks püha pärna puu kasvab, mis väga vana ja jäme on. Selle küllest ei ole keegi tohtinud oksa rajuda ega ära viia. Wiimaks, kui ta põllu sees omad oksad väga laiali olla ajanud, ei olla veelgi teda keegi muu tohtinud puutuda, kuid lastud üks poollooli mees selle oksa ära rajuda ja koristada, — ja seda alles 30—35 aasta eest tagasi. See puu olla muialt sinna tulnud ja sinna kasvama jäänud. — Kivi kalme olla selle puu ümber, ja see võib olla, et see puu sinna kalme sisse pärast on kasvanud, nagu ma seda Kariks Tauga salu juures olen näinud.

W a n a d e m a j a d e a s e m e d .

16. Pootsi Siimu metsas on palju wanu majade asemeid, kus mõnes kohas veel praegu kolded süte ja tuhaga olla leitud. Wana jutu järele olla inimesed seal metsas elanud. — See võib aga ka võimalik olla, et need arwatavad majade asemed muud midagi ei ole, kui Siimlaste matuse asemed, või kääpad, nagu neid juba muial metsades leitakse.

K i w i d e k s j a a n u d p u l m a l i s e d .

17. Järwa kõrtsi ligidal Pootsi ja Audru piiridel on metsa ääres lage koht, kus palju kiwe on. Wana jutt räägib, et seal kasvab nõida oma pulmalistega wamatamisi olla tulnud, kus pulma lusti hakatud pidama. Korraga olla aga keegi Jumala nime nimetanud, kui kõik pulmalised silmapilgul kiwideks olnud muutunud. Nõnda seiswat see lage koht veel tänapäewani walgjate kiwidega täidetud. — Wisist on jää ajal jää need kiwid sinna toonud.

12. Wiljandi maakond.

Wiljandi kihelkond.

1. Wiljandi maa kihelkond oli enne linna kogudusega ühes, kellel linnas üks kirik ja üks õpetaja oli. Aastal 1860 lahutati mõlemad kogudused ühest ära ja ehitati maa kogudusele 1863—1866 uhe kiivist kirik. — Wanal ajal oli Wiljandi linnal 6 kirkut olnud. Juba 1408 aastal räägitakse seal ühest preestrite ja õpetajate konwendiist wõi nõukogust. Poola kuningas Stehwan Bathori seadis seie ühe katoliku praosti koha, aga 1613 aastal oli kõik hoopis ära häwitatud. — Tänini oli ka sõpu kabel ühes Wiljandi õpetaja teenida, aga wiimsetel aastatel on sinna juba iji õpetaja seatud. — Et Wiliendi kants juba enne Sakslaste seie tulekut olemas oli, ja pärast 1200 a. ära wõidetud sai, siis räägib Läti Hendrik omas kroonikas sagedaste ühest seal olewast kristlikust kogudusest. Sellest on siis näha, et seal juba kõige wanemal ristiusu ajal üks iji kihelkond on olnud. Kindlaste räägitakse aga sellest kihelkonnast ühes ordumeistri Wolter von Plettenbergi kirjas (Urkunde) aastast 1524.

Wiljandi on otse nagu Gestlaste jüdamet koht. Siin oliwad nad wanaste wahwad wõitlejad, ja on ka wiimisel ajal siit nurgast mitmed tähtsad mehed wälja tulnud.

R i w i j a b r o n g s i a j a s t.

Kui palju selles kihelkonnas selle aja märkisi tuttawaiks on saanud, ei ole mul weel teada. Wõib olla, et Wiljandi õpetatud meestemuseumis mõnda leida on, mis mulle weel tuttaw ei ole. — Karulas on üks P u p si talu.

R a u a a j a s t.

2. R i w i k a l m e, Wiljandi wallas Kuude külas Wiru talu põllu sees. Pikkus hommiku ja õhtu poole

28 sammu ja laius 16 sammu, ja 2—3 jalga maapinnast kõrgem.

K i w i k a l m e, Wiljandi wallas Kärksi külas Mikhli talu põllu sees $\frac{1}{2}$ wakamaad suur, pikergune, kust ka mõnejugusid brongsi asju on leitud, aga ära kaotatud. Kiwid on seal hästi suured.

K i w i k a l m e sealsamas külas Piiskari talu põllu sees, $\frac{1}{4}$ wakamaad suur, kust luupuru, süsi ja brongsi asju wälja on tulnud. Seda waret on ümberringi palju wähemaks lõhutud. Kiwid ei ole wäga suured.

K i w i k a l m e sealsamas külas Tuule talu põllu sees, esimestest vähem, kust ka põletatud luupuru wälja tulnud.

3. **K i w i k a l m e** Wõidu Kõlli talu põllu sees, mis läbi katsumata on.

4. **K i w i k a l m e** Wiljandi wallas Karuse külas Jaanuse talu maa sees, mis läbi katsumata olewat.

5. **K i w i k a l m e** Wiljandi wallas Ruude külas, Ruude talu maa sees, mis ligi wakamaa suurune olla. Sealt olla selle talu peremees paari aasta eest tagasi kiwa wälja kaewades ühe wägimehe luukere wälja kaewanud, mis wäga uhkete ehitatud olnud. Kaelas olnud tal rist, rinna peal lai kett, kelle mõlemas otjas pikk warras olnud. Peale selle olnud tal veel kaks põueoda juures, üks sõrmus ilusate kirjadega, ja wöö pannel. Käewarred olnud tal kõik wõruksid täis, aga ilma kirjadeta, ainult ümmarguste täppidega kirjuks tehtud, mõnel rõngal rohkem, mõnel vähem. Kõik need ehted olnud brongsiist. — See kiwi kalme on nüüd ära häwitatud, kus juures palju brongsiist asju wälja tulnud.

Selle jamma kiwi kalme ligidalt on juwel 1895 ka professor Hausmann kaewanud ja mitmed asjad leidnud, mis Wiljandi õpetatud meeste muuseumisje on jäänud.

Peale selle on Kuude talu peremees sealtjammast ligidalt veel uueste kaewanud ja veel furnute luid leidnud, kus juures mitmed ilusad pärlid, ketid ja ka üks hõbedane pea ehe olla olnud. Wiljandi muuseumis. Sealt on asju leitud, mis esimesest raua ajast.

6. **R i w i k a l m e** Uusnas, Saare külas, Jürjaadu talu põllu sees. Olla igapidi umbes 15 küünart suur. Enne olla sealt ka wanu rahasid leitud.

7. **R i w i k a l m e** Uusna wallas Piiri talu põllu sees. See olnud õieti suur kiwi ware, mis aga aegapidi ära lõhutud, kust siis ka furnute luu puru wälja tulnud.

8. **R i w i k a l m e** Kuude külas Madi talu põllu sees, talu elumaja taga, 75 sammu pikk, 25 sammu lai. Sealt on brongsiist käe rõngaid wälja tulnud, mis professor Hausmanni kätte antud.

M u l l a j a k a t k u k a l m e d.

9. **K a l m e**, Wõidu mõisa maa sees, mis paar wakamaad suur olla, kuhu mõisa moonakate majad peale ehitatud. See mäe kink olla praegu weikese lepituga kaswanud, ja olla moonameeste õueks, kust nende sead wäga palju furnute luid wälja songiwat. Ka on seal kaks ilma kirjadeta suurt kiwiristi, kolmas on järwe lina leo peale wiidud ja sinna põhja läinud. Ristid wäga lihtne töö. Sellepärast arwatakse jeda mõneks sõja kalmeks, isiärانى, et jeda kohta Werilasija kohaks nimetatakse, kus wiist wäga palju werd on walatud. — Kas sealt ka asju leitud, ei ole teada. Lahingu ase. —

Sellest Werilasija kalme kohast rääkinud 94 aastane Märt Wilter, kes aastal 1895 Uusnas Lohuri talus ära furnud, et üks tema tädi olla sinna kalmetile maha maetud. Wana Wõidu mõisas olla wanu kirju, mille järele 200 aasta eest sinna furnuid olla maetud. — Põhja sõja ajal olla Wenelaste ja Rootslaste wahel seal

kohas väga werine lahing olnud, millest see koht ka oma nime saanud. Suur kiwist rist seal kingu otsas, olewat ühe sõjas langenud kindrali haual. —

10. Kalme, Karulas, Kõre talu maa sees, mis aga kartoohwli koobastega läbi kaewatud. Kaewades on sealt palju luid, ehte asju, suuri sõlgusi, rahasid jne. wälja tulnud. Kuhu need jäänud, ei ole teada. —

11. Kalme, Karulas, Puuri talu heinamaa sees, mis $\frac{1}{6}$ wakamaad suur on. See ümmargune kink oleks nagu kõik wajunud hana asemeid täis olewat. Sealt ei ole weel keegi kaewanud. Selle kalme otja peal olla kolm kiwi nõnda üksteise juure pandud, nagu oleks nad paja all keetmise tarwis seal pruugitud. Ka olla näha, et need kiwid seal tuld on saanud. Rahwas kutsuwat neid wana pagana supikeetmise aseme kiwideks, ja räägiwad, et wanapagan seal omale suppi olewat keetnud ja siis Särkla soo sisse ühe suure laia kiwi peale sööma läinud. See kiwi olla praegu Särkla soo sees, kuhu teine kiwi nagu istmeks sinna juure olewat pandud. — Seda heinamaad kus, see kalme kink sees on, hiiutakse kiriku murruks. Wana jutt räägib, et sellel ajal seal kohas suur mets kaswanud, kui Wiljandi Saksa kirikut tehtud, siis olla kiriku palgid sealt toodud. —

12. Kalme, Karulas, Naanu talu põllu sees, mis nüüd juba põlluks ülesse on kintud. Kündes olla sealt alati furnute luid ja wanu ehteid wälja tulnud. Kuhu need asjad jäänud, ei ole teada. —

Wana jutt räägib, et seal üks oigaja luu olla olnud, kes iga neljapäewa õhtu, pärast päikse loojaminekut, teise otjaga ülespidi karanud, wahtu wälja ajanud ja ikka u m l u u, u m l u u oiganud. Wiimaks olla keegi selle Isameie palwega maha matnud, siis jäänud waihi. — Rahwa jutu järele olla see wiimse suure katku aja kalme. Sellel ajal olla kõik Karula inimesed ära surnud, ainult üks

Naanu Naan jäänud elusse, kes kõik Karula walla sur-
nud jenna mäele wedanud ja maha matnud. Ehtesjad
ja raha olla ta kõigil furnutel juurest ära wõtnud, mis
ta kuhugile suure katlaga olla maha matnud. Nõnda
elanud ta siis poole aastat ükfinda, kunni ta ühel päe-
wal ühe läbi rändawa, musta peaga tüdrukese kinni püüd-
nud, kellega ta siis Naanule elama jäänud. —

13. K a l m e m ä g i, Wiljandi wallas Kärkji külas,
Wiilupi talu õues. Kehi on just kalme mäe otja peale
ehitatud, kelle wundamenti kaewates sealt palju inimeste
luid ja wanu rahajid olla wälja tulnud. Mäe rinnaku
alt jookseb weike oja, mille sees üks imelik mõel olla
leitud. Kuhu see jäänud, ei teata. Ka olla sealt ligi-
dalt mõni suurtüki kuul leitud. —

Rahwas räägib, et see üks katku kalme olla. Kärkji
külas olla selle peale üks mees seatud, kes surnud maha
matnud, sest et inimesi nii palju ära surnud. Matja
wõtnud siis kõik ehted furnute ümbert omale ja läinud
pärast nii hulluks, et hakanud elusaid inimesi maha matta
püüdma, et nende asju aga omale saada. Kord juhtunud
üks noor tüdruk kalme ligi tulema, keda matja taga haka-
nud ajama, sest tüdrukul olnud hästi ehteid ümber. Tüd-
ruk saanud wileda jooksmise läbi enam kui poole wersta
kaugusesse metsa, kus ta enese ära peita saanud, keda kohta
sellestjaadik katkhoiduks hakatud nimetama. — Teine
kord wedanud ta ühte wana meest kalme peale, kes wähe
haige olnud. Kalme juures olnud suur mets, kuhu sisse
ka wanamees saanud ära jooksta ja enese ära peita. Wi-
imaks on aga must surm ka matja maha murdnud, mille
läbi mimesed kes elama jäänud, hirmust lahti saanud.
Matja olnudki wiimane, kes selles külas katku surnud. —

14. K a l m e m ä g i, Pärstis, Tutuse talu heina-
maa sees. Wana peremees olla selle kalme koha laisknud
ära kaewata ja põllule wedada, põllu rammutuseks. Seal

juures olla õieti palju luid wälja tulnud, ja ka mõned ehte asjad. Nüüd ei olla sellest kalmest muud, kui üks suur kaewatud lohk järele jäänud. Kuhu need asjad jäänud, ei ole teada.

15. K a l m e l o h k, Karulas, Saarepeedi koolimaja põllu sees. See on üks suur ja sügaw lohk. Keset lohku olla üks kõrgem koht, mis wist matuse koht on. Olla põlluks ülesse tehtud. On wist muidugi Naanu ümbert elanikkude furnute põletamise koht.

16. K a l m e m ä g i, Sürgewateres, Uude külas, Wardihanju talu maa sees. Seal on kruusa kaewates palju inimeste luid wälja tulnud, nõnda ka wanu rahafid ja ehteid, mis kõik ära kaotatud on.

17. K a l m e W a n a Tennasfilma wallas, Walma külas, Peerna talu põllu sees, kust palju luid olla wälja tulnud, ja ka wanu asju leitud. Rahwa jutu järele olla sinna katku ajal maetud.

18. W e n e k a l m e W a n a Tennasfilmas, Kalmeti koolimaja all, kust maja wundamenti kaewates palju luid on wälja tulnud. Sellest on ka koolimajale nime saanud. Seal olla Wenelased ja Sakslased sõdinud. Wenelased löödud.

19. K a l m e U u s n a wallas, Anni talu põllu sees, kust kündes alati inimeste luid on wälja tulnud. Sagedaste olla seal waimusi ja wiirastusi nähtud. Nüüd on see koht juba põlluks tehtud.

20. K a l m e U u s n a wallas Nigula talu maa sees. Räägitakse, et sinna katku ajal furnuid olla maetud. Kamitmed wanad jutud liiguvad selle kalme üle. Praegu kaswada seal suured puud peal.

21. K a l m e U u s n a wallas, Wafara talu õue sees, tuhu ka talu hooned peale ehitatud. Räägitakse, et katku ajal sinna olla maetud. Mõned olla sinna kogni püsti maha maetud. Räägitakse, et seal widewitu

ajal alati waimusid olla nähtud. Et talu rehi küll juba 35 aastat seal olewat, siiski peawat rehes weel kohutajad käima.

22. Kalmel Uusna mõisa põllul, mõisa tuule westki ligidal. Hüütakse Weike kalmetiks.

23. Kalmel Uusnas, Saare külas, Ringu talu maa sees. Koha kutjutakse Ringu kalmeti aed. Wisist on siis seal kiwidest ring ümber. Ka seal olla rahwa jutu järele alati öösetel nägemisi nähtud.

24. Kalmel Uusnas, Lohuri talu maa sees. Kannab nime katku kalme. — Selle kalme kohta räägitakse katku ajast juttu, et katk loomade, kui kitsi, hundi, wassika, koera wõi muu looma näol olla ümber hulkunud. Neil olnud sõnad ja ütelsused, milledega nad inimesi surmanud, kui neile mitte parajat wastust põle mõistetud anda. Ükskord olla üks hunt Saare külas katkuna ümber käinud, mis peale terve küla rahwas ära olla surnud, kuid ainult Lohuri peremees Annus ja Kirbu talu perenaine Rööd jäanud elama, sest et nad katku loomale paraja wastuse olla mõistnud anda. Lohuri peremees kaewanud oma põllu sisse juure augu ja wedanud walge hobusega surnute kehad kokku, mis kõik tükkis riietega ja mis neil ümber olnud, sinna maha maetud. Ka teistes külades surnud sellel korral kõik inimesed sootumaks ära.

25. Wana matuse koha Wiratsi mõisa maa sees, järwe kõrgel kaldal, mõisa põllu sees. Seal olla tihti inimeste luukeresid wälja tulnud. Selle koha pealt on ka mõned brongsi asjad leitud, mis alles on.

26. Wana matuse koha Karulas, Nöödingi westki ligi, kust kruusa kaewates surnute luid firstudega ja ilma firstuteta olla wälja tulnud. Wana jutu järele olla sõja wägi ükskord seal kohal laagris olnud.

27. Kalmeti mägi Wana Tennafilma mõisa maa sees, juure tee kalda peal, $\frac{3}{4}$ wersta Wiljandi pool

mõisat, paremat kätt. Seal on kruusa kaevamisega palju inimeste luid wälja tulnud, nõnda, et see koht juba ära lõhutud.

28. Kalme Wiljandi wallas Ruudi külas, Sillaotja talu majade all. Räägitakse, et selle talu hoonetes waimusid nähtawat.

Kalme Sürgawere Wõistre kõrtsi all, kust kõrtsi wundamenti kaewates wäga palju furnute luid wälja on tulnud.

Kirikumägi.

29. Kirikumägi, Wiljandi wallas, Wanamõisa külas, kus peal enne Kristi kirik seisnud. Müüri wundamendid olla praegu weel näha. Ka leitawat seal wanu rahasid, mis wanal ajal sinna ohwriks on maha wijatud. (Selle kiriku lugu waata № 6 minu Kodumaalt, ja № 33 all Suure Jaani kihelk.)

Kiiristid

30. Gespool räägitud Werilaskja kalme peal on üks suur kiirist, kellel aga midagi kirja peal ei ole. Seal on weel teine niisugune rist aia peal, kolmas olla aga lina leo peale järwe wiidud, kust see järwe põhja langenud, kus ta praegu olla. Seal juures on ka wäga palju furnute luid ja tuhka.

Hiieasemed ja ohwrikiwid.

31. Hiiemägi, Wiiratsi wallas, Tuhani talu maa sees, mida nüüd aga Kiiu mägi hüütakse. Selle mäe peal olnud wanaste püha hiie koht, kuhu rahwas laugelt ohwerdamas ja palwetamas käinud. Weel praegu kaswawad selle mäe peal mõned suured wanad kased, keda tänapäewani hiie kaskedeks nimetatakse. Et seda kohta Kiiu mäeks kutsutakse, siis peab seal juures mõni riid olema olnud.

32. Ohwri kiwi, Wiljandi wallas Ruude külas, Saaretohwre talu põllu sees. See on üks suur kiwi, kelle keskele üks kaunis suur rist sisse olla raiutud. Sealt kiwi ligidalt ja ümbert künedes tulla wanu rahajid wälja, mis wist ohwri anniks sinna maha on wisatud. — Rist on wist hiljemalt sinna peale raiutud, et inimesed sinna enam ei peaks ohwrid wiima. Sarnast lugu olen ma ka muial märganud.

33. Hiie aje Uusna wallas, Pohuri talu heinamaa sees. See on üks kõrgem koht, mida hiie aluseks nimetatakse. Enne olla seal peal ka ohwri kiwi olnud, mida nüüd enam seal ei olla. —

34. Hiie lohk. Wiljandi kiriku mõisa õues on üks weike tiik, kelle kaldal tats wana igawest puu kandu on. Need on üks iji selts paplid, keda wana rahwas hiie puudeks nimetab. On wana hiie aje.

S i n n a m ä e d.

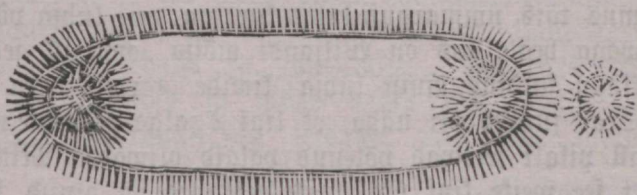
35. Wiljandi linna mägi wõi Gestiaste kants oli üks neist kõige tugewamatest ja suurematest Gestiaste kantsidest, kuidas see weel tänapäewani näha on. Ta seisib kõrge, järsu Wiljandi järwe kalda peal, kus ta wäljastpoolt suurte kraawide ja kangete wallidega warjatud oli. Ka oli seal kantsimäe serwa peal tugew, palkidest plankaed olnud, kuidas Läti Hindrik seda omas kroonikas XV. § 1. jutustab. Plankaaia taga oli weel üks sifimine wall olnud, keda mina mätastega kaetud kammerteks pean, nii, kuidas ma seda Põhawere kantsi mäe kaewamise ja läbi katsumise juures olen leidnud. — Märtsi kuus 1210 sõdisiwad Sakslased, Liwslased ja Lätlased 6 päewa selle kantsi all, kus Gestiased wiimaks ära wõideti ja see kants Sakslaste kätte jäi. Selle järele ehitati selle kantsi asemele üks hirmus tugew rüütli loss, mis umbes 200 aasta eest tagasi püüsi rohuga hoopis

ära hävitati. — Mõne aasta eest tagasi lastis Wändra mõisnik, herra von Dittmar, selle lossi aseme purust wälja kaewata ja puhastada, nõnda, et nüüd selle asemest ja plaanist aru wõib saada.

36. Sinihalliku linna mägi wõi wana Gesti kants. See seisab ligi 7 wersta Wiljandist lõuna-õhtu pool Wiljandi lossi mõisa piiri peal, wastu Heimthali raja, kelle ligidal suur Sinihallik on, miksparast ma seda linna mäge ka Sinihalliku kantsiks nimetan, sest et sellel rahwa juus muud nime ei ole. — See linna-

Umb. 35. j.

förge

Sinihalliku linnamägi.

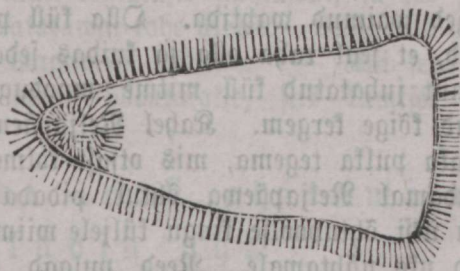
mägi seisab ühe $\frac{3}{4}$ wersta pika, walli sarnatse mäe põhja-õhtupoolse otsa peal, wastu Tõlba weji weksit. See kantsi ase paistab eemalt just kui mõni laew wõi woodi wälja: ta on pikk ja mõlemad otsad natuke kõrgemad. See mägi tuletab Kalewi poja sängisi meele, mis Ulatstiwis, Tor-
mas, Laiuses, Luua mõisas ja Kassinurmes olewat, mis ka mitte muud ei ole, kui wanad linna mäed. — Selle kantsi pikkus on 450 jalga ja laius ülewelt lagendiku pealt 110 jalga. Mõlemate otsade peal seisawad kuhja sarnatjed 12—15 jalga kõrged künkad, mis inimestest kofku kantud ja wistist endised kaitsewallid on, nõnda et tajane plats mäe peal 350 jalga pikk on. — See mägi on juba loomusest kindel. Põhjahommiku poolse külje all on üks weike pikk järw, ja teise külje alt lõuna-õhtu pool jookseb oja, nõnda, et see mägi kae wee wahel ülesse tõuseb. — Kantsi simeest duet mäe peal ei wõinud ma ligemalt järele murida, sest et seal sellekorraga ruffid peale

oliwad külwatud. Ges nimetatud otjakintudes oli soomulla karwa must muld, kus ka söe puru sees oli. Et maa selle korraga külmanud oli, siis ei wõinud ma palju läbi kaewata. Sisimise ruumi sees, ligi 20 jalga lõunaõhtu poolsest mäe serwast seisid mõned suuremad kiwid pikuti reas. Inimeste üteluje järele olla seal maa sügawamas kōik kiwidega täidetud, nagu linna uulits, kelle pihta ader kinnudes puutuwat. — Selle kantši mäe põhjaõhtu poolse otja ligi seisab iseäranis üks weike ümmargune kink, nagu kuh. Et selle kingu, kui kõige selle suure mäe sissimus täis ümmargusi lubja kiwe on, mis lubja põletamiseks wäga head, siis on Wiljandi mõisa omanik selle weikse kingu lastnud muist lubja kiwide tarwis ära kaewata. Seal juures oli näha, et ligi 2 jalga pealmise mullakorra all pikali seiswad põlenud palgid oliwad. Mina arwan, et see weike kink üks weike eeskants on olnud selle koha peal, kust kantši sisse käidi, ja et selle eeskantši sees üks palkidest kammer on olnud, mis ära on põletatud, nii kuida seda Böhawere kantši läbikatsumisel olen leidnud. — Inimeste tehtud asju ei olnud kuulda sealt leitud olewat. Ülepea teab rahwas wäga wähe sellest kohast kõnelda. Üteldatakse, et wanal ajal sõjawägi seal laagert olla pidanud; ja jälle, et Wiljandi linna ja lossi siit suurtükkidega olla lastud. — Wiimne lugu ei wõi kuidagi wõimalik olla, sest miks pidi siis suurtükkidega senna soo sisse mindama, kus Wiljandi linn ja loss juba mägede wõi kõrgema maa taha jääwad. — Selle mäe tähendusest ei olnud kellegil wähemat aimu. — Niisid näis aga selle mäe hommitupoolne külk kahjuks raudtee pärast maha kaewatud ja ära rikutud olema. — Kas see praegu kirjeldatud Gestlaste kants üks neist kahest Sakala maa kantšidest on, kellest Läti Hendrik peat. XV. § 2. kõneleb, keda ta Dowele ja Burke nimetab, kelle Raupo aastal 1211 ära põletas, ei wõi praegu mitte kinnitada, ehk ma küll

alles juwel 1895, teise kantsi aseme, mis siin järel tuleb, ülesse olen leidnud. Ommeti ei ole neil kumbagil enam oma wana nime; praegused nimed olen mina neile nende ligidal seiswate kohtade järele annud. — Dowelest ja Purkest saame Helme kihelkonnas weel kõnelema. —

37. Naanu linna mägi Karula Naanu talu karjamaal, on 103 samm pikk ja näeb woodi mooduline wälja, kessel mõlemad otsad kõrgemad on ja keskelt lohus. Küljed on wäga järsud, et naljalt ülesse ei saa ronida. Rahwas ei tea sellest muud rääkida, kuid nimetab seda kantsi mäeks, sest et seal iga Saani Laupäewa õhtul Saani tuld tehakse ja kantsitakse. Kaewates on sealt süüsi wälja tulnud ja mõne aasta eest tagasi on karjatjed sealt ühe rauast ora leidnud, mis jälle kaotji läinud. —

Umb. 45 f. kõrge

Umb. 20 f. kõrge.
Kaewatud koht.

Naanu linnamägi.

38. Wiljandi wallas Rattama talu koples on ka üks weike mägi, mida linna mäeks kutjutakse, teisest otsast järsk ja kõrge, teisest otsast enam libamisi. Pikeritümmargust wormi.

39. Kiriku ja kloostri ase. Wõidus Werilaskja kalmest mõni 35 küünart põhja poole olla wanal katoliku ajal kirik ja klooster olnud. Eht see koht küll põl-luks on tehtud, olla koht siiski selgeste tunda, nii kui nurga kivid, keldre asemel ja õue ase, mis paksu kruusaga olla kaetud. —

R ö ö w l i a u t.

40. Karula Puuri talu maa sees mägedes on üks kaunis suur auk, mida rööwli auguks kutsutakse, Räägitakse, et kui wanal ajal maantee sealt mägesid mööda Wiljandist Tallinna olla käinud, siis olla rööwolid seal koopas elanud. Nad pannud nõõri üle tee, mille ots weikse kuljusega koopas olnud. Kui keegi maanteel üle nõõri sõitnud, siis helisenud kuljus, mille peale rööwolid wälja läinud ja teekäija ära riisunud.

K e l d r e m ä g i.

41. Wiiratsi Wanakubja talu põllu sees on üks weikene mäerinnaku moodi künkas, keda rahwas keldre mäeks kutsub. Seal olewat suur wara peidus, keda kanged waimud wahtida. Olla küll paljudele unes juhatatud, et seal raha olla ja kuidas seda kätte saada. Sissejaamist juhatatud küll mitme mooduga, aga üks mood olnud kõige kergem. Rahel Meljapäewa õhtul pidada 7 pihlaka pulka tegema, mis otjast kolme tahiline on. Kolmandamal Meljapäewa õhtul pidada siis need pulgad ainu üksi õhtupoolse kingu küljele wiima, siis tulewat kohe raud üks nähtawale. Need pulgad pidada siis wastu keldre ust wiskama, aga neid enne kolmkorda peos ümber käänama. Selle peale minna keldreuks lahti ja wahtijad waimud pista mõnesuguste elajate näol põgenema. Seal juures ei pea mitte kartma, ja suur warandus olla käes. Ommeti ei olla weel keegi julgenud seda katset teha, kartes, et wälja jooksjad metsalised neid ära kägistawad. — Ommeti tulla selle kingu ümbert kundes alati wanu raud asju ja sõjariistu wälja, kellest praegu ei tea, kuhu need jäänud.

Selle keldre mäe ümber olewast põllust räägitakse weel, et seal üks wäsk katla täis kulda peidus olewat.

Kord künnud üks poisike seal põllul, kui ader forraga puhta mulla sees kinni jäänud. Poiss annud hobusele piitsa ja ütelnud kuradi nime, kui ader maa sees wälja karanud ja keeruline waseft katla sang otjas. Raha katel olla aga suure kõlinaga ja mürinaga sügawusse langedud. Wanad mehed tõrelenud poisiga, et ta kuradi nime nimetanud. Ta oleks pidanud Jumala nime nimetama, siis oleks katel kõige kullaga wälja tulnud. — Dige olla see, et sealt põllust suur keeruline waseft katla sang wälja on tulnud, mis eht mõne maa sees olewa katla pealt adraga ära kisti, mida weel hilja aja eest seal talus alal hoitud. Müüd ei tea, kuhu see jäänud.

Sellesamma talu piiris, soo sees, olla üks weike üm-margune kink, keda S i b u l a m ä e k s hüütawat. Sellest räägitakse, et seal alati waimusid nähtawat, ja kes sinna magama heitwat, äratatawat kohe ülesse. Iseäranis pühapäewal ei ole seal magamist sallitud. — Kui seal mäe peal jalaga wastu maad põrutatakse, siis kumiseb maa, nagu õõnes kumm.

W i l j a n d i l o s s i e h i t a m i s e

L u b j a a h i.

42. Karula wallas Wanakooli talu piiri sees on üks tieti suur wana lubja ahi ühe mäe seljandiku sees. Keegi ei tea, millal seal lubja on põletatud, aga et see lubja ahi on, seda tunnistawad palju lubja prügi ja sulanud kiwid, mis seal maas on. Pikk on see ahi 11 sammu ja lai 8 sammu. Tublid müürid on alles maa sees ja kes teab weel, kui sügawas. Sellest lubja ahjust mõni sada sammu hommiku poole on weike oja, kelle äärest mitu hallikat puhast lubja wälja ajawad, kuna ühest hallikast puhast wesi wälja tuleb. Sellest on arwata, et seal hallikate sees suured lubja mändamise kistid wõiwad olla. Mõni kümmend aastat tagasi

olla mõned peremehed sealt lubja kastifi lahti kaevanud ja Wiljandisse ära müünud. Kui mõisa walitus seda kuulda saanud, olla ta meestele 30 witsja lööki lastnud anda, et oma loaga sealt lupja tohtinud wõtta. — Arwatakse, et et seal ennemuiste Wiljandi lossi ehitamise tarwis on lupja põletatud, sest et seal mäed täis lubja kiwe olla, kuna Wiljandi linna ligi neid mitte ei pea olema.

„W e r e“ l õ p p u g a k o h t a n i m e d .

43. Need on Wõistwere karjamõisa ja Wõistwere kõrts. Üleüldse näis Wiljandi kihelkonnaga „were“ lõppudega kohtade nimed ära kaduwat, ehk lõuna pool Wiljandit weel wäga harwa ette tulewat, kuna neid põhjapool wäga sagedaste ette tuleb.

W ä l g i t a p i k k m ä g i .

44. Wälgita mõisa ligi on pehme soo sees suur pikk mägi. Wanaste olla selle soo asemel ilus, selge weega järw olnud, ja järwe kallastel talud. Talu naised käinud oma ropaseid riidid järwel pesemas ja solkinud seega puhast wett. Üks punane härg olla keelates öölnud: „Kui teie weel ükskord oma wirtsja seie järwe ajate, küll ma siis ühe tembu teen!“ Kui naised siiski keelust hoolimata järwele tulnud, saanud härg wihaseks, wisanud järwega kesi mäe jeeft juure kambaku wälja, et otsegu tamm eesti ära saanud, ja järw jooksnud sealt ära. Selle kambaku olla ta kesi järwe wisanud, kus ta praegu järwe asemel soo sees on, kuna ümber soo kõrgem maa seljandit on, mille ühest äärest nagu kanali sarnane lohk läbi käib, mis härja wisanud kambaku ase olla.

M a a s i s s e w a j u n u d a u k .

45. Wõidu koolimaja maa sees on ühe oru kaldal mõne aasta eest maa lohku wajunud ja keskele jügawa

augu teinud. See on aegapidi finni läinud. Eüigisel 1895 on oru kalda poole jälle üks 4 jalga lai auk sisse wajunud, millest näha, et maa alt öönes on. Sealtsamast kohast käib oru kaldast ka auk maa alla, millest arvata, et seal maa all mõni suur koobas on olnud, kus wahest inimesed pelgus on käinud. Aegapidi on see lagi sisse wajunud. Maa põhi on seal punane liiva kivi.

Leitud asjad.

46. Wiljandi wallas Wadi talus on mõne aasta eest tagasi üks brongsiist kaus uueste tehtud põllu seest leitud, millel 5 medallioni peal on olnud ja iga medaljoni sees olnud kroonitud mehe kaju walitsuse kепiga, ja nimi „Oto“ alla kirjutatud. See kaus wiidud Berliini, kus tunnistatud, et see olewat Saksa keisri Oto kaus. See kaus olewat Riia wana aja asjade muuseumile ära ostetud. Hiljemalt leidnud Wadi peremees veel kuundama medaljoni illesse, mis kausi küllest ära olnud kadunud. Kausi põhjas on Ladinakeele munga kirjadega: Hierosalem visiopacis — Tulgu Jerusalemale rahu. — Kuudas see Saksa keisri Oto kaus seie maale on saanud on aru saamata. Otod walitsesiwad Saksa maal weel X aastasaja ümber. Et tema jellel ajal siin sõdimas oleks käinud, jellest ei tea ajalugu rääkida. Kuida leidubest näha, on kuude küla ümbruses matuse kohtasi, mis esimesest raua ajast on. — Wissist on Saksa rüütlid wõi preestrid hiljemal ajal, see on 1200 aasta järel, selle kausi seie maale toonud ja sinna kohta ära kaotanud.

47. Wiljandi mõisa Türga soo seest, kuhu nüüd raudtee wakjalid ja raudtee ehitatakse, on juwel 1895 mitmed wanad asjad kaewates wälja tulnud, kui 1 wana raud kirwes, 1 kartätsi kuul, mitu suurt ahkati ja kalkädoni kiwist helme, kelle hulgal ka mõni bernsteiniist, siis hulk ordu ja muud rahasid. — Raud asjad on isipaigas,

aga raha teises kohas maa sees leitud. — Wana rahwas teab rääkida, et Türga soo sisse üks kirik olla ära wajanud ja et sinna soo sisse kõik Wiljandi maa wana-paganad endid olla kokku kogunud, mille pärast arwatakse et need wist heaga raudtee watsali sinna ehitada ei lase. Kirwes Wiljandi muuseumis teised asjad Tal. m.

48. Wiiratji mõisa põllu sees on wana matuse kohast inimeste luude juurest leitud 2 brongsiist hobuseraua sarnast sõlge, 2 brongsiist spiral sõrmust, 2 peaga sõrmust, 1 Rootsi raha. Tallinna m.

49. Wana Tennasilma Risti kooli maa sees on leitud sõja kirweid, mõeku, odasid ja muid asju. — Asjad kaotud. — Kohta kutsutakse Näkkoja kaasik.

50. Wana Tennasilma Puusepa talu maa sees on kivi kuhjade sees kivist ja rauast suurteki kuulijid leitud, umbes 8 tolli jämedad. Ära kaotud.

51. Wõidu mõisa maa sees on ühe wana patareid walli lõhkumise juures hull raud suurteki kuulisi leitud, mis Wõidu mõisa wiidud. Nüüd olla herra need juudile ära müünud.

52. Wiljandi ümbert on leitud pärlid wõi helmi, taela keed ja sõrmused, mis Turjewi muuseumis on.

53. Üks ratsaniku kannus leitud Wiljandi ligi. Tal. m.

54. Kuude küla kalmest leitud 1 käewõru 1 suur rinna nõel, 1 väike brongsiist kurin, 2 rauast spiral sõrmust, 3 brongsiist spiral sõrmust, 1 Riia linna raha. Tal. m.

55. Kuude küla Wiru talu põllu sees wanust haudadest on Wiljandi muuseumis ligi 1000 wana asja. Seal on raud keltisi (kirweid), kellest 1 aasaga, 28 wana rauast nua tera, 6 rauast odatera, kirweid, wikatisi, käewõrusid, sõrmused, klaasist ja bernsteinist helmi, kettisi, rinnanõelu, 1 hõbedast pea pael jne.

56. Wiljandi Samuli talu maa seest leitud 1 kondist nooli ots, 1 kondist västar, 1 kondist võrgu nõel. Wiljandi muš.

57. Võidust leitud 1 brongist prees. Wiljandi muuseumis.

13. Rõpu kihelkond.

1. Aastal 1669 anti kirikute komisjoni poolest käsk, et Rõpu üks kabel pidi ehitatama. See olla ka kiriku katsumise ajal 1671 peaaegu valmis olnud, ja 1674 sisse õnnistatud. — See kabel oli sellest saadik Wiljandi kiriku järel, aga nüüd paari aasta eest tagasi on seal juba oma õpetaja.

R i w i j a b r o n g s i a j a s t.

2. Asju minu teada ei ole siin sellest ajast leitud. Lättawi nimedest on Rõpus teada: Lätti talu, Lätti jõgi ja Lätti mets. Weikses Rõpus Buspaatri talu.

R a u a a j a s t.

3. R i w i k a l m e Rõpus Torga talu maa sees, mis 400 jammu pikk olewat ja 70 jammu lai. Kiwi olewat seal kiwi kõrmas ja wahed wähamate kiwidega täis kiilunud. — Hariliks surnute tuha kalmeks on see kiwilade küll liiga suur, aga kiwide kottupanel näis ommeti kiwi kalme moodi olewat. Võib olla, et seal mitu wähamat kiwikalmet ühes reas on. Ei wõi kinnitada, sest et näinud ei ole.

M u l l a j a k a t k u k a l m e d.

4. R a l m e, Rõpu wallas Halliste külas, Räärutalu õues, Halliste jõe kalda peal, kus juured kiwi tul-

bad püsti olewat ja haudade ajemed weel tunda. Paarikümne aasta eest on jõgi sealt palju wanu weiksid rahasid, mis sinna ohwiriks wisatud ja ka sõlgusi ja klaas helmi wälja uhtunud. Need olla enamiste kaduma läinud. — Võib olla, et see see Halliste koht on, kus Läti Hendriku jutustuje järele Lätlased häkitselt peale tulid ja inimesed maha tappid. Selle kääru kalmesse olla palju furnuid püsti maha maetud. Et seal tuiskaw liiw olewat, siis olla sagedaste palju pealuid reas näha, kelle kehad püsti maa sees olla.

5. K a l m e m ä g i Weikse Rõpu Nutru talu maa sees, kus mõned weiksed lepad ja männad peal kasvavad. Kalmes küngas on 95 jalga pikk ja 50 jalga lai. Kartohwli koopaid kaewates olla sealt palju furnute luid wälja tulnud. Kas asju ka sealt leitud, ei ole teada. Wana jutu järele olla seal ka furnute luud oiganud.

6. K a l m e Suure Rõpu Kaniska talu maa sees, kust inimeste luid ja wanu rahasi, mis sinna ohwiriks wisatud, wälja on tulnud.

7. K a l m e Rõpu Torga talu põllu sees, 100 sammuga pikk ja 60 sammuga lai. Enamiste olla see koht kartohwli koobastega läbi kaewatud, aga palju poolele jäetud, sest et sealt wäga palju inimeste luid wälja on tulnud. Ka olla sealt wanu asju ja rahasid leitud. — Seda arwatakse mõneks sõja kalmeks, sest et see maa seal ümberringi 3—4 wakamaad, kõik segatud ja täis luu ja puu tükkid olewat. — Sealt ligidalt olla ka üks wana raud mõel leitud.

8. K a l m e Rõpus Saare talu põllu sees. See on üks 60 sammuga lai, ümmargune mäe küngas, mis õhtu poolt 30 sammuga kõrge olewat, kus raba heinamaa wastu seisab, aga hommiku ja lõuna poolt natukene lausa maast kõrgem. Sealt olla palju inimeste luid leitud.

9. K a l m e Rõpus Napji talu põllu sees, keda Rõrgeoja kalmeks kutsutakse. Seal on ka palju inimeste luid wälja tulnud, ja wanu asju leitud, kui 1 kirwes, kaks piiki, wanu rahasid ja nimelt Araabia rahasid, ke-
lest mõned alies on.

10. K a l m e Rõpus Kurika talu maa sees, kust hiljuti palju furnute luid wälja on kaewetud.

11. K a l m e Rõpu wallas Lauri talu maa sees. Koht on lage, ilma metsjata. Wälja tulnud furnu luid ja wanu rahasid.

12. K a l m e Rõpus Metskülas, Warese talu maa sees. Selle kalme peal olla hilja aja eest üks suur ja wana mänd kaswanud, kelle aga tuul nüüd maha olla murdnud.

13. K a l m e m ä g i Rõpu wallas, Metskülas Rõrga talu maa sees, suure tee lähidal. Seal on kaewates palju furnute luid wälja tulnud ja ka mitmesugusid wanu rahasid, mis rooste kauniste olla ära sõõnud. Sihu need jäänud ei ole teada. Mägi on 5—6 sülta kõrge ja hommikupool küljes üks weike järw, mida R õ r g a j ä r w e k s kutsutakse.

14. K a l m e Suure Rõpu Marguse talu põllu sees, mida M a r g u s e k a l m e k s kutsutakse, mis juba põlluks on tehtud. Kui mõne aasta eest seal kaewatud, siis olla furnute luid ja mitmed asjad ja wanad rahad seal wälja tulnud. Kuhu wiimsed jäänud, on teadmata.

15. P a h i n g i k o h t Suure Rõpu Supjare talu põldude wahel. Seal jookseb üks oja läbi ja teeb ühe kääru, kus teine kallas kaunis kõrge on. Seda kohta kutsus rahwas S u p j a r e j ä r w e p e r a k s, ja teab jutustada, et seal muistisel ajal kaks sõjawäge wastastikku kokku olla juhtunud, kus siis nii olla werd walatud, et oja weji üsna punane olnud. Kes seal siis ära tapetud, olla ka sinna maha maetud. Kaewates olla seal furnute

luid wälja tulnud. Seda kohta kutsub ka rahwas sõja platši asemeks.

K a b e l i w õ i k i r i k u m ä g i.

16. Suure Rõpu wallas Halliste külas Räärü talu ligidal on üks mäe künkas, mida kiriku mäeks kutsutakse, kus rahwajutu järele wanal ajal kirik olla olnud. — Wiist ei ole see muud olnud, kui üks weike kabeleke, kellest meie enne juba sagedaste oleme rääkinud. Kink võib wana furnute põletamise koht olla.

R ü ü t l i h a u d.

17. Rõpu wallas Rosja talu põllu sees on üks madal künka sarnane haua koht, mis keskelt wäha lohtu wajunud. Rahwas nimetada seda muidu Rosja kalmeks, aga üks wanamees teadnud rääkida, et seal olewat üks wahwa rüütel surma saanud ja sinna ka maetud. Rosja talu peremees, kelle sugu mitu põlwe selle koha peal olnud, kandwat ka liiganime „Rüütel.“ Arwata on, et see nimi ka rüütli hauast on wõetud. — Sealt ümbert kün- des olewat ühed ahelad leitud, aga teadmata, kuhu need jäänud. Kaewatud ei olla seal mitte.

R ü ü t l i m ä g i.

18. Puiatu mõisa põllu lähidal olewat üks mägi, mida rüütli mäeks kutsutawat. Arwatakse, et Saksa rüütliid seal peal olla nõuu pidamas käinud.

T õ r w a o r g.

19. Suures Rõpus Tõrwa talu ligidal on üks 3¹/₂ wersta pikk org, ükati 20—30 sammu lai ja ka niisama sügaw, ja käib õhtust hommiku poole. Selle oru lõuna poolse kalda peal olla weel wana ehituse waremid, müüride jäänused ja siise wajunud keldrite kohtasid näha.

Mõned arwawad, et seal mõni lofs on olnud, keda meie aga ajaloo ei tunne. Wistist on Rõpu mõis wanal ajal seal kohal seisnud. —

Sõja katlad.

20. Rõpu wallas Saare külas, Saare talu kalme mäe alt raba sees on 10 aastat tagasi üks wäga suur wass katel leitud, mis kummuli maa sees olnud. See olewat 30 rubla eest Wiljandi katelsepale ära müüitud. Aastat 3 tagasi, olla jälle sealtjamaast üks wass katel leitud, aga natukene wähem, mis alles olla. — Arwata on, et need sõjawäe supi keetmise katlad on olnud, mis wist põgenemise korral siina maha jäänud. Kas neil ka mõnda isiaraliku märki küljes on, ei ole ma isi neid weel mitte näha saanud.

Tara wõi Taara wäli.

21. Suure Rõpu wallas Ceru külas, Hallika talus on üks wäli, mida Tara wäljaks kutsutakse. See on kõik haritud maa, mis seda nime juba wanast ajast kannab. — On wist mõni Taara mälestuse wõi teenistuse koht.

Tara kopel.

22. Suure Rõpu mõisa juures on üks warsade kopel, mida Tara koplaks wõi Tara pealjeks kutsutakse. On esimesest kohast umbes 5 wersta eemal. See kopel olla enne wõjsaga kaswanud olnud, nüüd aga lagedaks tehtud, kus mõisa warsad sees peetakse. Seda olla juba wanal ajal koplaks tarwitatud. — Wõib wõimalik olla, et see nimetus siin ka muud ei tähenda, kui a e d a, t a r a (Umzäunung, Koppel), sest k o p e l on Saksakeele sõna ja ei tähenda muud, kui t a h r a, t a r a, a e d.

Wana tee.

23. Saarde kihelkonnast Reintse küla ligidalt lähäb metsast üks kõrge liiva mäeseljandik Rõpu Seru küla poole, kust ka praegu pisut käidawat. Seda kutsub rahwas wanaks sõja teeks, kust wanal ajal sõjawäed läbi olla käinud. — Et rahwa wana jutu järele sõjawäed wanaste Bernust üle Kiferpera soo, Halliste küläst läbi, Wiljandisse olla käinud, on õige, aga need sõjakäigud oliwad talwel, kui külm kõigile wetele ja soodele pillad peale oli teinud, kuidas seda Läti Hendrikust näha on. Suwe ajal ei olnud sealt wist wõimalik läbi peaseda.

Leitud asjad.

Üks kirwes, kaks piiki, hulk wanu raha siid, ja ka Araabia raha siid on Rõpu Napfi talu kalmest leitud. Muud rahad ja asjad ära kaotatud, kuid 1 Araabia raha ja 1 ordumeistri Heincr. von Galeni raha on ühe Abia peremehe, Märt Raali käes alles.

Raha siid on leitud Rõpu Kaniska talu kalme seest. Ruhu need jäänud, on teadmata.

Raud mõel leitud Rõpu Torga talu kalmest. — Wiljandi muuseumis.

Kaks suurt wäsk katelt leitud Rõpu Saare külas, Saare talu kalme mäe alt raba seest, üks suurem, teine wähem. Üks on talus alles, teine katelsepale ära müüdnud.

14. Paistu kihelkond.

1. Paistu kirik ja kihelkond on üks neist kõige wanemaißt. Ühes Königsbergi ordu-archiwis ööldakse, et Paistu aastal 1329 üks kihelkond on olnud 300 adra maad juur (adra maad arwati jessel ajal wist nõnda, kust 30 tündrit wilja sai), ja et jessel kirikul palju kal-

lid kiriku riistu on olnud, nimelt orel. Ühes ordumeistri lainukirjas aastast 1482 räägitakse ühest **P a i s t u k i h e l k o n n a s t** **A g g e n t a g u s e** maal. Ommeti on **A g g e n t a g u s e** nimi meil praegu täieste tundmata. — Katoliku kiriku katsumise protokolliis aastast 1613 tuleb see kirik selle imeliku nime all ette: **Lucerna s. stella maris-püha mere tähe p a i s t u s**. Esimene sõna tähendab küll Eesti keele **P a i s t u s**, aga mis see püha mere täht tähendab, on aru saamata. Sellel ajal olnud see kirik, mis püha neitsi **M a r i a l e** olnud pühitsetud, poolmädand sindli katusega, mikspärast lae võlv tükati sisse olnud kukkunud; kivist õpetaja maja olnud waremetes.

P a i s t u nimi on siis täieste Eesti keelne. **P a i s t m a**, — mis tema kõrge aseme pärast väga võimalik on, sest et ta kaugele ümberingi ära paistab. Ka on wiimse protokollu järele näha, et see kirik enne kivist võlvitud laega on olnud, nõnda kui kõik need wanad kirikud põhja pool **Wiljandit**. — Oli kuni 1864 aastani ilma tornita. Kirikust eemal seisis üks pool kivist ja pool puust torn, kus kellad sees olivad. See näis eemalt wälja nagu wana Eesti püst köök või koda. — Räägiti jellel ajal, et kirikule ei ole wõinud torni külgi teha, et ta väga kõrge maa peal on ja et pikne alati torni olla lõõnud. — ommeti ehitati tall aastal 1864, kui **Halliste** ja **Wiljandi** kirikuid ehitati, uus ilus torn külgi, nõnda et ta wäljaspidi üks neist ilusamatest kirikutest **Liivi** maal on. — Rahwa jutu järele olla see kirik mere peale ära paistnud ja mere meestele täheks olnud, millest wiist ka eespoolne **Ladina** keelne nimetus on tulnud.

R i w i j a b r o n g s i a j a s t

2. Selle aja asju ei ole mul sellest kihelkonnast teada. — **Littawi** või **Läti** keele järele on **Heimthalis**

Ma ja karjamõis ja Holstres Ma ja talud, Mu lgi talud Pahaveres.

R a u a a j a s t.

3. Gootlaste, ehk esimese rava aja mälestusest on siin Gooti nimelised kohad järgmised:

Gooti orge mets Holstres, mida ka Punabu metsaks nimetatakse. Wana jutu järele oiganud furnu lund seal metsas, nii et inimesed ei ole julgenud sealt läbi käia. Ka olla seal palju tontisi ja wiirastusi nähtud.

Gooti org Heimthali mõisa piiri sees. Kati ehk Gooti mägi Loodi wallas Mõõnaste külas Lõntsu talu karjamaa sees. See on üks weike mäekind, umbes 2 jülda kõrge ja $\frac{1}{2}$ wakamaad suur. Seda kohta kutsutakse Kati mäeks ja wana rahwas räägib, et selle mäe ümber Kati (Gooti) rahwas olla elanud ja selle mäe peal pidusid pidamas käinud. Sealt ligidalt jookseb weike oja ke mööda, keda Lõksi oja ks nimetatakse. (Kati maa ehk Kattfer on ka Lemsali ligidal.)

„W e r e“ l õ p u g a k o h t a d e n i m e d:

Pahuwere mõis, Holstre ehk Holustwere mõis, Rõdewere talud Loodi wallas, Uniwere talu Kaarli wallas.

R i w i k a l m e d.

4. Riwi kalme Diisu wallas Maiste talu maa sees.

5. Riwi kalme Diisu wallas Rimmu talu maa sees, 35 sammu pikk, 22 sammu lai. Seisab pikuti üks ots õhtusse. teine hommikusse. On üks jalga kõrgem, kui põllu pind. Riwidega üle täidetud, mis mehele tubliste tõsta annawad. Olla alles terve.

6. K i w i k a l m e, endisest umbes 300 küünart põhja pool. Pikkus niisamma hommikust õhtusse. On aga pool juba ära lõhutud.

7. K i w i k a l m e, Holstre wallas Supsi talu õues. On nelja kandiline, ühtepidi 25 samm ja teisipidi 19 samm lai. Kivide wahed olla luutükka ja sõepuru täis. — Inimeste jutu järele olla see ohwri paik, mis väga võimalik on. Olewat alles lõhkumata.

8. K i w i k a l m e Holstre Gootioru või Punabu metsas, kust furnute luid wälja on kaewatud.

9. K i w i k a l m e, Annikatsi karjamõisa rehest 2 wakamaad eemal.

10. K i w i k a l m e Aidu wallas, Nuutsaku talu põllu sees, 50 samm pikk ja 25 samm lai, 5 jalga maast kõrgem. Olewat palju põlend luupuru ja süsi kivide all, ja olewat ka alles täieste lõhkumata. Endisel ajal kaswanud selle kalme sees 3 suurt kuuske; nüüd olla tuul kaks tükki maha murdnud ja üks olewat alles püsti. Rahwa jutu järele olla sinna wareme alla kolm kuningast maetud. Selle ligidalt olla ükskord kraawi kaewatud, kust kaks sirbi moodulist kõwerat mõeka olewat wälja tulnud, ja kust ka üks tamme ja teine kuuse laud leitud.

11. K i w i k a l m e Holstre wallas Wiidiku talu maa sees, keda nüüd ära lõhkuma on hakatud. Asju ei ole sealt leitud.

12. K i w i k a l m e Loodi wallas Rahetsema kõrtsi põllu sees, umbes 10—15 samm igapidi suur.

13. K i w i k a l m e Loodi wallas Jäneje talu maa sees, pea neljanurgaline, 21 samm igapidi. Üksnes wastu teed lähäb üks kitsas mure wälja pikemaks.

14. K i w i k a l m e Loodi wallas Tuhani talu maa sees, ümmargune, 20 samm igapidi suur.

Mulla ja katku kalmed.

15. Kalmel Uidu wallas, Laanekurus Barastuma talu maa sees, mis juba põlluks tehtud on. Pikkus 20 ja laius 14 sammu. Kündes olla sealt furnute luid wälja tulnud.

16. Kalmel Uidu wallas, Kiini talu maa sees, mis ka juba ülesse küntud. Kündes olla sealt furnute luid ja ka mõned ehte asjad wälja tulnud. Kuhu need jäänud, on teadmata. — Kalmel pikkus on 19 sammu ja laius 12 sammu.

17. Kalmel Heimthali mõisa maa sees, selle tee ääres, mis Uidu Laanekurusse lähäb. Kalmel kasvawat kaunis suur ja paks mets. Seal olla furnute luid just üsna maa peal, et sealt küll keegi ei ole künnud ega kaewanud. Rahwas räägib palju imelikka ja huwitawaid jutte selle kalme üle.

18. Kalmel Heimthali Mäsa karjamõisa juures. Seal on üks ilus kase warik, keda kalmeti warikuks kutsutakse. Wana jutu järele olla sinna katku ajal furnuid maetud. Seal olla mitmest kohast kaewates furnute luid wälja tulnud, mis mitte põletatud ei olnud. — Rahwas kõnelewat, et Mäsa warikusse muišisel sõja ajal hulk raha olla ära peidetud. Sellepärast olla seal jagedaste mitmest kohast kaewatud. Kas sealt ka asju leitud, ei ole teada.

19. Kalmel Heimthali wallas Röösa talu maa sees.

20. Kalmel Tuhalaane Unikatsi karjamõisa põllu ääres, tee kaldal, pahemat kätt Tuhalaane mõisa sõites. Pikk 25 ja lai 12 sammu. Piiskopi-talu põllu sees.

21. Kalmel Tuhalaane Kulesse talu maa sees, umbes pool wersta eesnimetatud kalmeist Tuhalaane poole minnes pahemat kätt tee ääres. See kalme on ligi wafamaa suurune, selle peal kaks püsti pandud ristiga kiwi

seisawad. Kumbagi kiwi peale on kaks ristit raijutud, üks suurem, teine vähäm. Mõne paarikümne aasta eest kaswasiwad kaks mända seal peal, nüüd on aga paljalt nende kannud alles. See koht näis niihästi pagana usu ajal, kui ristiusu ajal matuse paigaks pruugitud olema. Seda tunnistab esitiks see, et seal väga palju furnute tuhka ja põlenud luid on, ja näitawad ristidega kiwid, et sinna ka ristiusu ajal on maetud. Kuud ja tuht on seal üsna peal maa wõljas. — Mõned arwawad, et see üks sõja matuse koht olewat, sest et sealt ka mõned sõjariistad, kui mõegad ja piigid olla leitud, aga sealt olla ka kaela ehteid, keti tükk ja kae wõrušid wälja tulnud, mis oma furnute põletamisega näitab, et see koht umbes kümnemal aastasajal pruutida on olnud, kuhu küll ka ristiusu ajal sisse on maetud, nagu ristidega kiwid näitawad. Ka olla sealt pealt weikšid wanu rahasid leitud, mis sinna ohwriks peale wisatud. Rahjuks on aga kōit need asjad jälle ära kaotatud. See on küll üks tähtjas ja suur matuse koht. — Aastal 1892 sügisel lastnud Kärstna baron Fersen mõned puukesed sinna peale istutada, mis aga kaswama pole läinud, sest et see maa seal väga kuiv ja kõrbe sarnane on. Paar aastat pärast seda lastnud Tuhalaane mõisa rendi herra A. Wolff sinna uuesti puid istutada, mis ommeti kaswama jäänud.

22. K a l m e, Pahuwere kōrtsi juurest umbes wiis wakamaad kaugel. Olla wana tuttan kalme koht.

23. K a l m e, Diju mõisa põllu sees, mõisa koolimaja ligidal. Sealt on kruusa kaewates mõned metall asjad wälja tulnud, aga jälle ära kaotatud. Ka on sinna puusärkidega surnuid maetud.

24. K a l m e wōi wana haud Heimthali mõisa juures, ehk koguni mõisa õues, kus ka üks wana kiwi rist on. Professor Hausmann olla seda hauda katsumas käinud, kust ta ka mõned brongšist asjad oli leidnud.

Professor Hausmann olewat seda Gesti hauaks tunnistanud. Ka neist wafk asjadest wõib seda tunnistada, et need wanad Gesti asjad on, wõib olla, esimesest ristiusu ajast. — Rahwa jutt kõnelewat, et sinna wanal ajal üks piiskop olla maetud, ja teine jutt, et sinna üks esimestest ordu rüütlitest olla fängitatud. — Wanust kirjadedest olen mina aga leidnud, et wanal ajal Heimthali mõisa kohal üks weike kirik olla olnud ja seal juures oma furnuaed. Heimthali mõis olla kõhe furnuaia koha peale ehitatud. Käägitakse ka mitmesugustest nägemistest ja wiirastustest, mis seal olla nähtud.

25. K a l m e Uidus Ahima kõrtfi ligidal, umbes $1\frac{1}{2}$ wakamaad suur, 4—5 jülda kõrge tint. Kõik see mägi olla weikfid lohufesi, nagu wajunud haudade ajameid täis, mille peal suured männad kasvada. Rahwa jutt räägib, et seal üks oigaja luu olnud, kes pärast päikese loojaminekut teist otja ülesse wiiskama ja oigama hakanud. Wiimaks olla üks tark mees ta maha matnud, siis olla ta waihi jäänud.

26. K a l m e Holstres, Saagu Saani talu karjamaa sees, kus palju furnute luid sees olewat.

27. K a l m e Wardi wallas, Aukfi talu maa sees, kus niisamma inimeste luid täis olla.

28. K a l m e Tuhalaane Kulli talu maa sees, kust palju inimeste luid wälja tulewat ja ka rahafid leitawat.

29. K a l m e Goodi wallas, Gewerti talu põllu sees, järwe kalda peal, kust luid ja Kootfi rahafid on wälja tulnud.

K i w i r i s t i d ja r i s t i d e g a k i w i d.

30. Heimthali mõisa õues on wana kiwirist, kellel küll midagi kirja peal ei ole (kellest eespool juba nimetatud).

31. Kaks ristidega kiwi Tuhalaane Kullesje talu maa sees olewa kalme peal (kellest ka enne juba räägitud).

32. Tuhalaane Unikatši kõrtsist Tuhalaane mõisa poole sõites on ühe wersta kaugusel paremat kätt tee ääres üks püsti pandud pikk kiwi, kellele nõnda neli risti peale on raijutud. — Rahwa jutt räägib sellest kohast järgmist: Wanal ajal olnud see wiifiks, et kui kaks pulma rongi tee peal üksteise wastu on juhtunud, siis olla alati nende wahel sõdimine lahti läinud, mille juures ikka ühelt poolt pruut ja teiselt poolt peigmees pidand langema. Siin olla aga kaks peigmeest ja kaks pruuti langenud, kelle mälestuseks see ristidega kiwi sinna olla maha pandud. — Teise jutu järele olla aga üks peigmees ja üks pruut, ja kaks muud pulmalist seal otja saanud.

Need neli ühe kriipsuga läbi tõmmatud risti näitawad ühte kenat mõtet: kaks keskmiist pikemat kriipsu tähendawad wiist kahte peigmeest, ja kaks lühemat, kumbki wäljaspool, kahte pruuti, kes siin ühte hauda langenud, keda ristikriips kõiki ühendab, ja kriips ümberringi tähendab igawest ühendust surma unes mõlemile paarile. — Nõnda rahwa arwamine.

33. Ristidega kiwid kaks tükki Härjakoorma talus Hõlsire wallas, kus rahwa jutu järele kaks pulma rongi wastastikku juhtunud, ja ühest peigmees ja teisest pruut ära tapetud.

Sõja patareid.

34. Tuhalaane Unikatši karjamõisa rehe ligidal olla üks ümmargune kofku weetud mulla hunnik, mis üks wana suurtüki lastmise patareid olemat. Praegu olla mõisa sulaste kartohwli koopad seal sees.

Wana torni ase.

35. Tuhalaane Anikatši kõrtsi ukse ees, sellesamma nimelise karjamõisa nurme sees on üks kuusk, mida Nigula kuuseks hüütakse. Selle lähedal olewat wana inimeste mälestes üks torn olnud, ja jutustawad, et Sahtad sealt otjast olla waadanud, kui Riia alew põlenud. Esi olla see torn madalam olnud, siis kannud Burtniku järwe ääres olew mets ette, miitpärast teda siis weel kõrgemaks olla tehtud. — Mõned rääkida jälle, et sealt olewat Helme lossi wahitud. — Wiist oli see mõni geografia torn, nii kuidas neid praegu Wõru maal Peipsi ligi, ja ka Wiru maal, leida on.

Ohwri lohk.

36. Widu mõisa maa sees, Ahima kõrtsist põhja pool, kutsutakse ühte lohku mis si m ä t t a lohuk. See olla $\frac{1}{6}$ wakamaa suurune mudase põhjaga mülgas. Kesket seda lohku olla üks heinane mäta, 6—7 jalga läbi mõeta, kelle keskel weike paju põesas kaswanud. See ep see mis si m ä t a s ollagi. Selle mäta ümber olla weering ja wee ümber punane sambla ring, kus heina karwagi ei kaswa. Kus sambla ring ära lõpeb, seal on nagu wagu wahel, siis hakkab lokendam hein. Tähelepantetu wäärt olla seal juures, et wihmasel suwel wefi lohuk kõige mätaga sügawamasse wajuwat, aga kuival suwel kõrgemasse tõuswat ja üle ääre wett wälja ajawat. Wida kuiwem juwi, seda rohkem ajada wett wälja. Kui 1868 aastal suur põud olnud, et wefi igas kohas ära kuiwunud, siis ajanud see lohk wäga palju wett wälja, et kõik ümberkaudsed karjatsed oma loome seal jootmas käinud ja ka inimesed oma tarwituse wee sealt wiinud, sest et seal hea maitsega külm wefi olnud.

See lohk olla wanal ajal ohwri paik olnud, kuhu uutse wilja ja mõnesugusid andisi olla ohwerdatud. Keegi

ei olla tohtinud selle lohu ääre magama heita, seda olla waimud tohe ülesse aratanud, öeldes: „Tõuse üles ja mine siit meie paigast ära, siin ei ole luba elawatel magada“ ja nähtawat ühte halli habemega wana meest iga õhtu widewiku ajal seal lohu ümber kõndivat, aga kui keegi sinna ligemale minewat, siis kaduwat ta filmapiulgul lohu ära. Ka olla teda keskpäewa ajal nähtud misšimätta peal istuwat.

Nüüd olla metsawalitsus kraawi sellest lohust lastnud wälja kaewata, mis lohu palju tühjemaks olla tõmbanud, aga ommeti mitte kuivaks teinud. Ka misšimätta paju-põesjas olla kirwe all langenud.

Kiriku loht.

37. Uidu Ahima kõrtsi ligidal, lõuna pool kõrtsi, on üks mäe seljandikust sisse piiratud loht, mille põhjas natuke wett on ja teda kiriku lohuks kutsutakse. Wana jutu järele olla sinna wanal ajal suur kirik kõige rahwaga maa alla wajunud. Kord kõndinud keegi wana mees pühapäewa hommikul wana kiriku lohu kaldal. Korraga kuulnud ta, et lohu põhjas maa all nagu suur rahwahulk olla laulnud: Hoia meid ja õnnista! Peale laulmist olnud nagu kella helinat kuulda, ja kõik jäänud waihkjeks. — Selle lohu põhjast olla ka mõned wanad asjad leitud, mida aga inimesed jälle ära kaotanud.

Sinihallik.

38. Loodi mõisa piiri sees wastu Wiljandi walla raja, eespool räägitud Sinihalliku linna mäe ligi, on üks suur hallik, mis diete puhta ja selge weega olewat, ja kelle wesi üsna sinine paistwat; sellest olla ka hallika nimi tulnud. Waihkse ja selge ilmaga olla näha, kuidas wesi põhjast ülesse tungib, nõnda, et liiwa terad, nagu tangud paja põhjas, ülesse teewat. Sellest hallikast ei

tohtivat inimesed mitte juua, siis peawat nad kohe tiisikuseesse jääma ja ära surema. — See võib väga võimalik olla, kui inimesed tulise kuuma ilmaga ja palawa kehaga seda külma wett jänuga rohkestes joowad, et nad selle läbi omad kopju sooned ära rikuwad ja tiisikuse saawad. Seal hallika ümber on heinamaad, ja palawa ilmaga on heina töölised harilikult väga jänused. Selle läbi wõiwad sealt külma hallikast juues mitugi oma elu lõpetanud olla. Sellepärast oleks väga hea, kui iga hallika juures niisugune ähwardaw wana jutt olemas oleks, et inimesed palawal ajal külma wee joomisega ette waatlikumad oleksiwad.

Selle hallika juures on weel üks teine wana jutt olemas, et selle sisse wanal ajal üks suur sõja kassa, suure wast katlaga olewat ära peidetud. Katla sangast olewat üks suur tamme palk läbi pistetud, millel mõlemad otsad teine teise kalda peal olewat ja katel nõnda keskelt hallikat rippuwat. Seda kulda ei pea aga mitte muidu kätte saama, kui et jinna sisse üks täieste wälja ehitud rüütel kõige hobusega peab ohwerdatud saama. Üks Loodi mõisa omanik olla seda warandust ommeti himustanud kätte saada ja ehitanud selle tarwis ühe oma perisorja, Jüri nimi, rüütli wiisi wälja, ja annud talle uhke hobuse alla. Jüri olla küll aru saanud, mikspärast teda nõnda wälja ehitatud, aga ei ole mitte wõinud herrale wastu panna. Ommeti lootnud ta, et Jumal teda awitab. Siis wiinud härra Jüri oma uhke hobusega hallika ääre ja käskinud teda seda tamme palki mööda üle hallika sõita, lootes, et Jüri ommeti sisse kukub ja ära upub. Jüri löönud ristikese ette ja öölnud. Jumal Isa Poeg ja Pühawaim awita! Seda kuuldes ütelnud härra wihaselt: Mis kurat sa räägid seal? Jüri sõitnud aga esimese korra õnnelikult ilma weata üle. Teise korra ajal wajunud tamme palk juba hästi sügawasse wette. Kolman-

dama korra aeg ulatanud wesi hobusele juba kõhuni, ja teise kalda ligi jõudes läinud palt suure raksumisega pooleks, kui mees jälle hüüdnud: Jesus awita. Siis kukunud raha katel suure kilina ja kolinaga määratumasse sügawusse ja hobune karanud kõige mehega ommeti kaldale wälja. Herra meel olnud selle üle küll pahane, et seda suurt warandust kätte ei ole saanud, aga teinud selle pärisorja ommeti priiks ja annud temale sealt hallika lähidalt ühe talu, nõnda, kuidas ta enne seda olla Türi le lubanud. Seda talu olewat selle järele Rüütli taluks kutsutud, kellest aga rahwa keel pärast Rüüttri olla teinud, mis praegu alles selle nimega seal olemas on.

D i s u j ä r w.

39. D i s u j ä r w ei olewat wanal ajal mitte Disus olnud, waid Gestimaal Türi kihelkonnas Disu mõisa piiri sees, kus praegust weel üks lage ja tajane soo on, millest just niisama sugune worm olla, nagu Disu järwel. See järw olla siis Disust ühe hirmja, musta pilwe näol, keda üks hirmus suur must härg juhtinud, oma praeguse koha peale Disju tulnud. Loodi kõrtji otsas olla ta kinni pidanud ja kolm korda jalaga tõmmanud, kus juures kolm suurt auku järele jäänud. Härg tahtnud siis järwe sinna maha lasta, kuhu ta pilwedest kalu olewat maha kukkunud. — Selle korraga olnud aga all orus oja kõrgaste seas üks wana tart mees peidus; see hüüdnud härjale wastu: „Disust tuleb ja Disju lähäb härjake!“ — mis peale härg suure müramisega Loodist ära läinud ja järwe Disju maha lastanud. — See olnud just heina aeg, kus rahwas parajaste heinu saadu pannud. Kui nad seda hirmust musta pilwe näinud, põgenenud nad kõik, kuhu saanud, ära. Üks noor naine tahtnud aga oma kaela ketti ja pearätti ära wõtta, mis ta ühe heina saot otsa olnud pannud: see jäänud aga järwe alla ja leidnud

seal surma. See naine näitawat ennast iga aasta ühe korra mõnele inimesele, keda ta enesele seltsiks ligi mõtmat: sellepärast peawat ka iga aasta üks inimene selle järwe lainetes surma saama. — Praegust weel nimetatäie ühte sügawat, katla sarnast orgu Loodi kõrtsi lõunapoolses otsas, suure maantee kalda peal Härja oruks. Kõrtsist hommiku pool on ka kaks ümmargust wee hauku näha, mida härg oma jalaga olewat tõmmanud. — Miisama räägitakse ka Disus, et järw sealt Disu olla ära läinud. Seal soo kaldal, kus enne järw olnud, on üks suur kõrge raudkiwi, keda järwe emanda põllupaela tutiks nimetatakse. Kiwi on heina kuhja sarnane ja kõrgune, alt kitsam, keskelt jämedam ja ülewelt teraw.

Wõimalik on, et mõni lange tuule keerutus Disu järwe wee ülesse tuulde tõstis ja Disu maha laskis, kus muidugi enne järw on olnud, mis selle korraga hirmsa suure wee maha langemise läbi suureks ja laiaks läks, et ka inimesed sinna alla ära uppuda mõiswad. Et kalu pilwest maha kukkunud, siis on selgeste näha, et need tuule krumimisega weega ülesse on wiidud. Ümmargused haugud Loodi kõrtsi juures, mida järwehärg jalaga siise kaapinud, ei ole wist muud, kui kangetel tuule keerustel wälja puuritud, nagu seda mõne paarikümne aasta eest tagasi Läti maal Wõnnu linna ümbruses sündinud oli. Disu järwe tohas on loomuses ikka suur wee lohk olnud, sest et jee kaunis sügaw on, aga Disu järw, mis madala põhjaga, on aegapidi finni kaswanud. — Mõlemate kohtade wahet on õhu linia järele umbes 70 wersta.

W i s a k u j ä r w.

40. Heimthali mõisa piiris, mõisast õhtu pool on Wisaku soo, kelle keskelt üks pikk kitsas järw on, keda ka Wisaku järweks kutjutakse. Sellest järwest

räägib wana jutt, et see wanal ajal sinna kohta olla tulnud, sellepärast seda ka Wisaku wõi wisatud järweks nime-tatawat. Ka räägib wana jutt, et see järw mitte sinna ei pidawat jääma, waid üksford sealt jälle ära minewat. Wanad inimesed teadwat rääkida, et kui nemad nägema hakanud, olnud järw diete suur ja lai, kuna niid üks kitsas riba weel keset heinamaad olewat. — Wõimalik, et see madal soo järw aegapidi kinni kaswab, siis ongi wanadel inimestel õigus, et järw ära läinud.

41. L i n n a m ä g i Holstres, Supsi talu ligidal, lõunapool seiswas orus. See mägi on 175 sammuk pikk ja kõige kitsamast kohast peale 25 sammuk lai, on pealt tasane, kelle ühe otsa peal wana kasarmu maja seisab, ja teise otsa peal sepa maja. See pikk mäe tük seisab oru sees kõigist lahus ja näeb just nii wälja, kui mõni wana linna mägi, ehk rahwas küll sellest kohast midagi sarnast ei räägi. Selle mäe pealmine ja küljed on kõik põlluks haritud, sellepärast wanade jälgede uurimine wõimata. Selle mäe õhtupoolne külk on kaunis järst ja umbes 25 jalga kõrge, põhjapoolt ots on järstus tehtud, hommiku poolne külk on lausam, ja lõunapoolne ots, kus praegu kasarmu müürid peal seisawad, näib sisse ja wälja käigu koht olema olnud. Wäga wõimalik, et see üks wana Gestraste kantse ase on.

42. W a n a a s u t u s e a s e Holstre mõisa juures lõuna poolses küljes, ühe weikse järwe kalda peal. Wana jutt räägib, et see wanal ajal Paistu kiriku mõisa olla olnud. Minu arwates ei wõinud kiriku mõisa nii kindluse moodi ega nii suur olla olnud, kui see koht wälja näitab. Seal näis teise otsa sees suured keldred all olema olnud, kuhu weel üks wõlwitud üks ühe waheseina alt sisse wiib. Minu arwates wõib see mõni wana kloooster olla olnud, mis nii kindluse moodi sisse seatud. Wõimalik wõib olla, et preestrid, kes Paistu kirikut tee-

nisiwad, esiotsa siin floostri majas elasiwad, kuidas 1613 aastal katoliku kiriku katsumise protokollis ööldakse, et kivist kiriku õpetaja maja siis waremetses olnud. Wõib olla, et seesama koht oligi, mis sellel ajal ära lõhutud oli. Näis ka küll kaua aja eest ära lõhutud olema.

43. D a m m e m ä g i, Holstre mõisast 1 werst Wiljandi poole minnes, kust tee üle käib. Seal on maantee kraawi kalda seesst terve inimese luu kere wälja tulnud, sellel üks kuld ora ligi olnud, millest leidja kaks sõrmust lastnud teha. Peale selle olla rahwa jutu järele sinna mäe sisse üks suur sõja kasja maha maetud, keda mitmed olla taga otsinud, aga mitte kätte saanud.

44. O l e w i s t e k i r i k u e h i t a j a s t. Kui Tallinnas wanal ajal Olewiste kirikut ehitatud, siis ei ole kiriku töölijed ega keegi muu ehitaja meistri nime teadnud, kuna nad temast ikka lugu pidanud. See meister käinud aga iga söögi ajal Narwas söömas ja olnud iga kord õigel ajal jälle wäljas, kui tööle minetu aeg olnud.

Kui kiriku töö juba lõpule jõudnud, olnud meister torni otjas ja lõõnud weel wiimseid naelu sisse. All olla töölijed seisnud ja nende hulgas ka ehituse meistri naene, kes nutjat last käe peal hoidnud ja teda waigistanud, üteldes: „Ära nuta lapsukene! Olew tuleb warssi kodu, siis saame hulga raha!“ Seda kuuldes käinud õiskamine tööliste ja rahwa hulgast läbi: „Olew, Olew!“

Kui Olew seda kuulnud, tuktunud ta torni otjast maha, sest et tema nime teada oli saadud, mida keegi teadma ei pidanud. Kui ta maas ära surunud, siis tulnud tema juust uss ja konn wälja. Nõnda olla siis ka Olew nimi kirikule saanud.

Ujaloolikult on see kirik Daanlaste ehitatud. Neil oli üks wana piiskop O l a f, keda nad p ü h a k s hüüawad. Selle nimi on selle kirikule antud.

Leitud asjad.

45. Paistu mailt on leitud helmi, kaelahtid rahadega, sõlgusi, sõrmusid, Düsu mailt ratsamehe kannused, Loodist mõega käsit. Turjewi museumis.

46. Tuhalaane wallas künnud keegi Gusta Sonn hulga hõbe rahajid, kettisi, sõlgusi, helmerongisi jne. wälja, millest 1 hõbe prees alles olla, aga kuhu teised jäänud, ei tea.

47. Heimthali mõisa õuest, wanast matuse kohast, on leitud 5 brongsiist preesi, 1 kirwes, mitmesugusid sõrmusid ja muid brongsiist asju, mis Wiljandi museumis on.

48. Düst on leitud 6 laia hõbedast rinnaehet, 10 hõbedast kummitud hobuse ehet, 1 hobuseraua sarnane fibel või prees. Wiljandi museumis.

49. Udust leitud hõbedast hobuse ehteid. Wiljandi museumis.

50. Loodi Rõrwi talus on leitud 9 hõbedast rinna raha, 5 suurt hõbe helme ja ka bernsteini helmi. Wiljandi museumis.

15. Helme kihelkond Takerpera kabeliga.

1. Helmet nimetatakse juba 1329 aastal üheks ilusaks (herrlich) kihelkonnaks, mis 400 atra suur olnud, siis tuleb ta jälle ühes ordumeistri Johann Wolthus'e lainufirjas aastal 1480, kui „Dioecesis Helmetensis“ — Helme kihelkond, ette, kus 1630 aastal taks kiwiist kirikut olnud, aga mõlemad waremetes lagunud. Teine on praegune kirik, aga teise ase on waremetes kirkumõisa põllu sees.

Takerpera kabel olla aastal 1674 ühe herra von Etackelbergi poolest asutatud, kelle nime ta praegu Gesti keeles kannab.

2. Arwata on wist, et see nimi Helmet saksa sõnast Helm — raudkübar, on tulnud, mis jelle läbi

wõimalik wõib olla, et seal juures olem wüütli losõ kui Helm ehk julge peawari oli. — Wõimalik wõib ka olla, et see Eesti keele helme st on tulnud; aga helm on liig tähtsufeta asi, et sellest niisuguse suure ja tähtsa koha nimi wõis tulla.

K i w i j a b r o n g s i a j a s t.

3. K i w i a j a s t on leitud Koorküla mõisa all sae-
weõki juurest heinamaa seesst k i w i s t k i r w e s, umbes
8—9 tolli pikk, tera 2½, tolli lai, silma poolt wäha
kitjam ja warre auk silma sees. — On ära lõhutud.

K i w i t u u l 4 tolli pikk, 3 tolli jäme, kellel auk
pikuti läbi olnud, leitud Koorküla Seti karjamõisa maa
pealt. Kadunud.

K a u a a j a s t.

4. Wanu Gootlasi meeletuletawaid kohtade nime-
sid ei ole siin kihelkonnas leida, ja ka mitte ühte „were“
lõpuga koha nime. Palju enam on siin Soome keele
järele sõlawaid kohtade nimesid, kui Walgjärw, Grä-
soo, Rokemäki, Somermäki, Nitjaari jne. Nii-
sama peawat seal ka palju wenekeelseid kohtade nimesid
olema, millest märgata, et uueste sisse tungijad kõik
wanad nimed ära on kaotanud.

K i w i k a l m e d.

5. K i w i k a l m e Kärstna suurest kõrtsist mõni
wakamaa Surjewi poole minna paremat kätt, kohtu maja
kohal. Nõis juba jaolt ära weetud olema.

6. K i w i k a l m e Kärstnas Warepuu talu õues,
umbes 1½ wersta Weisjärwe põhjapoolsest otjast kaugel.

7. K i w i k a l m e d Kärstna Karuli karjamõisa
maa sees, umbes 3 wakamaad Kärstna kohtumajast kaugel.
Olnud 2 tükki, aga ära lõhutud.

8. K i w i k a l m e Kärstna mõisast mööda Tarwaste poole minnes, mõisa põllu ääre peal, pahemat kätt tee ligidal, kust rahasid ja asju olla leitud. See on üle 100 sammu pikk ja keskelt 25 sammu lai, lähäb otjade poole laewa wiisi kitsamaks. Seal on väga palju kiwe mõisa ehituste juure ära weetud ja on neid seal küllalt weel, kus külle read ja mõned risti read weel selgeste alles on. Kutsutakse „Killi kiwestik“. — On kõige suurem kiwi kalme, mis ma olen leidnud.

9. K i w i k a l m e Kärstna Nägutji talu põllu sees, Weisjärwe hommikupoolest otsas. — Sealhomas on weel teine kiwi kalme olnud, mis mõne aasta eest ära on lõhutud, kust palju wanu asju wälja on tulnud. Nendest ja ka Karksi kiwi kalmudest räägib wana jutt, et wana-pagan ennemuiste Wörtsjärwest tahtnud kinni silda läbi teha ja sellega inimeste hingesi omale püüda. Need inimeste hinged oleksiwad temale saanud, kes õhtul ehk enne poolt ööd wõi kuke laulu, seda teed oleksiwad juhtunud minema. Et aga Tarwastust kiwe saada ei ole olnud, siis olla ta neid Karksist ja Kärstnast suure ahnujega hulga hunnikutesse korjanud. Korjamisega olla tal mehel aga palju aega läinud, kunni kutt laulma hakanud ja nõnda kõik need korjatud kiwid sinna paika hunnikutesse jäänud. Need olla siis need Kärstna kiwi waremed, Tiwa kiwi Karksis, Tauga salu, Küti ja Riidame wared sealhomas ja Kemsji ware Bollis.

10. K i w i k a l m e. Koorkülas Jääwa talu ja Ala-Laugaste piiri peal, paar wakamaad Jääwa järwest põhja pool olla kõrge ilusa toha peal suur kiwi lademik, pikkus 60 sammu ja laius 20—25 sammu. Kiwid olla korrata ja segamini, ja suuremalt jaolt maa sees. Kohast kutsutawat „kalme wärat“. Praegu kaswawat seal wõsja peal, aga wanade inimeste mälestes olla seal ilus tamme salu peal kaswanud, kuhu muiste ohwrisid olla wiidud.

11. K i w i k a l m e Taterpera mõisa wärawa ees põllu sees. Praegust kaswawad seal mõned puud peal. Pitergune hommitust õhtusse.

12. K i w i k a l m e Taterpera mõisa juures, kiriku palu metsas, kus ihe weikse kingu otjas kiwi ware on, keda ka kiriku asemeks kutsutakse.

13. K i w i k a l m e olnud Homuli Egeri talu põllu sees, talumajast $\frac{1}{2}$ wersta põhja pool, mis ära on häwitatud, kust palju asju on wälja tulnud, mis Turjewi Öp. G. S. museumis on.

14. K i w i k a l m e Böwe wallas, Tehwandi talu põllu sees, maantee ääres Kärstnast Helme poole minnes pahemat kätt, 47 jammu pikk, 37 jammu lai. Põlenud luu puru ja süü maa peal näha. Sealt olla ka muist ära lõhutud, kust ka wast asju leitud, mis aga ära kaotatud.

M u l l a j a k a t k u k a l m e d.

15. K a l m e Kärstnas, Murikatst Põrga mõisa poole tülles, praeguse Wene koolimaja taga, kus kõrgel küntal mitmed kiwi lademed olla. Wõib olla, et see ka üks ennemuistene furnute põletamise ja nende tuha matmise paik on. Aga sealt ümber kaudu tulewat laialt inimeste luid ja uuema aja piikide tükkid ja püsside trikkid wälja, millest arwata, et see mõni sõja lahingi ase wõib olla. Ajaloost ega rahwa suust ei ole teada, millal ja missugune sõda seal wõib olnud olla. Wistist küll Wene-Krootji wahel. — Weel räägitakse, et jellel ajal, kui wiimsed Wene soldatid siin maal korteris olnud, umbes 40—50 aastat tagasi, et siis olla lastud soldatiji luid kalme pealt kokku forjata ja maha matta, et koerad neid mitte ümber ei weaks, kellele siis soldatid kiwi hunnikud peale olla kannud. Sellest olla need kiwi hunnikud sinna jaanud.

16. K a l m e Leebiku mõisa ligidal jõe kalda peal juure maantee ligidal. Seal on olewat kruusa kaewates metall asju, kettisi ja luid wälja tulnud. Kuhu need leitud metall asjad on jäänud, ei ole teada.

17. K a l m e Koorkülal, Keisre küla Laaksi ja Siimu talu krundi sees. See on üks kaunis kõrge mäekind, mis joodest ja mäda niitudest ümber piiratud, ja keda Lülle mäeks kutsutakse, umbes 1¹/₂ wakamaad juur. On wäga ilusad kohad Ahne jõe kaldal. — Selle mäe peal olewat mõni harwa suur kiwi. Et seal on nüüd kruusa weetawat, siis tulewat seal inimeste luid wälja ja paarikümne aasta eest tagasi koguni terweid inimeste luu kerefid. Ka seal on mäe ligidalt mäda maa sees olla inimeste pea luid leitud, aga mitte peal maa, waid 4—10 jalga sügawas. — Ka räägitakse, et selle mäe peal sagedaste raha augu tulesid olla nähtud. Seal on ka dieti suuri wäsi rahasid leitud ja üks tiku toosi sarnane ja suurune kuld toos, imelikude kirjadega, ja üks hani muna suurune brongsiist kuul, kellel auk kerkelt läbi olnud. Kuhu need asjad jäänud, ei ole teada.

18. K a l m e Paskülal, Beetreanni talu piiri sees, Ahne jõe kaldal. On niijama kruusa mägi, kust kaewates surnute luu kerefid wälja on tulnud, ja kellel mõnel sarnane puu puru ümber olnud, nagu oleks surnud kiina wõi wälja õnnistatud molli sees maha maetud. — See wälja õnnistatud puu mollidega matmise wiis on muistetel ajal ka Daani ja Rootsi maal kombeks olnud, kus neid hilja aegu weel kinkude sees niisuguste mollidega wälja kaewatakse, kus aga kõik surnu ehted ka ligi olnud. — Praegu on weel Witpeški kubermangus Lutjini ümberkaudu rahwal see wiis, et nad omad surnud wälja õnnistatud künade wõi mollide sees maha matawad. Selle tarwis minewat mees kus tahte metsa, raijuwat niisuguse kuuse wõi männa maha, mis talle paras olewat, wõtawat

jiis tüwest tüki ära ja raijuvat sellele ristil otja, mis seda tähendawat, et see jurru matuse tarwis on maha raijutud. Siis ei nõidwat teda keegi kimbutada ega trahwida, waid ta wõtwat seda õiguslega. Aga selle märgi all warastatawat ka puid, ilma et neid taga aetaks.

19. K a l m e Koohe kõrtsi ukse ees, kust wiimisel sügisel kruusa on hakatud kaewama. Seal olla terwed inimeste luukered leitud, kelle küljes weel riidid ja juuksid tunda olla olnud. Imelikul wiisil olla aga kõik kummuli ja ridamisi maas olnud, ja mitte wäga sügawas maa sees. Mõnest olla arwata wõidud, nagu oleks mõned luud wõrised ja purustatud olnud, millest arwata oleks, et need inimesed sõja ehk rööwlite läbi on ära tapetud, mis ka wäga wõimalik wõib olla, sest et koht just suure maante kaldal on, mis wanaste suur sõja tee oli, kuida seda Lõti Hendriku kroonikast näha. Sellest matuse paigast ei teadnud enne keegi midagi. Wõib ka olla, et see üks katku aegne matuse koht on. Üleüldse olla selle suure maantee äärest, mis Walgast tülles läbi Humuli Helme kantsist mööda lähäb, isiäranis tee harude ümbrusest ükfi-kuid jurnuid maa seest leitud, aga ilma mingi matuse ehk kalme jälgedeta.

20. K a l m e wesi Jõgewestis, kelle ligi ka üks kivi kalme on olnud, mille kivid wesi tammiks olla ära weetud ja koht põlluks tehtud, kus kändmise juures mõned metalli asjad wälja tulnud.

21. K a l m e Humulis, Pikre ja Aitsaare wahel maantee ääres, tasase liiwa maa sees. Seal olla palju lohkusid, nagu finni wajunud kartohwli koobaste asemel, umbes $\frac{1}{2}$, wakamaad täis. Umberringi olla seal palju ilusaid liiwa ja kruusa künkaid, kuhu kartohwli koopad sündjad oleks kaewata olnud, kuna matuse koht tasases, madalas paigas on. Maantee kraawi kallastelt leitawat palju luu puru. Humuli herra von Samson, kelle maa

sees koht on, olla professor Hausmann'iga sealt ka kaewanud, aga mis nad leidnud ja mis kohaks nad seda arwanud, pole teada.

22. K a l m e Helme kirikust mõni wakamaa hommiku poole Butšina mäel. Et see wana kalme koht olla, wõida sellest arwata, et seal wanaste wäga palju suuri põllukiwa jagaras koos olnud, nüüd aga sinna tänna laiali weetud, kellest weel mõned seal alles olla. Kui õpetaja kord seda kohta põlluks harida lastnud, tulnud sealt palju inimeste luid wälja, mikspärast õpetaja maa jälle sööti jätnud ja sinna ilupuiestiku jalgad peale istutada lastanud. Koht olla mitu wakamaad suur, ning rahwa suu teada rääkida, et seal wanal ajal koguni kiriklik matuse aed olla olnud; aga et ta wäga wefine on olnud, ehk küll kõrgez mäe otsas, siis olla ta maha jäetud. — Aga kuidas on siis wõimalik, et luud siis seal nii peal maa wäljas on?

23. K a l m e praeguse uue Pitafilla kõrtsi kohal, kust wundamendi kaewamise juures wäga palju inimeste luid on wälja tulnud.

24. K a l m e Patküla Soka talu maa sees, Pitafillalt paar wersta lõuna poole, Emajõe ja selle maantee wahel.

25. K a l m e Takerpera Mäenfi talu wastu, üle postmaantee, Meierriisti oja ääres ja selle nimelise mäe otsas. — See olla ka ühes ohwri koht olnud.

26. K a l m e Riidari wallas Lahtre talu piiri sees, kust kruusa kaewates wäga palju inimeste luid on wälja tulnud, nõnda, et mõisa walitsus kruusa wõtmise sealt ära keelanud ja selle maa wälja mõeta lastanud, et see praegu terwelt seisab. See on üks suur kalme.

27. K a l m e Usuma mõisa maa sees, Kitfilätte oja juures, Kauba filla ligi, kus üks weike kink on, kust luid ja palju rahasid on leitud. Rahade leid tunnistab, et seda kohta ka ohwerdamise asemeks on pruugitud.

28. K a l m e Humuli Soode talu maa sees, kust palju luid ja rahafid on wälja tulnud. On ka ohwri kohaks pruugitud.

29. K a l m e m ä g i Humuli Kuusiku talu maa sees, kust 1¹/₂ jala sügawusel palju furnute luid wälja tulnud, ja kust ka palju rahafid leitud. On ka ohwerdamise koht olnud.

30. K a l m e Rärstna mõisa põllu sees, mõisa kabelist natuke maad mõisa pool, suure tee ääres, kus üks suur inimeste fondi laager on.

31. K ä ä p a m ä g i Taterperas Melepi talu maa sees, seisab Nawa talust põhja pool, oja kalda peal, kust inimeste luid on wälja tulnud.

32. K a l m e m ä g i Helme wallas, Burde külas, Palutare talu piiri sees, kus väga palju furnute luid sees on, ja kuhu ka katku ajal furnuid on maetud. — Luid on palju maa pinnas, et sead neid wälja songiwad.

33. K a l m e Nitsaare mõisa maa sees.

34. K a l m e m ä g i Humuli koolimaja juures, Kulli talu maa sees, kus ühes kohas furnute põletamise koht on, aga muiale mäe sisse on terveid furnuid maetud.

35. K a l m e Humulis, Oma jõe ligidal Sika talu maa sees, kust juwel 1895 professor Hausmann kaewamas käinud. Seal ligidal on ka Wene-Rootsi sõja hauad.

36. K a l m e Riidari wallas Kalme talu piiri sees põllu keskel, kust väga palju furnute luid wälja on tulnud. Ka ööldakse see ohwerdamise koht olema. Rahwa jutu järele olla muistsel ajal seal kohal ka weike puust kabelite olnud, mille juures kõitesugusid ebauju tempusi olla tehtud.

Sõja lahingite ja matuste ajemed.

37. Humulis, Oma jõe ligidal, Sika talu piiri sees on madala, lausa maa sees mitu diete pikka kraawi,

mis üksteise kõrvu jooksevad. Need olla kõik inimeste ja hobuste luid täis. Muudugi on see põhja sõjaegne matuse koht, kus Wenelaste ja Rootslaste wahel wiimsed lahingid löödi.

38. Sõja kalme koht, Lõwe mõisa maa sees, mida Raiu kalmeks kutsutakse. See nimi olla kalmele sellest tulnud, et seal kohas tats wäge wastastikku üksteist käsitsi olla rajunud, ja surnud sinna kohta maha maetud.

39. Lahingi ase Keisri palus. Ülemate hauad Humuli westi juures.

40. Kiwist ristid. Helme wallas Wõndi talu maa sees olnud kolm kiwist risti üksteise juures, kus kohas jälle kahe pulma rongi wahel sõda olnud, kus mõned pruudid ja peigmehed langenud. Need ristid on sealt ära wiidud, kui Bokardi maja ehitatud. Praegust on Bokardi maja ukse ees üks kiwist rist püsti, teine rist on pooleks löödud ja pealminejagu maha alla teldrisse wiidud. Kolmat risti ei leidnud ma sealt enam. Neil ei ole kedagi märki ega kirja peal.

Kabeli mäed wõi kiriku asemel.

41. Kiriku ase Holdre Suure kõrtsi ja Ahne jõe wahel, mida praegu Kadrina alune kutsutakse, kus wist kiriku nimi Katarina olnud. Seal olla veel kiwi waremeid leida. All orus jõe ääres olla palju surnute luid wälja kaewatud, kui selle jõe käärusid westi paisu pärast olla diendatud, kust ka mõned wanad ehted wälja on tulnud.

42. Kabeli wõi kiriku ase wõi mägi Takerpera Päide talu maa sees. On niisama wana matuse ja ohwerdamise koht, kus wanal ajal mõni kabel peal seisnud.

W a n a j õ j a t e e .

43. Põdeli jõe äärest lähäb üks 1¹/₂ wersta pikk ja kitsas mäeselj läbi soo, mida rüütliõillaks ja Schweden-gang kutsutakse. Seda mäge mööda olla Rootsi wägi Ergmäe poolt tulnud ja Humuli poole ja Otepäässe Wene wäele wastu läinud. Kus see pikk mägi ära lõpeb, sealt lähwad kaks haru pakkudest silda edasi, mis otse soost ja ojast läbi on rehtud ja praegu sõjateeks kutsutakse.

H i i e j a o h w r i k o h a d .

44. Hiie wõi ohwri lohk Koorkülas Lindsi talu piiri sees, kus suured saared, wanad põlised jalakad ja künnapuud kaskedega segamini kasvawad. Male on see jalu wist sellepärast jäänud, et sealt keegi midagi ei ole raijuda julgenud, sest raijupal olla alati midagi õnnetust sündinud. Sinna olla kõikisugusid ohwriandisi wiidud, kus ka kõikisugusi tontisi ja wiirastusi olla nähtud. Riisugusid ohwrikohte olla seal palju, mis aga enamiste ära olla häwitatud. Ohwri andisi wiidi ka enamiste iga kalme peale.

45. Ohwri hiis olnud Pasküla wallas Mikri ja Solli talu wahel, mida õpetaja Behse ja kihelkonna kohtunik von Anrep ära olla lastnud häwitada.

46. Ohwri lohk Leebiku wallas, Postsoni talu õues, kus hilja aja eest ohwri andisi weel olla ohwerdatud. Seal kihelkonnas ööldakse, et nõnda wiisi Postlele ohwerdatawat, mis jälle üks ise ebajumala nimi näis olemat.

47. Ohwri hiied olnud ka Koorküla Pikre ja Reistre talude piiride sees, kus kümmekond suuri kiwe hunnikus olnud, millede wahelt mõnesugusid ohwrite jäti-
sid olla leitud. Peremehed olla aga need kohad ära hä-

witanud, puud maha raijunud, kivid hooneteks ära wedanud ja maa põlluks teinud.

48. Tõõri või Toori mägi Helmes sellesama nimelise taluga.

49. Toora eht Toori mägi sealsamas ligidal, sellesama nimelise taluga. Kuida näha, on need kohad wiiskiste wana Taara või Toori auustamise kohad.

50. Sumala mägi Homulis, Gesti piiri peal. On wiist küll mõni püha paik või ohwerdamise koht olnud.

Linna mäed ja pelgupaigad.

51. Koorküla wejiweški juures Kuuna oja käänu sees on üks isäranis seisaw mäe kink, mis jõe pinnast umbes 24 jalga kõrge, 40 sammu pikk ja 10 sammu pealt lai on. Kesk kohast lõuna poolse külje pealt on aga jõgi enam kui 10 sammu maha uhtunud, mille läbi ta pealt nii kitsaks on jäänud. Sealt keskpaigast kaewates tuleb palju tuhka ja ka süsi maapinnast wälja, millest näha, et seal peal inimesed on elanud. Et ta kahest küljest jõega pea ümber piiratud on ja ka soo sees muust maast lahutatud, siis on arwata, et inimesed seda kohta pelgu paigaks on pruukinud. Üks pihapuu aiaga ja wallidega Gesti laste kants ei või ta just mitte olla, sest et seal peal neid jälgi ega märkisi leida ei ole. Ommeti olla sealt kuld sõrmusid, kõrwa rõngaid ja nõelu leitud, mille pärast seda Kulla mäeks kutsutakse.

52. Nii kuidas ma seda hiljemalt oma filmaga olen järele uurinud, on Helme lossi koht wiist wana Gesti laste kantsi ase olnud, nii kui Wiljandis. Ta on õhtu poolt ja põhjahommiku poolt loomusest järsk, hommiku ja lõuna poolt on ta suure kraawi läbi tasajest maast ära lahutatud, nagu Wiljandi kants, ja põhjapoolse jook-

few kitsas mäeseljandik on ka kantji müüride alt kraawiga läbi lõigatud. — Enamiste kõik ringmüürid ja ka sissimised müürid, weikse kiriku rusudega, seisawad oma koha peal alles; ainult õhtu poolt on pool müüri suurtükki-dega maha põrutatud, kust ta ära wõidetud. — Kraaw, mis seal ümber, on wisjift enne Sakslaste Gestlaste tehtud. — Wisjift on Helme ja Karksi need kaks Sakalamaa kantji, keda Raupo Läti Hendriku järele aastal 1211 ära põletas, keda sellel ajal Dowele ja Burke nimetatakse. Nende wanad nimed on täieste kadunud, sest Helme tuleb wisjift Saksa sõnast Helm ja Karksi wana Saksa sõnast Kerckhus (Kirchenhaus). Reid kofhte otfiwad õpetatud mehed taga, aga Homulis ega muial ei ole niisugusid kofhte leida. Ka wõib üks neist ehk Kuhja lossi ase olla, sest et see ka wana Sakala maa sees on. — Helme loss ehitati 1261 aastal.

53. Belgu kofht Taterperas, Lupe talust 2 wersta põhjaõhtu pool, keda sõja ja una mäeks kutsutakse. Seal olla Taterpera mõisa herra ennast sõja ajal ülespidanud.

54. Sellesama mäe põhjapoolse otsa sees, mille peal Helme loss seisab, on maaalused teed ja koopad, mis õiete walge liiwa kiwi sisse raijutud. Need ei lähä mitte kaugele, waid käänewad warsi teigest kohast wälja. — Ka Koorküla mõisa juures mäe sees olewat maaalused koopad ja käigud.

55. Helme lossi ehitamise lubja kastisi on sealjamas lossi ligidal suure maantee all maa seest leitud, kui uut kõrtji sinna ehitatud ja selle wundamenti wäljakaewatud.

Raua tegemise ehk sulatamise kofht.

56. See kofht on Koorkülas, eespool räägitud Lülle mäe pea lae peal. Seal ei ole küll mingit märki ega

aset, kus mõni asutus, sulatamise ahi või koht võis olla olnud. Dmmeti on seal muru pealmise korra all, kummi 1 jala sügavuseni, kõik maa pind mõne 2—3 sülla laiusest sulanud raua tükk, raua tagi, ja nagu kergeid wahu tükk täis. See on näha, et seal punasest mullast või sawist rauda välja on sulatatud, mida soo rauaks (Mooreisen) kutsutakse, sest seal tulewad suuri tükk välja, mis alles pool punane muld ja pool sulanud raud on. Wiisjuguise nõuga või nõundega seda on sulatatud, on arusaamata. Taotawa raua tagi see mitte ei ole, mis sealt leitakse, waid mullaga segane sulanud raud. Wist on esimesel raua ajal seal rauda sulatatud, kui alles walatud rauast asju tehti. See mägi seisab kahest küljest soo sees, kust seda punast mulda on wõetud. See koht ei ole ka kellegi talu maja ligi, et seal võiks mõni hiljema aja sepikoda olla olnud. Wanemal ajal olla rahwa jutu järele seal raha augu tulesid nähtud, kus wana pagan iji raha olla teinud.

Hiljemalt teatati weel, et Lülle mäest hommiku poole 1 werst maad, Ingaste talu maa sees, Ingaste oja kaldal rohkest nuijuguist rauawalamise puru olewat, ja et seal põllu sees üks kiwistik olla, mis nagu mõne hoone wundament näis olema. Wundamendi wahel ruum olewat põlend sawi täis (mitte telliskivi), ja väljaspool wundamenti raua walamise puru ja tükk. Sellest wundamendist paar wakamaad eemal, ühe madala heinamaa sees, olla peremees kaewu kaewates paari sülla sügavusest ühe firwe leidnud, mis pra meie praeguiste firweste moodi olnud, aga ümmarguse filmaga, ühe tüki neljakandilist terast, kümme tolli pikk ja paar naela raske, ja wiimaks ühe imeliku wana wikati, nüüdsetest hoopis teist moodi. Kõik need asjad olnud kõige parem teras, mis pärast need kõik sepa juures ümber lastud teha ja nõnda ära pruugitud.

Walgjärwe sündimine.

57. Koorküla mõisa piiri sees on kõrgete mägede wahel üks weike ja paiguti sügaw järw, keda Walg-järweks kutsutakse. Wana jutu järele olla selle koha peal tore mõis olnud, mis aga ühel öösel maa jässe olla wajunud ja selle asemele järw tulnud. See olla just ühel pulma öösel sündinud, kus wend oma õe enesele naiseks olla wõtnud. Praegu olewat weel majade seinu mõni jalg sügawas wee all näha.

Sellest sündusest kirjutab ka üks munk Siegeberg omas kroonikas, keda ka Hupel oma „Topographische Nachrichten“ Bd. III, lehek. 331 ülesse on wõtnud. Kiri käib nõnda: Aastal 1300 olla üks mõisnik oma enese õe enesele naiseks wõtnud, kui ta enne paawsti käest selle tarwis luba saanud. Preester Uderkas olewat wäga niisuguse naisewõtmise wastu olnud, kunni peigmees teda wiimaks sundinud, ennast laulatama. Ära minnes olla ta ühes ligidas ojas oma käsi pesenud, wist Pilatuse wiisi, et tema sellest süüist puhast on. Seda oja nimetatawat weel praegu „Rätemoju oja“. Selleksamal päewal wõi ööl olla üks hirmus raske ja järsk wihm (Wolkenbruch) maha tulnud, ja selle ülekohtu wiisil kokku läinud paari igameeste oma woogude alla matnud. Teisel päewal olla laulataja preester sinna tagasi läinud, aga järwe eest leidnud, kus kõik hooned kadunud olnud. Tema olla ainuke olnud, kes õhtul pulma majast ära läinud ja nõnda elusse jäänud. — See wana jutt on nimelt selle läbi, et wee all hoonete seinu näha olewat, inimesi mitmesugustele arwamistele ja luuletustele saatnud, millest üks see on, et iga aasta Jaani päewa öösel üks mustas riides naisterahwas ühe musta lehma jeltjäs weest wälja tulewat, aga nii pea, kui ta inimest nägewat, kaduwat ta koha wette ära.

Seda järwe on mitmed õpetatud mehed läbi katsumas ja nurimas käinud, nimelt professor Grewing 1880 aastal, ja stud. Hugo Treffner 1869 aastal. Treffner olla wee all käinud ja lõunapoolsest otsast nelja hoone seinajätisid leidnud. Wiie jala sügawuselt olla Treffner ühe 12 silda pika ja niisama laia hoone seinad leidnud, mis aga palkidest on olnud. Seespoolt seinu olnud ruum wiie jala sügawuselt mudaga täidetud.

Kõige õigem arwamine näis aga see olewat, et see üks wana loomulik järw on, nii kui mitu teisi järwe si seal ümberkaudu. Et seal ühe kõrgema koha peal wee all palki lademes näha, ei ole wist midagi muud, kui wanad parwe palgid, sest et inimesed muinasajal sagedaste wee pinnal palkidest parwede peal elanud, mis wiimaks sinna wee põhja on wajunud.

Orja kiwi.

58. Helme mõisast eemal seisva maantee ääres suur kiwi. Seda kutsutawat ka iste kiwiks, sest et tal imelik auk sees olla, nagu oleks seal keegi istunud. Mõned aga nimetawat seda orja kiwiks, ilma, et teaks, mikspärast. Wana jutt rääkivat sellest aga järgmist: „Wanal ajal, mõne saja aasta eest, peasnud üks ori, keda piinamisega ühte arwatud kurtööd olla tunnistama sunnitud, oma piinajate käest põgenema. Surmani wäsinud ja haawu täis, otsinud ta oma tagaajajate eest warju; õõ olnud käes ja põgeneja jõud otsas. Seal näinud ta tee ääres kiwi, roninud wiimse jõuga sinna otsa ja õhanud: „Halasta sinagi, kiwi, minu waese peale, sest inimeste südamed on weel kõwemad, kui kiwi, nemad ei tunne halastust.“ — Seal tunnud ori, et kiwi tema all nagu pchmeks padjaks läinud. Ta jäänud magusaste sinna peale magama ja õnnistanud weel unes kiwi, et see tema wastu armuline olnud. — Hommikul, kui tema taga-

ajajad sinna jõudnud, leidnud nad orja kivi peal furnult istuvat. Aga kui nad ta keha üles tõstnud, kohtunud nad kõik ära — kivi sees olnud iste aje!”

Leitud asjad.

59. Sõjariistu, kui kaks wana oda ja sõja kirwes, on Walgjärwe kaldalt ühe hallika äärest maa seest leitud. Wiljandi muuseumis.

60. Kaelaehtid ja käerõngaid kullast ja hõbedast, olla kärstnas Wene koolimaja taga kalmest leitud. Kuhu need jäänud, ei ole teada.

61. Sõjaraudriide rinnatükk on leitud Taterpera mõisa maa seest. On alles Taterpera mõisas.

62. Kartätsi kuul leitud Koope mõisa maa seest. Wisstist Homuli sõja lahingi päralt. Turjewis D. E. S. m.

63. Mõega tera, rauast, Helme lossi waremete ligidalt leitud. D. E. S. m.

64. Oda, rauast, Helme ligidalt leitud. D. E. S. m.

65. Sõdimise haamer, rauast, raudwarrega, Koorküla metsast leitud. D. E. S. m.

66. Weikerauast kirwes, ümmarguse warre auguga. Helme ligidalt leitud. D. E. S. m.

67. Sõjamehe raudsärg (Panzerhemd), peenikestest raudtraadist rõngastest tehtud. Kaunis terve. Leitud Helme lossi ligidalt järwest. D. E. S. m.

68. Sõjamehe raudsärgi tükid, leitud eesnimetatud järwest. Ainult üks käise tük olewat terve, mis laiaks taotud traatrõngastest tehtud. D. E. S. m.

69. Käerõngad, hõbedast, üks on ligi terwelt alles, teisel aga keskmine jagu. Leitud Suislepalt. D. E. S. m.

70. Kaelaehetõid raha, hõbedast. Sõgewestest leitud. D. E. S. m.

71. Kuusteistklümme kaela ehet või raha, hõbedast, leitud Homulis. D. E. S. m.

72. Kaela kett külges rippuwate rahadega. Kett peenikesest waftraadist. Rahasid 52 tükki, Talinna, Riia ja Tartu rahad ordu ajast kuni 1561 aastani. Ka mõned Littawi rahad. Leitud Homulis. D. E. S. m.

73. Pärlid või helmed 24 tükki. Leitud Homulis, Egeri talu juures. Neist on 14 bernsteini-, 2 kalkädoni-, 1 walgest warese kiwi-, 4 klaasist ja 3 hõbedast. D. E. S. m.

74. Kaela rõnga tükk, jämedast brongsi traadist kokku keeratud. Leitud Helmes. D. E. S. m.

75. Kaela rõngas, brongsi-, kolmeks tükiks katki murdunud. Ühe otsa küljes mitu rõngast ja 2 weikest kurinat. Leitud Helmes. D. E. S. m.

76. Rahad. Takerperas on Kolgi talu peremees Jüri Birkholz oma põllu pealt põldu harides ühetinaft kannu täie wanu, weiksid hõbe rahasid leidnud. Neid olla mõni paar tuhat. On leidja oma käes.

77. Ehte asju, kui käerõngaid, sõrmusid, kettisi ja rahasid, mis kettide küljes rinna eheteks pruugitud, on leitud Homuli Egeri talu põllu seest kiwi kalmeist. On ära kaotatud.

78. Kuld kõrwarõngaid, sõrmusid ja nõelu olla leitud Koorküla Ruuna oja kaldalt mäekingu seest, mida sellepärast Kulla mäeks kutjutakse. Kuhu need asjad jäänud, on teadmata.

79. Kaks oda leitud Koorkülas Walgjärwe äärest ühe hallika seest, kus need püsti sees olnud. Kaks raudfirwest Koorkülas Bindsji talu ohwri lohu juurest leitud. Üks lamaste raud leitud Koorküla mõisa heinamaa seest, 3 jalga sügawast maa seest, puude istutamise juures. Olen Koorküla metsaülema R. Moorjoni käest kätte saanud. Wiljandi muuseumis.

80. Kaela kett weikeste hõbe rahadega ja ühe suure kuld rahaga, kahe weike kuljusega ja kahe bernsteini helmega leitud Homuli walla Waluste talu maa sees. On ära kaotatud.

81. Sõjariistade tükk, hõbe ja wass-rahased leitud Homuli koolimaja ligidalt Kulli mäe sees, mis Kulli talu maa sees. Kõik need asjad kadunud.

82. Kolm suurt hõbedast kaelarõngast leitud Homuli Peedu talu maa sees, mis wälja olla kinnatud. Sp. G. S. m.

83. Kaheksa raud kelti, 9 kolmekandilist raud oda warre putkega, mitmed hobuseraua sarnatsed fibelid brongsiist, 1 pikk mõel, 1 brongsiist kaela rõngas leitud Kärstna Rägutji talu põllu sees kivi kalmeist. Ka olla Weisjärwe äärest wee sees jagedaste hobuseraua sarnatsid fibelid leitud, aga ööldi rauast olema olnud. — Keltid seppade juures ära taotud ja muud asjad ära kaotatud. Leidus on 30 aasta eest tagasi olnud.

84. Hulk wanu rahased ja kettisi on leitud Kärstnas Warepuu talus ühe wana tamme alt. Kõik kadunud.

85. Patkulaist leitud 2 hõbedast hobuseraua sarnast fibeli ja 5 suurt brongsiist preesi. Wiljandi muuseumis.

16. Tarwaste kihelkond.

1. Tarwaste nimetatakse ühes Königsbergi ordu arhiwi kirjas (Urkunde), aastast 1329, ühes kihelkonnaks, mis 200 adra maad suur on olnud. Ka räägitakse seal, et Vittawid sellel ajal sealsel kiriku orelil olewat ära lõhkunud. Kiriku mõis sai 1625 aastal selleaegse Tarwaste mõisa omaniku, Pontus Magnus de la Gardie poolest asutatud. Mõne aasta eest tagasi põletas pikne selle

kiriku ära, aga see sai seda ilusamalt jälle ülesse ehitatud ja wist 1895 aastal sisse pühitsetud.

2. Tarwaste nime saamisest kirjutab J. Käger kolmesugusi wana juttu, millest igal omas kohas õigus näitse olema, aga minu arwates kõige wiimsel kõige enam. Esimene jutt kõneleb: „Wanal muistsel ajal seisnud lõunapool Tarwaste jõge, praeguse kiriku kohal, mõisa põllu sees kuulus hiie koht „Taara tare“, kus kena metsa tukt olnud ja kus weel praegu üks kaunis wanadlane männapuu kaswab. See olnud üks püha koht, kuhu rohkestes ohwrid wiidud ja sagedaste kofku käidud. Sakslaste seietuleku ajal tehtud „Taara“ wastu, põhja poole jõge, kirik, mida Gestlased kohe Taarawastu kirikuts olla hakanud kutsuma.

Praegu on weel Tarwastes suured wanad kantsi waremed näha, mis kiriku lähedal on ja keda „Wana liina pealsjeks“ kutsutakse. See olla nüüd praeguse mõisa perisherra sugukonna matuse paik. Arwata olla, et see kants juba 6—700 aasta eest ära on lõhutud, mis nüüd wanade Gestlaste ehituse tööst tunnistust annawad*). Nõnda on siis isigi mõista, et niisuguse tähtsa koha juures ka peajumala Taara tare pidi olema. Et Sakslased endid ka sinna asusiwad, on isigi mõista. Nõnda tuleb nimi „Tarwastu“ kahest sõnast „Taara wastu“.

Teine wana jutt olla järgmine, mis hiljemine olla tekinud. „Koht, kus praegu Tarwastu kirik ja mõis seisawad, olnud ükskord suure paksu metsa sees. Rahwast olnud wäga wäha, ainult mõned perekonnad siin ja seal. Ükskord ekjinnud üks karjane metsa ära ja leidnud ümber

*) Minu arwates ei ole see kivi loss mitte enne Sakslasi Gestlaste tõe, sest Gestlased ei tunnud enne Sakslasi lubja ja liiwaga müüri tegemist. Lõhutud kants on aga lubja ja liiwaga tehtud ja rüütlite ehitatud. Sellepärast ei wõi ta ka juba 700 aastat lõhutud olla, kuna ta sellel ajal alles ehitatud sai. Enne on seal aga Gestlaste kindlus wõi liina mägi olnud. W. a. t.

rännates palju pimedada metsa sees* kiriku wäremed ja selle wastu ihe wana lagunud tare. Wälja peasedes olla ta seda teistele jutustanud, kes ka seda kohta waatama olla läinud, kes siis seda kirikut „Tare wastu“ kirikuts olla hakanud kutsuma, sest et see selle lagunud tare wastu seisnud.“

Kolmas jutt kõneleb: „Tarwastu kirik seisnud suure, laia metsa sees. Selles suures metsas olnud palju tarwa härgi. „Tarwas“ tähendab Soome keeles suurt looma, hirwe, põtra. Soomlased nimetanud seda kohta härgade kogu järele „Tarwa-sto“. Lõpp sto tähendada Soome keeles seda, mis Gesti keeles lõpp-stik, see on, kogu, kui: wõfastik, lagastik, härjastik jne. Selle järele olla ka Gestlased Soomlaste järele „Tarwasto“ hüüdma hakanud, mis niipalju tähendab, kui „Härjastik“. (Sakala lisa Nr. 46, 1895).

3. Mina kirjutan aga „Tarwaste,“ ja arwan, et meil mitte ei ole tarwis Soome keelest „Tarwasto“ otseida, sest wana Gesti keele on põder „tarwas.“*) Et seal ümberkaudu palju metsa ja põtru wõiswad olla, siis kutsuti seda kohta muudugi „tarwaste kohaks,“ kellest see nimetus ka kiriku ja mõisa peale on läinud. „Tarwaste“ on paljuse genitivus, kuidas kõik meie kohtade nimed pruugitakse, näidates, et need kohad kellegi päralt peawad olema. Nõnda pidi see koht siis põtrade wõi tarwaste koht olema. Sellepärast ei kõlba „Tarwa-sto — Härjastik“ omas nominativi wormis mitte meie koha nimeks. Ehk küll seda nime praegust „Tarwa-stu“ wälja räägitakse, siis tuleb see ainult Tartu poolsest murdest, kus genitivi lõpuks sagedaste u pannakse, wist ka, et hõlpsam wälja rääkida, kui: oriku, lutiku, Poolaku, kiitjaku jne. orika, lutika, Poolaka, kiitjaka jne. asemel. Põhja Siwi- ja Gestimaal räägitakse

*) Ladina keele cervus.

dieti „Tarwaste.“ Ka Halliste tuleb rahwa juus
 sagedaste Hallistusse, mis aga mitte õige ei ole. —
 Siin juures peab ka Dr. J. Hurti uurimist*) niisuguste
 kohtade nimele üle, mis „ste“ peale lõpewad, tähele panema,
 kui: Halliste, Kooraste, Kuivaste jne. — Käs olem
 nimi „Tarwaste“ ei ole just mitte ainus meie maal.
 Läti Hendriku kroonikas leiame Wiru maal wast sarnatse
 toha nime: Tarwenpe — Tarwaspää — Põdrapää, nii kui
 Otipää, Kiwidepää jne., ainult selle wahega, et siin ai-
 nuses räägitakse. See on praeguse Kadrina kihelkonna
 koht, kus nüüd üks Tristwere küla on, mis Tarwaspääst
 aegapidi wälja muudetud. — Nõnda ei jää T a a r a l e
 T a r w a s t e nimest mitte palju osa, olgu küll, et wanad
 jutud seda pajatawad. Wanad jutud on sagedaste nii
 luule teel, et nad peris asja ligigi ei puutu, nii kui näi-
 tuseks, wanad Gootlaste k i w i k a l m e d, keda kõik wana-
 pagan silla tegemiseks olla korjanud, aga mitte ära wiia
 ei ole saanud. Nii ka, et enamiste iga kiriku ehituse
 juures see müür, mis päewal tehtud, öösel jälle ära olla
 laotatud ehk maa sisse wajunud, ja muidu ei ole seisma
 jäänud, kui et üks elus inimene sinna sisse olla müüritud. —
 Säärast lugu ei ole küll iialgi olemas olnud, ehk wana-
 jutt seda küll pajatab. Sedasamma räägitakse ka Tarwaste
 kirikust, et müürid, mis päewal tehtud, öösel jälle maha
 lõhutud. Siis olla kirikuwalitsus rahwa käest küsinud:
 Kes teitest tahab Jumala ja neitsi Maarja auuks kiriku
 wõtmid kanda? Siis olla keegi seda lubanud, mille peale
 ta joobnuks joodetud ja sisse müüritud, siis jäänud kiriku
 müürid seisma.

Teine jutt räägib, et Tarwaste mõisa kinni härjad
 olla metsa ära kadunud, siis saadetud teomehed neid ülesse

*) Ueber die Ortsnamen auf st, von Pastor J. Hurt in Odenpäh,
 Verhandl. der Gel. estn. Ges. VIII. Bd. 3. Heft.

otfima, sest seal ümber olnud palju metsa. Viimaks leitud nad jõe äärest metsast ülesse, kus nad wana hoone müüride wahel maganud. Sinna müüride peale hakatud siis kirikut ehitama, aga müürid laotatud ikka jälle öösel maha. Siis olla üks tüdruk sinna sisse müüritud, ja nõnda jäänud müürid ülesse. — Et teomehed härjad just Peetri päewal ülesse leidnud, sest hüütud wanaste seda kirikut Peetri Risti kirikuks.

R i w i j a b r o n g s i a e g .

4. Selle aegsid asju ega matuse kohte ei ole mul siit kihelkonnast teada. Kohtade nimed mis Peedu keelt meele tuletawad, on Heba m u l g i talud Tarwaste wallas Wälluste külas ja M u l g i talud Riuma külas. P u p s i talu Ruessaare wallas.

R a u a a e g .

5. Gootlaste mälestuse kohte wõi kohtade nimesid ei ole siit ümberkaudu ka mitte teada.

R i w i k a l m e d .

6. R i w i k a l m e Tarwaste wallas Lombi talu põllu sees, pikerik hommikust õhtu poole, kellel hommiku pool otsas mõni jalg maad eemal, teine pea ümmargune kiwi kalme on.

7. R i w i k a l m e sealsammas, mõne kymmekond sammusi hommiku pool, pea ümmargune.

8. R i w i k a l m e Tarwaste Jõgewa talu maa sees, kust see sihi tee üle lähäb, mis Tarwaste kiriku poolt tulles Mõnnaste külast läbi Wiljandi poole wiib. On põhjast lõunesse pikerigune ja ilma wormita.

9. R i w i k a l m e sellesamma talu maa sees, esimesest kalmeist mõni kymmekond sammu lõunaõhtu pool, on wähä pikerik ja nukeline, ilma õige wormita.

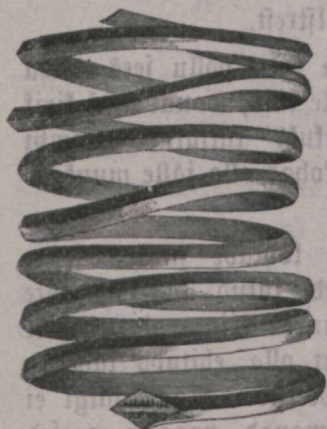
Neist kalmetest räägib wana jutt, kahte wiisi: Esi-
 teks, et Lombi talu põllu sees olewa kiwi wareme kohas
 ennemuiste kirik olla olnud, keda praegu suureks toome wareks
 kutsutawat. Seda kirikut olla sellel ajal „Anne Lombi
 kirikuks“ kutsutud. Jõgewa talu põllu sees olevate ware-
 mete kohal olla jälle kirikumõisa hooned olnud. — Lombi
 talu põllu sees olevate waremete peal olla weel kuni saja
 aasta eest tagasi ohwerdatud ja ohwri andisi wiidud, kuhu
 kõigest waldadest seal ümberkandu kokku käidud, küll Tar-
 wastest, Wiiratsist, Uusnast ja Holstrest.

Teine jutt räägib, et Jõgewa talu põllu sees olewa
 wareme kohas, kellest praegu tee üle käib, wanal ajal kirik
 olla olnud, keda „Amme Lombi kirikuks“ kutsutud. Lombi
 talu põllu sees olevate waremete kohas olla jälle munkade
 maja ja hooned olnud. —

10. Kirikute jutud on nende kohtade juures selle-
 pärast väga tähtsad, et niisugused jutud ka sagedaste
 muuial niisuguste kiwi kalmete juures liiguvad, et seal
 kirik olla olnud, ehk et sinna kirikut olla ehitada tahetud
 ja selle tarwis kiwid sinna kokku weetud. Aga iialgi ei
 ole need kiwid muud, kui väga wanad pagana aegsed
 furnute põletamise ja nende tuha matmise kohad, kuhu ka
 nende metallist ehte asjad ühes maeti, ja kuhu peale ka
 pärast ohwriandisi toodi. Seda tunnistawad need raha
 litrefesed ja kurinakesed, mida Jõgewa talu peremees mõne
 aasta eest tagasi kundes nende waremete ümbert olla leid-
 nud, nõnda ka sõjariistade tükk. Raha litrefesed oliwad
 ohwriannid palju hiljemast ajast, aga kurinakesed ära
 põletatud furnute ehted, palju wanemast ajast.

11. K i w i k a l m e kolm wersta eesfeiswaißt kal-
 metest Wiljandi poole, Uusna walla Rasara talu maa
 sees. Olla diete juur, kust ka tee üle käija. Selle koha
 juures olla wanal ajal püha hiis olnud.

12. **R i w i k a l m e** Tarwaste Riiuma külas Mulgi talu maa sees, mis Tarwaste endine kõster ja kihelkonna kooliõpetaja, ja praegune Keeri mõisa omanik herra H. Wühner paarikümne aasta eest tagasi on lastnud läbi uurida ja ümberkaevata. Seal on mitmed rauast sõjariistad, kui mõegad. odad, nuad, brongsiist ehted jne. wälja tulnud, mis Tartu Sp. G. S. muuseumis on. See olla hästi suur lade olnud. Riiuma küla teistes taludes ööldakse veel teiji kiwi kalmeid olewat (waata Olewif № 35 1894).

Räewarre wõrn.

13. **R i w i k a l m e** Tarwaste Riiuma külas Annusa talu maa sees. (Olewif 35 1894.)

14. **R i w i k a l m e** Tarwaste Wäluste külas Miska talu maa sees. (Ol. nii kui eesp.)

15. **R i w i k a l m e** Saare wallas Urri talu maa sees. (Olewif nii kui eesp.)

16. **R i w i k a l m e** Tarwaste Mõnnaste külas Seemendi talu maa sees. (Olewif nii kui eesp.)

Rinna nõel.

Need kivi kalmed olla läbiseegi $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{6}$ wakamaad suured, nii kuida eespool nimetatud Olewiku teataja — s N° 35 kirjutab. Niiugufid kalmeid võib Tarwastes küll palju rohkem olla, sest et maa järwe kaldad alati pakjult elanikka täis on olnud.

17. Kivi kalmeid on kolm suurt waret Tarwaste kihelkonna piiri peal, Uusna ja Wiljandi waldade wahel kohas, Koerni talu piiri sees, jõe ääres põhjapool kaldal.

18. Sõgewa talu kivi kalmete läbikatsumisel olen leidnud, et seal mitte iga kalme sees furnuid ei ole põletatud, ega nende tuhka sinna sisse maetud, sest et seda sealt mitte leida ei olnud. Need kalmed on, nii kuida wana jutt räägib, suured ohwerdamise kohad olnud, kuhu rahwas ümbertringi kaugele kokku ohwerdamas olla käinud.

M u l l a j a k a t k u k a l m e d.

19. Kalme Kuresjare wallas Pupsi talu maa sees, talu maja ligidal. Üksford olla üks mees selle kalme koha ülesse künnud, kust palju furnute luid wälja tulnud, aga öösel olla seesamma mees ära furnud.

20. Kalme Tarwaste wallas Saanuse talu maa sees, kuhu sisse palju furnuid olla maetud.

21. Kalme Tarwaste Pitwere wäste juures põhjapoolsel jõe kaldal, kust palju furnute luid wälja tuleb.

K a b e l i m ä g i.

22. Wooru mõisa põhjapoolses küljes on üks wana kabeli ase nõnda nimetatud Risti kiriku metsa ääres, mida wanaste Risti kirikuks olla nimetatud, kus wäga palju furnute luid maa peal ja maa sees on. Rahwa jutu järel olla seal wanaste kirik olnud, nimelt Wooru ja Uue Suihtlepa rahwa jaoks. Sealt maa pealt olla ka wahest luid kokku korjatud ja mulla alla maetud. Ka on

seal põletatud luid ja tuhka, kui ka ohvri rahajid leida. Sinna on wist ka kattu ajal maetud. Meljanurgeline kabeti ase on weel tunda, ja ka üks kivist rist.

Kiwist ristid ja ristidega kiwid.

23. Tarwaste kiriku juurest Kärstna poole minnes, paremat kätt suure tee ääres, kirikust umbes $1\frac{1}{2}$ werota eemal seisawad üks kiwist rist ja üks ristidega kiwitulp üksteise kõrwas, nagu ühe haua peal. Ristil on esimese külje peal üks väike kolmenurk sisse rajutud, kuna tulbal paar ristijoont ja mitu püstijoont sisse rajutud, mille läbi mõni 10 weikest risti wälja tulewad. Kirjasi seal peal ei ole. Rahwa jutu järel olla seal kohas kaks pulmarongi üksteise wastu tulnud, kus nende wahel sõda tõusnud, nõnda, et teise paari pruut ja teise paari peigmees ära olla tapetud ja sinna maha maetud.

24. Kiwist rist Wana Suislepi wallas Wenuse talu maa sees, kus ka wana matuse koht olla.

25. Ristiga kiwi Tarwaste Kägara talu maa sees, tee ääres, mis ka kahe pulmarongi sõjast olla mälestuseks järele jäänud.

Kiwi wared ja lademed Wõrtsjärwes.

26. Aastal 1879, kui Tartust suurelt laulupidult tagasi tulin, sain ma Ihesuus ja Dijul Wõrtsjärwe rannameestega kokku, kes mulle imelikult suurist kiwilademetest Wõrtsjärwes, teadsiwad kõneleda. Need lademed on ime-likud suured, mõned neist paistawad madala weega weepinnast wälja, mõned olla üksikute kiwidega üksteisega ühenduses, kuna teisest kohast järsku põhja minemat. Enamiste olla need laagred kallaste ligidal piki järwe nähtawal, mõned olla aga üsna kallaste ääres, muda ja kõrgastega kaetud. — Need wared olla ranna elanikkudele

hästi tuttavad, sest et judalud nende wäremete peal isi-
äransid kudawat.

Need wäremed on sellepärast wäga huwitamad, et need nagu inimeste kätetöö näis olewat. Kui nad seda on, siis on need kiwi aja inimeste töö ja nende eluajemed olnud, nii kuidas muial mail kiwi ajal elanikkude elu-
ajemed wetes leitakse, mis aga puu tulpade wõi waijade o-
jas on olnud. Muidugi tehti need sellepärast sinna, et nad waenlaste eest julged wõiswad olla. Muial, nii kui Schweizji maal, on need kohad läbi uuritud, kust kõiksugusid wanu ülejäänusid oli leitud. Meie kiwilaagrid Wörts-
järwes ei ole aga keegi läbi uurinud, mispärast nende otstarbe tuudmata on. Wõimalik oli aga küll, niisugusid kiwi laagrid sinna wette teha. Kiwid weertati esimese libeda jää peale, siis weeti nad kergeste libedat mööda tähendatud koha peale, kus neid jää peale nii suur lade kofku aeti, kui suurt aset alustada taheti. Seal wajasid nad oma raskusega kas warsti põhja, ehk langesid kewadise julaga sisse. Nõnda wõis neid mitu kihti üksteise otsa wedada, kunni paras aru käes oli.

Ommei arwab professor Grewingf, et need moräänid ehk jää lükatused olewat, sellest ajast, kui meie maa pind ükstord jää all olewat olnud. Jää olla need kiwid enese wajumise wõi tõukamisega edasi lükanud, kunni nad wette langenud, nagu seda Schweizji ja mujal mägedes näha, kus jää mäe külge mööda kiwe ja kõiksugust puru rea kaupa ülewelt alla toob, keda siis morääniks nime-
tatakse. — Ommei ei ole meie järwe kallastel ühtigi kõrgeid mäe külgi, ja on ka meie laagred enamiste lühike-
sed ja laiad.

Mis mina nende seisukoha ja suuruse üle olen teada saanud, on järgmine:

P a p i w a r e, Iõunapoolses järwe jao sees, 800 jalga umbes pikk, 200 jalga lai ja 12 jalga wee pinna all.

Tartu suurware Tamme mõisa piiri sees, 600 jalga umbes pikk ja 200 jalga lai, 9 jalga wee pinna all.

Urwa metsa ware, umbes 1000 jalga pikk ja 200 jalga lai, 9 jalga wee pinna all.

Elna ware, Walma küla ligidal, 1000 jalga pikk, 200 jalga lai, 9 jalga wee pinna all.

Wetka ehk Ruuna ware, ligi 7 wersta pikk ja 400 jalga lai. See ware hakkab järwe põhjapool otsas olewa Ware talu kohast peale, kus talu juurest üks ligi ¹/₂ wersta pikk kiwidega tehtud tee kunni järwe kaldani tuleb ja sinna ühe suure kõrge kiwi hummikuga, mis nagu heina kuhj, ära löpseb. Siis pidada see kiwi laager digeste, kunni Tarwaste poole Saba kohta edasi minema. — Wana jutu järele olla wana pagan, wõi üks kangekaelne mõisnik, kiwi silda Ware talu kohast kuni Sabani teha tahtnud, aga ta ei olla seda mitte walmis saanud teha. Kui ta seda silda mööda kahe hobuse wantriga ja Wene kutsariga olla sõitnud, siis olla hobused walmis tegemata silla kohal wette langenud ja otja saanud. Selle juures olla kutsar öölnud: „ВОТЪ КАРЬ,“ ja sellest tulla nime: Wetka ware. Ruuna wareks kutsutawat seda sellepärast, et ruunad seal otja saanud.

Saba ware 1800 jalga pikk, 300 jalga lai.

Piirioja ware 400 jalga pikk, 300 jalga lai.

Lubja ware 3600 jalga pikk, 400 jalga lai, kus aga kõik lubjakiwid pidada olema, kuna teised kõik raudkiwi müratatest on.

Lai ware ligi 400 jalga pikk ja lai.

Suur ware ligi 400 jalga pikk ja lai.

Dhekolga ware ligi 400 jalga pikk ja 300 lai.

Kalbasju ware ligi 300 jalga pikk, 200 lai.

Kiwikalda ware ligi 400 jalga pikk ja lai.

Urri ware 1800 jalga pikk, 200 lai.

Haani ware 800 jalga pikk, 200 jalga lai.

Wiendi ware 600 jalga pikk, 300 lai.

Karikolga ware 1000 jalga pikk, 300 lai.

Rärga ware Tarwaste kohas, 400 jalga pikk ja lai.

Siilikärf ehk Muuga ware 600 jalga pikk, 200 jalga lai.

Kuidas Võrtsjärve oma nime saanud.

27. Selle järve nimi oli ennemuiste **Emmu järve** olnud, mis selle tarwis olnud loodud, et kõik elavad loomad maa peal sealt jahutawat jooki pidiwad leidma. Mere wesi oli soolane ja tibe, jõe wesi lääge ja leige, kumbki ei kustutanud jänu ega kinnitanud ihu. Siis anti Emmu järve kõikidele jelle tarwis, et nemad sealt magusat, jahutawat wett pidiwad saama. Suwel pandi külma kiwi ja talwel sooja kiwi sinna sisse, mis läbi wesi suwel mitte soojaks ei läinud ja talwel mitte ei külmanud. Seal järwe ümber elasiwad aga toored rööwlite salgad, kes mitte weedõnnistust tähele ei pannud, ei järwe kaldal kaswawat ilusat heina nitnud, ega wilja seemet maha külwanud, waid ilmajüita inimesi riisusid ja tapsid, et järwe püha wesi nende werest punane oli ja koguni tapetute lehad sinna sisse wisati. Selle üle kurwastas järw. Ühel õhtul kutsus ta kõik oma kalad kofku ja tõstis enese mürina ja kohinaga tuulde; üksi ussid, sihalikud ja konnad jäiwad kurjade rööwlitele järele, kui need ka. u läksiwad otsima ja need pahad loomad hakkasiwad nende seas elama.

Järw tõusis aga kõrgemale tuulde, keda jahimehed nagu musta pilwe nägiwad olewat, kunni ta tarjastele wiimaks nagu walge pilwekene paistis, kui ta tähtede hulgas edasi läks. Wastu hommikut hakkas ta madala-

male wajuma ja läts uagu luit õhus üle wiljalõikajate; maa ligi jõudes sai ta walgeks laemaks ja siis mustaks pilwerangaks. Üks waim kõneles wee sees lõikajate wastu: „Wiige omad wihud siit ära, sest mina tahan tulla ja teie juures elada!“ Diõmuga wõtsiwad mehed, kelle kuiwad põllud kehwi lõikusi andsiwad, teda wastu. Ta lastis enese kõige kaladega maha, laotas enese nõnda laiali, kuidas temale aset tehti, pani hallikad jooksuma maad sigitama, tegi aasad haljaks ja ajas puud kaswama, nõnda, et hoolsad töölijed õnnelikult ja rahulikult tema kallastel elada wõiswad.

Selle toha peal aga, kus järw enne oli olnud, oli kawa kuuw liiw. Wiimaks halastas Sooja ja lastis ühe madala wee sinna tõusta, üteldes: „Et teie seda kallist annet enne mitte ei ole mõistnud õiete pruukida, siis jooge nüüd wirtsa wett“, — millest nüüd järw nime: „Wirtsa järw“ olla saanud. Sooja ja külma kiwid saiwad ära purustatud ja maa alla wee soonte sisse pandud, kust praegu hallikad wälja tulewad, kes juwel külma ja talwel sooja weega on. — Uueste tõusnud järw on wist Peipji, kelle sisse Emajõgi woolab.

Kuida tutaw, hakkab E m a j õ g i kaugele lõuna poolsetest Siimi maa kihelkondadest, woolab lõuna poolset otsast Wõrtsjärwe sisse ja lähäb põhjapoolse otsa ligidalt, Dõesuu kõrtsi juures, jälle wälja, ikka Tartu poole, linnast läbi, kuni Peipji järwe. Sinna samasse järwe lähäb ka üks I s a j õ g i. See on praegune Bihkwa jõgi, mis lõunapoolt tulles Bihkwa järwe woolab. See koht maad on wistist wanaste Soomlaste eluase olnud, kuhu praegugi weel Setukesed ligi puuduwad, kes seda jõge I s a j õ e k s on nimetanud, ja kelle lähidal ka I s a b u r g (Ishorski) on. Nõnda jooksewad siis I s a ja E m a j õ g i Peipji järwe kofku.

L i n n a m ä g i.

28. Praeguse Tarwaste wana losji asemel, peab enne Sakslaste seietulekut ka üks Gestlaste kants wõi linn olema olnud, kus Wiljandi järel kõige esimene kristlaste kiriku koht on olnud, kellest Läti Hendrik peat. XXIX, § 3 räägib, kus aga „Tarwaste“ nime weel mitte ette ei tule. See kants on ilus ja kohas, järsu ja kõrge jõe kalda peal seisnud, kelle asemele hiljemalt rüütlite losj on ehitatud, mis juba jälle mõned aastasadad waremetes seisab. — Seal on praegu Tarwaste losji mõisa omaliku sugukonna matuse paik.

W a n a L o s j i a s e.

29. Rahwa juttu järele olla Wörtsjärwe kaldal Kalbuse talu asemel wanaste üks uhke losj olnud. Selle talu peremees olla umbes kümne aasta eest tagasi sealt kolme jala sügawusel maa seest mõned brongijst kupud wälja kaewanud, mida ta aga ära olla kaotanud, et enam ei ole kätte leidnud. — Seesama peremees olla ühe teise kaewamise juures liiwaga tehtud tee peale tõukanud. — Need märgid wõiks tunnistada, et seal wanast mõni asutus on olnud.

30. L i n n a m ä g i, W o o r u s A r a k u talu karjamaal, ühemäda raba ääres. On üks suur kruusa mägi, järsu kallastega, mida rahwas linnamäeks kutsub. Tema pikus on 97 sammu ja laius 80 sammu. Restel on suur kruusa auk, mis maantee peale ära on weetud. Kaewatud kallastest on pakju põlenud maa-

Araku linnamägi.

korda näha, kus ka põlenud luu killud, poti tüfid ja ka mõned raua tükkikesed ette tulevad. Mäe kõrgus on umbes 6 sülda.

31. Linnamägi, Woorus Beetruse talu juures heinamaa ja soo sees, on pealt tasane ja küljed hästi järjed. Kaewates tuleb 1 jala sügavusest puu süsi, jurnute luid ja poti tükkisi wälja. Tal on wiist puu aed ümber olnud, sest et mulla wallisi ei ole. Ta näib üks kindla maa nina olewat, mis soo sisse jookseb ja õhtupoolt suure kraawi läbi kindlast maast ära on lahutatud. — Üks jutt räägib, et Sakslased selle linna mäe sinna olla asutanud ja õhtupoole suure kraawi kaewanud, aga nad olla Tarwaste lossi kohas parema aseme kindluse tarwis leidnud ja jätnud siis Wooru mäele lossi ehitamata. — Teine jutt räägib, et seal mäe peal ükskord üks väga rikas kaupmees, nimega W o o r e A n d r e s, olla elanud, kellel aga palju waenlasi ja wihamehi olnud. Wapra wastupanemise järele pidanud ta ommeti oma uhke lossi maha jätma ja ära põgenema. Ta jõudnud lootfikuga juba weikse järwe peale ja sõudnud keset järwe, kui waenlased hulgal partwega temale järele ajanud. Kui ta näinud, et ta enam ära peaseda ei wõi, siis karanud ta lootfikust järwe ja saanud lainetes surma. Seda järwe kutsutawat weel praegu Andrese järweks. — Et see mägi muud midagi ei ole, kui wana eestlaste kants ehk pelgupaik, siis ei ole seal kellegi maja ega ehituse jätkiseid leida.

M a a l u s e d t e e d.

32. Üks maaalune tee minewat Tarwaste wana lossi waremete alt kunni kiriku alla. Teine maaalune tee tulewat Mikatji talu kohal kõrge jõe kalda seest wälja. — Suwitawad järele uurida.

33. Wana Suistlepa mõisa põllu sees minewat 3 jala laiune aul 5 jülda sügawasse maa sisse. Augu põhjast minewat üks maaalune tee edasi, mis 8 jalga kõrge ja 6 jalga lai olewat. Maa põhi olewat selge liiva kiwi (Sandstein). Kuhu see tee wiib ehk kuhu see wälja lähäb, on teadmata. — Nõnda rahwa jutt. Seal mõisa põllu sees on küll üks sügam, järst aul, aga kas seal põhjas maaalust teed olemas on, on küsitaw.

Wana kuldkalade tiik.

34. Tarwaste Wuuga ja Wuulgi talude wahel olewat wanal ajal üks kalade tiik olnud, kus kuld kalad sees elanud. See tiik olla seeft kõik kiwidega wooderdatud olnud, nüüd aga nõnda mulda ja prügi täis läinud, et seda kohta enam tunda ei wõiwat. Rahwa juttu järele olla Nõika peegli wabriku omaniku Amelungi käes üks niisugune kiri, mis sellest kalatiigist rääkiwat.

Dhwri koht ja hiied.

35. Mii kui enne räägitud, on Tarwaste Lombi talu põllu sees olewa kiwi wareme peale ümbertkaudu laialt ohwerdamas käidud, Tarwastest, Wiiratst, Uusnast ja Holstrest.

36. Hiie ase olla Tarwaste Jõgewa talu maa sees kiwi kalme juures olnud.

37. Hiie ase ja Taara tare olla ka praeguse Tarwaste kiriku ligi olnud, kus rahwas kofku käinud pidusi pidamas ja ohwerdamas. Wist üle jõe mõisa põllu sees, kus praegu weel üks wana männa puu kasvab.

38. Dhwri koht, Woorus Peetruse talu juures, linna mäe ligidal. Praegu hüütakse seda Männa mäeks, mille peal mõne aasta kümne eest kaks suurt mända kasvawanud. Wanal ajal olla nende mändade juurte alused

õnneks olnud tehtud, kuhu siis kõiksugu toitu ja muid paremaid asju ohwriks olla viidud.

Jutt Olewite kiriku ehitajast Tarwastes.

39. Olewite kiriku ehitaja Tallinnas, olnud üks wõderas, tugewa kaswuga mees. Reegi ei ole ta nime teadnud. Kui kirik juba walmis hakanud saama, awaldanud ta ühele liiderlikule naisterahwale oma nime, kes teda selleks olla meelitanud. Kui kirik walmis saanud ja ehitaja meister tornile weel kuffe otsa seadnud, hüüdnud see naisterahwas alt rahwa hulgast: „Olew, torn on ju wiltu!“ Nii, kui ta selle sõna ütelnud, kukkunud Olew kohe torni otsast maha ja surnuts. Kukkumise järele tulnud tal uss ja kärnkonn suust wälja. — Poleks ta oma nime mitte selle naisterahwale awaldanud, siis oleks ta wigata jäänud.

See tükk on ühe hana kiviile luuletatud, mis Olewite kiriku hommitupoolse seinä ääres on. Seal on hana kivi peale surnu luude kuju wälja raijutud, kellel uss pealust läbi käib ja konn rinde peal seisab. — Uss tähendawat seal inimese ehitajat, konn roojust ehk pattu, ja et patu läbi surm tulnud, seda tähendawat inimese luukere. Nõnda olen ma kuulnud seda seletama.

Leitud asjad.

40. Kats hõbedast sõlge leitud Suistlepas teiste ehte asjadega ühes. Turjewi Sp. G. S. muuseumis.

41. Kats hõbedast helme ja wanuraha siid leitud Tarwastus Rägara talu maa seest, kruusa kaewates. Muuist Wiljandi muuseumis.

42. Raudkirwes leitud Tarwaste Mõnnaste küla Ritje talu maa seest, 3 jalga sügawalt kruusa august.

43. Mitmejuugusid raud ja wäsi asju on endine Tarmaste kõster ja nüüdne Keeri mõisa herra S. Wühner, Rõuma kivi kalmest wälja kaewanud. Turjewi Sp. G. S. muuseumis.

44. Tarmastest 1 hõbe hobuseraua sarnane sõlg leitud. Wiljandi muuseumis.

17. Pilištweri kihelkond.

1. Pilištweri kirik on tore Gooti moodi ehitus, kõrge kuhja moodi wõlvitud laega, keda 4 suurt kivi sammast kannawad. Wäljast sisse minna lähäb mitu astet alla poole, sellepärast on ta ka seeft kaunis kõrge. Tore torn on üks neist kõige kõrgematest Piitwi maal, ühte summa ligi 240 jalga kõrge. — On wist hästi wana ehitus, sest kivitorni põhjapoolse külje peal, kümne jülla kõrgusel, on üks ümmargune kivi, mille peal Ladina numbrid CICCCXXII seisawad, mis niipalju kui 1222 peab tähendama. Aga ommeti seisab selle all: Johann Daniel. — Johann Daniel von Berthold oli aga aastast 1689—1710 selle kiriku peal õpetajaks. Rahtlane on, et see kirik juba Läti Hendriku ajal sinna oleks ehitatud, nagu numbrid torni külje peal näitawad, ehk seal kohal küll hästi warakult kirik wõis olla. Kui neid numbrid weel teistwiisi peaks loetama, siis tuleks 1722 wälja, aga see oleks jälle liig hilja. Berthold juri juba 1710 ära. Daniel Bertholdi ajal on aga isiäralikku ehitust seal kiriku juures olnud, sest oma poisikesepõlwes nägin ma seal kantsli külles ühte finist laud tahwelt, mille peal Ladina keele kuld kiri oli, mis Joh. Daniel Bertholdi ajal ühest kiriku ehitusest teadustanud, kus Bertholdi nimi mulle iseäranis meele jäi.

Rahwa jutu järele olla Johann Daniel Berthold praeguse kantsli isi wälja nikerdanud ja lõiganud, kus

palju puu kujukid, roosid ja lehti on wälja niferdatud. Nimitelt on seal nelja ewangelisti ja Kristuse kuju. — Gesnimetatud tahwel on hiljemal ajal üle wärwitud ja piibli salm peale kirjutatud. Üks teine Ladina keele kiri, mis käärkambri seina sees kiwi sisse lõigatud, tunnistab peaaegu sedasama. Seal on kirjutud:

Dei in Honorem et sacrae huic Aedi in ornamentum propriis Sumptibus posuit Johann Daniel von Berthold, Pastor Anno 1698.

See on: Sumalale auuks ja oma hinge õnnistuseks on seda kirikut ehitanud ja ilustanud oma kuluga Johann Daniel von Berthold, kirikuõpetaja, aastal 1698.

Wisist on seda kirikut sellel ajal hästi palju parandatud. Ommeti ei ole Joh. Daniel von Berthold mitte selle kiriku asutaja ega ehitaja olnud. Arwatakse, et selle kihelkonna asutus ehk 1222 aastal munkade Johanni ja Danieli läbi on sündinud, aga kirik arwatakse isi 1300 aasta ümber ehitatud olewat. Võimalik on, et Joh. Daniel von Berthold selle kiwi sinna torni on panna lastanud, nimetatud aasta numbriga.

Siis on weel üks kirjadega tahwel weikse kiriku otja müüri peal, wäljaspool, käärkambri katuse kohas. See on aga lubjaga üle määritud, kust ainult waewalt ladina keele numbrist 1661 aru wõib saada. — Ka kiriku sees, torni all on üks kirjadega must tahwel, kus aga kirjad ära on kustunud. See tahwel on sellel ajal sinna pandud, kui seda kirikut wiimist korda põlemise järele, 1856 aastal, ulesse ehitati.

Suba 1400 aasta järel olla Bilistwere üks kihelkond olnud, ja see kirik näikse ükskord kõige Põltsama ümberkaudse maa peakirik olema olnud. Hiljemate sõdade järele sai Bilistwere Põltsamaga ühendatud, ja sai alles 1653 omale isi õpetaja. See kirik peab kõige wäham

ordu ajal ehitatud olema, ja üks neist kõige wanemaisi Liimimaal.

Wana jutt räägib, et ühel ajal inimesed sõja ja katku läbi nõnda olla ära kadunud olnud, et kirik metsa sisse olla ära kaswanud, kust ta pärast jälle olla leitud. Wiist on ta ka mõnda korda pikse tuld näinud, aga wiimse korra põletas pikne ta torni ja katuse 1855 aastal, paar päewa enne Melipühki, maha, kus ta 1856 aastal tulest ja tuhast jälle ülesse ehitati, aga weel kõrgema torniga, kui ta enne oli.

2. Pilišt were nimi olla wana jutu järele nõnda saadud: Kui kirikut on ehitatud, siis olla müürid, mis päewal tehtud, öösel jälle maha langenud. Siis olla meister ütelnud, et tarwis ööseks waht juure panna, ja küsinud kofku tulnud rahwa hulga käest, kes wahiks tahab heita? Pilli pere talu peremees Andres ütelnud kohe: Mina heidan! — Mees wõetud sealfamas kohe kinni ja müüritud altari taha weikse kiriku seina sisse, — mis peale kiriku müürid seisma jäänud. — Selle Andrese nime ja Pilli pere järele hüütud seda Pilli Andrese kirikuts, kummi sellest Pilišt were saanud. — Et meie kirikud enamiste kõik wanade apostlite nimedid kannawad, siis on Pilišt werele ka muidugi apostli Andrease nimi antud.

R i w i ja b r o n g s i a e g.

3. Kohtade nimedid, mis Leedu või Leischi nime meele tuletawad, on Pilištweres järgmised, 1 Leisu talu Adawere Dja külas, 1 Leisu talu Dmawere Tamme külas, 1 Leisu talu Kabala Kurla külas, 2 Leisu talu Kabala Kahala külas, 1 Leisu talu Kabala Wahamulla külas, 1 Leisu talu Kabala wallas Saani kihelkonnas, 1 Laatsi talu Adawere Dja külas. — Kabala ümber on väga laialine ja hea põllu maa, kus

wistist ka tiwi ajal tihemalt elanikka on olnud. Kui nüüd Seedud või Leischid sellel ajal siin maal elasiwad, siis on nad oma mälestuseks nimesid küllalt seie kohta maha jätnud.

K i w i a s j a d.

4. K i w i h a a m r e p e a wõi põhi, leitud Imawere Sootsa talu karjamaa sees. See riist on warre augu kohast katti läinud, missugune õnnetus neil sagedaste näis olema. On alal.

5. K i w i k i r w e p o o l, leitud Pilištwere kiriku ligidalt. — Need asjad on juba tunnistuseks, et tiwi ajal siin elanikud olnud. — Siin kihelkonnas võib neid veel palju enam leitud olla, mis aga tähele panemata ära wiisatud.

K a u a a e g.

6. Kohtade nimesid, mis arwatavasti Wana Norralasi meele tuletawad, on siin kihelkonnas palju, mis näitab, et siin juba väga wanaste tihedaste elanikka on olnud.

W e r e lõpuga kohtade nimed on: Pilištwere kirik ja kihelkond, Pilištwere küla, Imawere mõis, Wõrewere karjamõis, Järawere, Riigewere ja Pällastwere külad Imawere wallas, Eistwere mõis, Taadikwere küla Eistwere wallas, Wiruwere küla Wana Põltsamaa wallas, Rõmmawere küla Wõisiki wallas, Kiriwere küla, Wenewere küla, Koksware küla, Unakwere küla, Lebawere küla ja Soomewere küla Rõo wallas, Sagewere küla, Weiße Willewere küla, Suure Willewere küla, Mestawere küla ja Saarepere küla Rabalas, Loopre wõi Lohupere mõis.

K i w i k a l m e d.

— 7. K i w i k a l m e Rabalas Kurla külas Määrutalu maa sees, suure Tallinna postimaantee kalda peal,

laewa jarnane, ots õhtus, teine hommikus, 120 jalga pikk, keskelt 48 jalga lai. See kiwi lademik oli palju laiem, aga laewa worm oli kiwidega sinna kesktele maha maa jisse pandud, kellest 9 kiwi rida risti läbi käiswad, kus mõned topelt ja mõned ühe rea kiwidega olivad. Nastal 1878 kaewasin ma selle wareme läbi ja leidsin selle seesst furnute tuhka, luu tüükese, poti tüüka, 4 brongsiist käerõngast, mõned brongsiist sõrmused ja spiraali tüüdid, ühe brongsiist rinna nõela (Bügelstibel), ühe weikse kõwera rauast nua, kellel tera küüru peal wäljas oli ja mõned muud põlenud asjad. Need asjad olivad kõik esimehest raua ajast, mis Moskwasse wiidi. — Küüd on see kiwi kalme puhtaks ära häwitatud, kust pärast weel mõned asjad on leitud.

8. **K i w i k a l m e** Rabalas Kurla külas Willemi talu maa sees, eesseeiswast kalmest pool wersta Tallinna maanteed põhja poole sõita, niisamma maantee ääres. Seisab pikuti hommikust õhtusse, 89 jalga pikk ja 29 jalga lai, laewa wormi ja 4 rea sõude penkidega. Ka selle kalme kaewasin ma selle korraga läbi, kus ta laewa moodi ots maa sees selgeste nähtawale tuli. Metallid asju ei olnud seal leida, muud kui furnute tuhka, luu tüükese ja poti tüüka tuli sealt wälja. Selle laewa wormi kõrwal oli põhjapool küljes $\frac{1}{3}$ wakamaad weel kiwi waret, kus aga wormi enam leida ei olnud, sest et sellest palju juba ära lõhutud ja weetud oli. — Kuida näha, on need wanad kiwi laewade omanikud omad matuse kohad enamiste teede ääre asutanud, sest selle Tallinna maantee ääres on mõne wersta peal 5—6 kiwi kalmet. Sellest on ka näha, et see tee tõeste ka nii wana on.

9. **K i w i k a l m e** Rabalas Kurla külas Leisu talu koplis, mis sellepärast isjääralik on, et see just ühe lohu wõi madaliku sees on, kuna need harilikult ikka kõrgemate kohtade ja künkude peal on. Kiwid olla seal ka kaunis juured ja ridamisi seatud, nagu Määrul. — See

Kurla küla kopel peab wanal ajal mõni järw olema olnud, sest praegu räägitakse, et see kiwi kalme wõi ware „Kurla järwe põhja peal“ olla. — Wist wõib ta mõni wana ohwerdamise koht wõi lohk olla.

10. **K i w i k a l m e** Kabala mõisa maa sees, $1\frac{1}{2}$ wersta mõisast maanteed mööda Türi poole sõita, seisab pikuti hommikust õhtusse, 28 samm pikk ja 15 samm lai. Kiwid ja muld olewat mõis heina küüni heinte üleswedamise trepi wõi silla ehituse tarwis ära wedanud. Ka olla seal üks 7 jala pikune inimese luukere wälja tulnud, ja on ka metall asju seal leitud. Kabala mõisa walitseja olla selle pea luu ja metall asjad Tartu saatnud.

11. **K i w i k a l m e** Kabalas Arkma külas, selle samma Tallinna maantee kalda peal, kus niüüd Kabala wallamaja peal seisab. On vähemast $\frac{2}{3}$ wakamaad suur, kus wäga palju kiwe oli, mis seal peal seiswa walla maja ehituseks ära on pruugitud ja weel tubli kiwi walla maja õuele ümber on tehtud, aga siiski on maapind weel kõik kiwe täis. — Maja wundamenti kaewates olia seal ka mõned metall asjad, kui brongsiist sõrmused, üks mõel, mõned oda terad ja nuad wälja tulnud. Nuad oliwad paksu selgadega, nagu praegused habeme ajamise nuad. Kuhu teised asjad jäänud, ei ole teada, aga ühe nua ja sõrmuse sain mina kätte.

12. **K i w i k a l m e** kohtumaja taga, umbes wakamaa kaugusel õhtu pool, põllu sees, umbes 15 samm igapidi suur.

13. **K i w i k a l m e** Kabala kohtumajast $\frac{1}{4}$ wersta Wiljandi poole ninna, sellesamma maantee õhtupoolse kalda peal, Bõdra talu maa sees. See koht on ka vähemast $\frac{1}{3}$ wakamaad suur. Selle õhtupoolse külje pealt näis kiwid ära weetud olewat, kuna hommiku poolne külg täis suuri kiwa oli, kus ka kiwid küll ridastikku oliwad, aga mitte laewa wormi. See kalme sai ka 1878 läbi kaewatud, kus kiwide

wahel küll wäga palju fondi tuhka ja puru oli, aga metalli asju ei olnud ommeti leida. Põhja poolse jao sees oli üks nelja nurgeline, ühe jala sügawune auk, 15 jalga pikk ja 10 jalga lai, kelle kolm äärt kiwidega ära oliwad wooderdatud, kuna õhtupoolne äär ilma kiwideta oli. Kaewates ei tulnud sealt muud wälja, kui tule ase sütega, aga mitte muud midagi. — Surnute tuhast, mis sinna kiwide wahele maetud, on näha, et see üks matuse koht on, aga ma arwan, et see ka üks ohwri koht on olnud.

14. **R i w i k a l m e** eesseeiswast kalmest paar wakamaad põhjahommiku pool, ümmargune, 10 sammugapidi suur. Kiwid on pealt enamiste ära weetud. Kaewates tulid sealt ainult mõned põlenud pealuude tükid wälja, aga mitte metall asju.

15. **R i w i l a e w a k e n e**, tee äärest kalmest 100 sammuga lõuna pool maanteed, ühe lepituga kaswanud kingu peal, 22 jalga pikk, 9 jalga lai, kellest 3 rida kiwe risti läbi käiwiwad. Oli täieste lootniku wormi, kelle mõlema terawa otsade peal kaks kiwi üksteise peal seisiwad. — Kaewates oli leida, et kõik selle põhi ühe jala paksuse kiwidega ära oli prügitud, kus juures hommiku poolse otsa sees suur tule ase wälja tuli, palju kasepuu sütega ja tükid. Sellest oli näha, et see see koht oli, kus surnud ära põletati, kust aga kõik surnute tuhk ja fondi tükid ära korjatud ja teisele poole maanteed, suurde kiwi kalmeesse, maetud, kus wäga palju surnute tuhka oli. Seda olen ma ka muial leidnud, et suurte kiwi kalmete ligikonnas weiksed surnute põletamise kohad on, kust aga tuhk suurde kalmeesse wiidud.

16. **R i w i k a l m e** Rabaläs Suure Willewere külas, Siimu talu maa sees. See on täieste laewa moodi, mis kiwi lademe keskele on maha pandud, üks ots õhtus, teine hommikus, 159 jalga pikk, 34 lai. Sellel olid 17 sõndepenti wõi põikrida sees. Sigema uurimise järel näis

ta nagu kolmel ajal wõi jafkul tehtud olema, sest ta sai 1878 aastal ka läbi kaewatud. Öhtu poolt otsast hakates künni 6ma kiwireani olivad kiwid ijiäranis suured, siis 7—9ma reani vähämad, siis hakkasiwad jälle järsku suuremate kiwidega read. Öhtu poolt terawast laewa otsast sai hakatud kaewama. Esimese ja kolmandama kiwi ristrea wahelt tulid ainult kondi tükid ja söed nähtawale; neljandama ja kuwendama rea wahelt tulid tuleasemed, kondi tuhka, üks inimese silma hammas, süsi, poti tüffa ja nua sarnatsid kiwi kildusi wälja; kuwendama ja seitsmendama rea wahel ei oluud midagi leida; kahesjama ja ühesjama rea wahel olid 2 tuleaset pealmiste ja alumiste kiwide wahel, luu tüffa, tuhka, kolm brongsiit käewõru; ühesjama ja künnema wahel oli jälle 2 tuleaset, süsi, kondituhka, üks hammas, üks suur klaas helm, üks peenike brongsiit keti tüff, üks brongsiit rinna nõel (Sprossenfibel), nii kuida niisugusid ka Poolamaal Rowno kubermangus Kurschanis, Schauli maakonnas, ja Odochowis Roszieni maakonnas ja Preisjimaal Gruneikis, Gumbinne maakonnas, leitud, mis esimesest aastasajast p. Kr. takseeriti. Künnema ja üheteistkünnema rea wahel olid jälle kaks tuleaset, üks nõõri moodi keerutatud brongsiit sõrmus, üks kõwer rauast nuga, nagu Määrü kiwi laewas; üheteistkünnema ja kaheteistkünnema wahel oli jälle üks tule ase. Teiste ridade wahel ei olnud midagi matuse ega põletamise märki, waid kõik olid peris tühjad, millest näha, et selle matuse koha pruutijad selle järsku oliwad maha jätnud ja ära läinud, kuida seda professor Grewingt ka mitmest teisest kohast on leidnud ja mida ka professor Aspelin tõeks tunnistab. Nõnda on siis näha, et nende kiwilaewade omanikud öhtupoolt otsast peale matma on hakanud ja nõnda korraga hommiku poole läinud.

17. Kiwi kalme 3—4 wakamaad esimesest lõuna pool, sellesama Siimu talu põllul. See on üks weike

kingute, mis aga selle poolest teistest teistmoodi on, et seal mitte peal maa kive ei ole, vaid 1 jalg sügaval mulla all on nagu linna uulits suurte kividega prügitud. Selle kingu sisse on kartohwli koopaid kaewatud, mille juures palju rauast nua terasid ja muid asju wälja on tulnud. Sealt seest kaewates oli leida, et see täieste üks furnute põletamise koht oli, kus küll tuhka ja süsi leida oli, aga mitte luu puru. Ka tuliwad mitmelt poolt sulanud brongsiist ehete tükkid sealt wälja ja ka sulanud brongsi tilkasi, millest näha oli, et seal langet tuld oli antud. See näitab jälle, et suurte kiwi kalmete juures wähamad põletamise kohad on olnud, nagu meie seda juba Arkma kiwi kalme juures nägime. Mõnda ei leidnud mina siit mitte sugugi fondi puru, mis näitab, et furnute tuhk sealt kõige kontidega ära on koristatud ja suurde kiwi kalmesse maetud. — Siis tuli sealt weel üks peenikeste wälja wiilitud wõtme sarnane rauast riist wälja, üks imelik jäme brongsiist keti tükk, nuge, raud rõngaid ja sõrmusid. — Wiidi Moskwasse.

18. Kiwi kalmed Kabalas Saarepere külas, mida ma aga mitte ei ole saanud üle waadata.

19. Kiwi kalme Gistweres Taadikwere küla Rõõre talu põllu sees, seisab pikuti hommikust õhtusse, 49 samm pikk, 21 samm lai. Sellesama Tallinna maantee ääres, kellest enne kõneldud.

20. Kiwi kalme sealsamas külas Kiwimäe talu põllu sees.

21. Kiwi kalme sealsamas talu põllu sees, tükki maad teisest eemal.

22. Kiwi kalme Imaweres Tammeküla Sootsa talu põllu sees, 25 samm igapidi suur. Müüid weskid peale ehitatud. — Kui seda weskid ehitati, ja wundamenti kaewati, siis tuli selle kalme keskpaigast üks lahtiste kividega müüritud haud wälja, kust ühe suure mehe luu-

tere, üks roostetanud raud mõel, ja kuida näha, niisugused rauatükkid, mis kübara warjaks on olnud, wälja tulnud. Mõel kõige luukerega on hana põhja jäetud, ainult teised rana tükkid wälja mõetud. — Niisugusid kiwidega müüritud hana koopaid kinkude sees, tuleb Daani- ja Rootsi maal jagedaste ette.

23. *R i w i k a l m e* sealjamas külas Kulli talu põllu sees, mis nüüd juba hoopis ära on häwitatud. Kas sealt ka asju wälja on tulnud, ei ole teada.

24. *R i w i k a l m e* Rõo wallas Wenewere külas Wäljaotsa talu põllu sees, 65 samm pikk, 53 samm lai. See olla wanemal ajal weel palju suurem olnud, aga talu omanik olla teda iga aasta vähemaks lõhtunud, kus juures mitmed käewõrud, sõrmused, sõjariistu ja rahad olla wälja tulnud, mis aga enamiste jälle kõik ära on kaotatud. Rahad, mis sealt leitud, on hiljemad ohwri annid. Rahwa jutu järele olla wanapagan Wenewere jõe Parmehanda silda peale teha tahtnud, mille tarwis ta kiwa kogunud. Kes pärast päewa loojaminekut sealt jillaft üle oleks läinud, selle hing oleks temale saanud, aga kes päewal sealt üle oleks käinud, need oleks Sumalale jäänud. Kui ta parajaste põlletäiega läinud, laulnud kuff, mille üle ta ehmatanud, kus põlle pael katti läinud ja kiwid sinna kõik maha kukkunud.

25. *R i w i k a l m e* Rõo mõisa maa sees, wana tuuleweški teha ligidal.

26. *R i w i k a l m e* Rõo wallas Kofswere külas, kus sees ka terweid furnuid maetud leitawat, sellele pae kiwid pool serwakile katuse moodi peale olewat pandud.

27. *R i w i k a l m e* Rõo mõisast maanteed mööda $\frac{1}{2}$ wersta Urutsaare poole minna, Rõo mõisa põllu sees.

28. *R i w i k a l m e* sealjamas, aga tükk maad teisest eemal.

M u l l a j a k a t k u k a l m e d.

29. K a l m e K a b a l a m e t s a s, kus wanal ajal inimesed sõja eest pelgus olnud. Seda kohta nimetatakse ka l e e r i a s e m e k s, sest et inimesed sõja ajal seal aset pidanud. Neil olnud seal kiriku õpetajad ja kohtumehed ligi, kus rahwast ristitud, laulatud, lauale wõetud ja ka maetud. Praegu olewat seal suur kiwi, kelle peal õpetaja jutlust ütelnud ja rahwast lauale wõtnud. Surnute hauad olla alles weel hilja aegu näha olnud, mida kohta praegu h a i s l a a n e k s kutsutawat ja mille pealt heina tehtawat. — Waenlane olla küll Rawesti mäe otjast näinud Kabala metsast leeriasemest suitsu ülesse tõusma, aga juure soo ja raba pärast ei ole nad ommeti sinna ligi peasenud. Kabala walda mööda olla nad küll riijumas käinud.

30. K a l m e K a b a l a s P i b a r i k ü l a s, W a k i n a t a l u õue aias, kellest muist weel praegu selle talu õunapuu aia sees on. Rahwa jutu järele olla seal kirik olnud, sest künemisega tulewat sealt inimeste pea ja sääre luid wälja. Ka olla sealt kohast maa sees üks tinast kann leitud, millel muud märki küljes ei olnud, kui paar stemplit: üks kahe ristiga wõtmega, teine wapi märk kõrwa peal. Mõned arwawad, et see kiriku wiina kann olewat. Ei ole aga muud, kui rüütlike õlle kann. On alles alal. Siis olla sealt weel üks suur kõwer mõel leitud ja üks weike wass katel, mille sees üks must fett olnud, mis aga nõnda mädanud olnud, et peosse wõttes puruks läinud. Enne olewat selle koha peal 12 suurt kuuske kaswanud, nüüd aga weel üks ainus. — Rahwa jutu järele olla seal waimusi ja wiirastusi nähtud, ja laupäewa ja pühapäewa õhtutel olla mõned pühad inimesed ingli laulu kuulnud.

31. K a l m e K a b a l a w a l l a s W a t u s s a a r e t a l u j u u r e s. See talu olla ühe saare peal, mis ümberringi soost ja

rabast fiske piiratud. Sinna olla wanal katku ajal sur-
nuid maetud.

32. K a l m e Rabalas Kaszi külas. See on üks
mäe küngas, kust rohkestest furnute luid wälja tulla, ja
feda kalmeks kutsutakse. Üks wana mees teadnud weel
näidata, kuhu tema kaks onu olla maetud. Ka tead-
nud ta jutustada, et kätt Kaszi külasse ei ole tulla saa-
nud, sest et jõe peal wäga lagunud sild olnud, kus jalad
oleks wõinud ära murda. Sellepärast pööranud ta pahase
meelega Kaszi külast tagasi, öeldes: „Kaszi küla jätan
ma muhtude ja paisete hoolets!“ Selle peale hakanud ka
rahwas muhtude ja paisete kätte ära surema, et neid iga
päew hulga kaupa kalmule kantud. Weel praegu olla
muhud ja paised Kaszi küla nuhtlus, nii hästi inimestele,
kui elajatele.

K a b e l i m ä e d.

33. K a b e l i mägi Rabalas Saeweski talu maa
sees, kust sagedaste luid, rahasid ja sõlgesi olla leitud.
Olla 18 sammu pikk. — Rahwa jutu järele olla sinna
kõige wiimaks üks kaabakas maetud, kes oma naise ja
tütrega seal elanud ja Tuhalaanest pärit olnud. Naise
ja tütre olla ta sinna maha matnud, aga ei ole kuigi
sügawat hauda jõudnud kaewata. Mõne päewa pärast
olla karu need sealt wälja kaapinud ja nahka pannud.

34. K a b e l i mägi Rabalas Willewere küla põllu
sees. On kaunis suur mäe kink, mille fiske terwid sur-
nuid olla maetud. Wõib olla, et enne wanast seal peal
ka furnuid on põletatud, mis ma weel läbi katsuda ei
ole saanud. Seal mäe jalal on üks weike hoone ase,
kus seinte kohas rida üfikutuid kiwe neljanurka maa sees
oli. See ase oli umbes 15 jalga pikk ja 10 jalga lai,
nagu need kabelid niisuguste mägede peal ikka on olnud.

Ohwerdamise koht.

35. Rabalas, eesnimetatud Saewesti kabeli mäe ligi, olla üks koht, kellel wall ümber olla, ja walli taga kraam. See koht olla neljanurgeline. Sellest on näha, et see üks warjupait peab olema; aga ta on üsna lausa maa peal. Muidugi päris lausa maa peale ta kindlust wõi kantsi ei tehta. Rasji küla rahwas olewat seal peal ohwerdamas käinud. Kõige wiimaks olla üks kaabaks oma 11 aastase poja furnuteha sinna maha matnud.

Hiie asemel.

36. Rabalas on kaks Hiie talu, kellest arwata on, et nende kohtade juures wanaste pühad hiied on olnud. Üks neist on Laewa külas, teine Willewere külas.

Siis on seal weel üks Palwessaare talu, selle Bilistwere kiriku tee ääres, mis Kurlast kiriku juure lähäb. Seal olla rahwas wanast palwetamas käinud. On wist üks wana ohwerdamise ja palwetamise koht.

Ohwri hallik.

37. See on Rõo wallas Uduhalliku küla juures, mis alati udu ja auru wälja ajab, keda Uduhallikaks kutsutakse. See on üks kuulus ohwerdamise koht, mille juurest ja ümbert rahasid ja mõnesugusid asju on leitud, mis ohwri andideks sinna maha on heidetud. Aastal 1878 sain ma sealt ühe 8 tolli pika ja 4 tolli laia õhufese raudplaadi, kelle sisse kõiksugused wigurid oliwad graweeritud ja hõbedaga täidetud. Mis asi see oli, ei wõinud ma mitte aru saada, aga üks ohwriand oli see tõeste, mis sinna hallikasse wisatud. — See hallikas on ka kaugele kuulus olnud, kust mitmesugused silma- ja muu häädaga waewatud haiged, seda wett pruufides, terwist olla saanud.

38. Üks hiie mägi on Adawere wallas Lõimetsa küla heinamaade sees, kus wanaste wist ka hiis on olnud, sest et see koht selle tarwis sündsa on. Praegu on see üks lage kinguke, kus wäha lepa wõsa pääl on.

D h w r i k i w i (waata järel).

W i t s j ä r w w õ i W i r t s j ä r w.

39. Pilistwere kihelkonnas on üks Wana Põltsama walla küla, W i t s j ä r w nimi. Ta seisab wasakut kätt selle tee ääres, mis Pilistwerest Põltsamale lähäb. Üks wana jutt räägib, et W ö r t s - wõi W i r t s j ä r w wanal ajal kunni sinna maale olla ulatanud. See wõib eht wõimalik olla, sest sood, mis küla lõunapoolse küljega kokku puutuwad, on Wörtsjärwe äärsete soodega ühenduses.

Teine wana jutt räägib, et see weike, umbes $\frac{1}{2}$ wersta pikk ja 4 wakamaad lai weike soo, Witsjärke küla keskel, olla wanaste järw olnud, keda Witsjärkeks olla kutsutud. Selle järwe kaldal olla tihedasti inimesi elanud, kes põllutööd teinud ja järwest kalu püüdnud, kus neid rohkestes olnud. Palwetamise ja ohwerdamise kohaks on neil j u u r k i w i olnud, mis Kabina talu ligidal, paar wakamaad soo kaldast eemal, maantee ääres, seisab. See järw olla sealt aga wiimaks ära wajunud, aga järgmise loo järel. „Ühel abielupaaril olnud wäga ilus sinisilma tütar. Kui ta täis kaswanud, hakkanud noored mehed, warsti tema ümber libitsema, aga neiu ei ole kellegi poole hoidma hakanud. Wiimaks juhtunud ometi üks wäga kena pois siin, see hakanud neiu ormastama ja saanud ka „ja“ sõna, mille peale warsti pulmad pidanud olema. Noormees leidnud aga teise weel kenama neiu ja jätnud endise maha. See kurwastanud ennast ülimäga sellepärast, et ta nõnda petetud saanud, ja käinud alati järwe ääres nutmas. Ühel õhtul, kui õiete müristanud ja wihma maha woolanud, läinud neiuke salaja majast wälja, mida

aga wana isa märganud, ja paha aimates, temale järwe ääre järele läinud. Küll ta otfinud ja huiidnud teda, aga ei wastust kufagil. Korraga kuulnud ta, et üks suur „sulps“ on olnud. Ta tõtanud koke sinna ja näinud, kuidas tütreke laenetes ülesse ja alla wajunud. Ta läinud küll koke lootfikuga appi, aga enne, kui ta ligi saanud, olnud tütreke juba põhja wajunud! Wanake olla meele ära heitmisel wandunud: kadugu see järw siit ära! Korraga hakkanud wesi järwes wahutama ja lainetama ja langenud suure mürinaga maa alla. Hommikul olnud kuiw muda weel asemel“ —

Seal ümberkaudu on pae põhjaga maa, kus sagedaste siin ja seal kuristikud on, kuhu wesi just maa sisse jookseb. Reid aukusi on ka madala soode ääres, mis wett alla neelawad. Selle Witsjärwe soo ääres Witsjärwe kooli koplis olla pae wahel praegu kaks niisugust neelu auku, kust soo ülearu wesi ära langeb. — Wõimalik wõib olla, et need kuristiku augud enne kinni olid, kui järw seal alles oli. Wiimaks läksiwad nad lahti ja wesi wajus maa alla.

Nii kui enne nimetatud, on selle soo ligidal suur o h w r i k i w i. Selle kiwi seljas on palju ümmargusi augukefi, mis sarnatsed on, kui keegi palja jala kannaga mulla sisse oleks keerutanud. — Kiwi ümbrusest olla ka wähä kaewatud, kus mõni kord mitmed wanad asjad, kui sirbid, kirwed jne. on wälja tulnud, mis tuha segi sees on olnud. Ka üks ümmargune kiwi, kellel kesspaiga kohalt auk kahelt poolt sisse puuritud, on sealt leitud. Wana jutu järele olla ennemuiste üks mõis seal ligidal olnud.

R ä s u k o n n a.

40. Selle juure posti maantee ääres, mis Wiljandist üle Koigi Tallinna lähäh, on wastu Cesti maa piiri üks weike mõisa ja küla, keda R ä s u k o n n a k s nime-

tatakse. See nimi olla sellest tulnud, et selle koha peal piiri ääres alati wahid olla olnud, kes selle järele walwanud, kui waenlased kusagilt poolt tulnud, siis olla nad koha ratsa hobustega Gestimaale kihutanud kasku wiima, et nad eest teakjwad ära põgeneda. Sellest olla Käsukonna nimi selle kohale tulnud, et see käsujate koht on olnud.

Wana kiriku ase.

41. Imawere walla Tamme küla ja Udwere walla Suure küla põldude keskel on üks kõrge koht, kust nende külade piir üle käib, keda Tamme mäeks kutsutakse. Selle mäe peal olla wanal ajal üks weike puust kirik olnud, ja kuidagi inimesed weel juust suhu mäletawad, olnud see kollase wärwiga wärwitud. Muidugi olla sinna ka furnuid maetud, ja wiimne furnu olnud üks Tammeküla karjane, kes pesu küna sees sinna maetud saanud. Wanal ajal olla seal tamme puud kaswanud, kelle puu taimed seal ümberkaudu metsades kusagil ei ole. Müürid on see koht ammugi lage, aga oma poisikese põlwes nägin ma seal weel paar tamme wõsa. — Et seal tamme puud on kaswanud, sellest on arwata, et seal muistisel ajal mõni hiis wõi ohwerdamise koht on olnud. — Wanust tammedest on selle mäele ja külale „Tamme“ nimeks saanud.

Leitud asjad.

42. Helmed, bernsteiniist ja kalkadoni kiwist, leitud Kõo maa sees. Turjewi muuseumis.

43. Retid rahadega, wasest, üle hõbetatud; rahad enamiste Littawi ja Riia omad. S. m.

44. Sõrmused, brongsiist, 3 tükki, Kõost leitud. Turjewi muuseumis.

45. Tinast kann, leitud Kõos, Soomewere külas, ühe sambla künka sees. Kannu külgedele peale on pildid

sisse graveeritud, kui Maria kuulutamise, Kristuse ristilöömine ja ülestõusmine. Nende kolme toha üle on tohasjed Ladina keelsed sõnad sisse graveeritud. Kristuse risti üle seisab Sumal Isa kolmekordse krooniga ja tema paremal käel istub üks linnuke (wist püha waim?). Kaane peale on üks wapisilt graveeritud ja selle üle aasta number 1569, ja selle kõrwal Otte-Averbecke (Otto Auerbach). Rattise kannu kõrwa peal on kaks stemplit, milledest teise peal kaks wõtit risti, mis Riia linna wappi peawad tähendama. T. m.

46. Tinasest kannu leitud Kabala Pibari külas, Wakina talus, uue maa kündmise juures. Kaanega ja tubli kõrwaga, aga ilma kellegi kirjata. Kõrwa peal on 2 väikest stempli märki. Wiljandi muuseumis.

47. Bronzist asju ja rahasid on Kõo Wenewere külas põllu sees olewast kiwi kalmest mitmesugusid leitud, mis Wiljandi muuseumis on.

48. Kolm bronzist käerõngast, 1 rinna nõel, mitmed bronzist sõrmused ja muud asjad, üks väike kõwer nuga jne. Kabalas Määrü talu kiwilaewast leitud. Moskwas.

49. Kaks bronzist käewõru, 1 sprossesibel (rinna nõel), kettisi ja sõrmused, nii ka üks weike kõwer nuga Kabalas Willewere Siimu talu põllu sees olewast kiwi laewast leitud. Moskwas.

50. Üks jäme bronzist keti tükk, üks imelik ranast wõtme taoline riist, raud ja wask rõngaid jne. sealt samast talu põllust, aga teisest kalmest leitud. Moskwas.

51. Üks pool kiwi kirwest Bilistwere kiriku ligidal leitud. Tallinna muuseumis.

52. Üks pool kiwi kirwest leitud Imawere Sootsa talu maa seest, uue maa ülesharimise juures. Tall. m.

53. Üks raud mõel ja oda leitud Imawere Sootsa talu kiwi kalmest, sügawa müüritud hana seest, kui sinna weskki wundamenti kaewati. On sinna sammasse jätud.

54. Üks wäsest nua pea, kus üks rüütli paar, mees ja naine ühte oliwad walatud, leitud Imawere Sootsa talus. Tal. m.

55. Üks hõbe prees, 3 Pittawi ja 1 ordu hõbe raha ketiga ühes, leitud Kõo Wenewere kalmest. Tal. m.

56. Raks rauast oda tera, 1 wifat, 1 mõel, 4 bronsist käewõru leitud Kõo Wenewere kalmest. Wiljandi muuseumis.

57. Mitu suurt hõbe helme leitud Rabalast. Wiljandi muuseumis.

18. Põltsama kihelkond.

1. Et Põltsama ümber wäga laialised ja head põllumaad on, siis on ka selle koha nimi Põldsemaa sellest tulnud. Wanal ajal kutsuti seda ümberkaudist maad Nurmegundeks, mis niisama palju, kui Põldsemaa koht, uuema keele muudetuse järele tähendab. Läti Hendrik räägib sagedaste Paala jõest, mis muidugi Põltsama jõgi on, aga ta räägib seal juures ka ühest Leole kantjast (peat. XVIII, § 7), mis ühe Sakala ülema Lembitu päralt olla olnud. Uuemate uurimiste järele olen ma leidnud, et Leole mitte Paala ehk Põltsama jõe mail ei ole olnud, waid Suure Jaani kihelkonnas Lõhware wõi Lehowa mõisa piiri sees, kust ma selle kantji mäe hilja aja eest olen ülesse leidnud. Läti Hendrik, kes sagedaste Sakalast üle Rawesti jõe Nurmegunde maale on käinud (praeguse Pilištvere ja Põltsama kihelkonda), on Rawesti jõge Paalaks pidanud, sest et ta Põltsama poolt alla tuleb, ja nõnda siis ka Lembitu kantji Leolet, Paala kantjiks nimetanud. — Praeguse Põltsama lossi koht on päris tasane ja lausa maa, mis ainult suure kraawi läbi sisse piiratud. Ta on täieste Saksa rüütlite uus asutus, millel kusagil pool niisugust mäge ega mäe-

külge ei ole, kuidas Lāti Hendrik seda Seole kantsi mäest kirjutas, kuhu nemad puid peale kannud ja selle kantsi ära põletanud. Ordumeister Otto von Rodenstein on praeguse Põltsama lossi alles aastal 1272 asutanud ja ehitanud. Aastal 1502 tulivad Wenelased suure väega Liivimaale, kus nad selle maa paljaks riisusivad, üle 40,000 inimest ära tapsivad ja sellekorraga teiste hulgas ka Põltsama lossi kiviwaremeks tegivad. Aastal 1558 riisusivad Wenelased Põltsama lossi uueste ära, aga see läinud 1572 aastal jälle Rootslaste kätte. — Aastal 1571 asus ennast Liivimaa kuningas Magnus Põltsama lossi elama, aga see oli nõnda lagunud, et ta seal ennast ei olla võinud üles pidada. Ta olla viimaks ühes künis forterit pidanud, kuhu asemele pärast karjamõis ehitatud, mida praegugi veel Kuningamae mõisaks nimetatakse. Loss läis nõnda mitme võitja käest läbi, kuni ta viimaks Wene walitsuse ajal praeguse omaniku würst Gagarini sugukonna omaks sai.

Põltsama on juba väga wanal ajal isi kihelkond olnud, kellega aga Pilistwere ja Kolga Saani kihelkonnad ühendatud olnud. Põltsama kihelkonna kirik on Pajusi pool Uue Põltsamat, sellesamma mõisa wesi wesi juures olnud, mis aga 1600 aasta Poola ja Rootsi wahelise sõja ajal puhtaks ära häwitatud, nõnda, et neid müüri waremid eesnimetatud wesi juures weel wähe tunda on. Praegu on Uue Põltsamal üks sepikoda kellel teise otja peal torn on, mis wistist häwitatud kiriku mälestuseks on ehitatud. Praegune Põltsama kirik on wist wana lossi kirik, wõi on ta, nii kuidas rahwa jutt räägib, hobuste tallist ja püssirohu tornist kirikuks ehitatud. Sellepärast on tema seisukoht ka teiſipidi, kui teiste kirikute juures, kes pikuti õhtust hommitusse seisawad, kuna Põltsama kirikul torni ots põhja pool ja altari ots lõuna pool seisab. Kirik on muidu kena ehitus, taherkordse wääridega

ja puu laega. Aastal 1630 on Pilištvere, ja 1639 Kolga Jaani kihelkond Põltsamast ära lahutatud. Seal kiriku taga on Põltsama omaniku von Ficki haud, üks weike kabelifene. Seal sees olla ka üks kiwist wälja raijutud kuju, kellel teine jalg alt ära on. Rahwa jutu järele olla see von Ficki kuju.

R i w i j a b r o n g s i a e g.

2. Sellest ajast ei ole mul asju ega märkisi sellest kihelkonnast teada. Leisu küla Lustiwere wallas.

R a u a a e g.

3. „Were“ lõpuga kohtade nimesid on siin kihelkonnas kaunis rohkesti, kui: U d a were mõis, R u t i k were mõis, L u s t i w e r e mõis, T õ i w e r e mõis, M ä l l i k w e r e mõis, K a n a w e r e mõis, U n n i k were küla, P a d u w e r e küla, P a u a s t w e r e küla, A l l a s t w e r e küla, S a h a w e r e küla, P u d i w e r e küla, S u l u s t w e r e küla, W a r i w e r e küla, K a a w e r e mõis.

R i w i k a l m e d.

4. Kiwi kalme Kurista wallas, Sulustwere külas Tunujaagu talu maa sees, umbes poole wakamaa pikune ja $\frac{1}{4}$ wakama laiune, nõnda pikerik-ümmargune. On läbi katsumata.

5. Kiwi kalme sealsammas wallas ja külas Tunujaagu talu maa sees, esimesest mõne wakamaa „Kitsekiinka“ pool. Läbikatsumata.

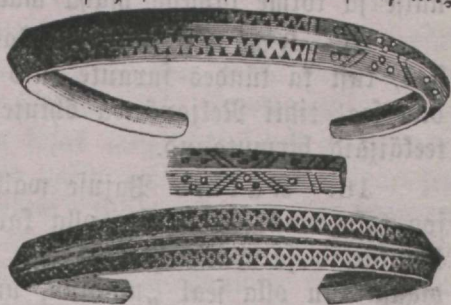
6. Kiwi kalme sealsammas wallas Wiksi talu põllu sees, teest 60 samm eemal. Pikkus 22 samm ja laius 18 samm.

7. Kiwi kalme Pajusi wallas Kalana külas Lageda talu maa sees.

8. K i w i k a l m e K u r i s t a w a l l a s A i d u k ü l a s M i h k l i h a n s u t a l u m a a s e e s .

9. K i w i k a l m e s e a l s a m m a s k ü l a s M i k u t õ n u t a l u m a a s e e s .

10. K i w i k a l m e P a j u s i m õ i s a p õ l l u s e e s , m i s l e p a j a s a r a p u u p õ e s a s t e g a k a s w a n u d o n . S e l l e p ä r a s t k u t s u t a k s e s e d a k a S a r a p u u m ä e k s . O n ü k s h ä s t i s u u r w a r e , k u s t m i t m e l k o r r a l o n k a e w a t u d j a p a l j u a s j u l e i t u d .

käewõrud.

11. K i w i k a l m e L u s t i w e r e w a l l a s T õ r e n o r m e k ü l a s , A l l i k u t a l u p i i r i s e e s , 25 s a m m u p i k k , 15 s a m m u l a i .

12. K i w i k a l m e W õ h m a k ü l a s T õ n i s e t a l u p õ l l u s e e s , m a a n t e e l i g i d a l .

M u l l a j a k a t k u k a l m e d .

13. K a l m e K u r i s t a w a l l a s , J õ g e w a p o o l S u l u s t w e r e k õ r t s i , m i d a H u n d i a u g u m ä e k s k u t s u t a k s e . S e a l t o l l a p a a r i k ü m n e a a s t a e e s t t a g a s i k a e w a t u d j a p a l j u i n i m e s t e l u i d l e i t u d . M ä e p i k k u s 42 s a m m u , l a i u s 14 s a m m u .

14. K a l m e K u r i s t a w a l l a s S u l u s t w e r e k ü l a s H u n u j a a g u t a l u p õ l l u s e e s , 30 s a m m u i g a p i d i s u u r , m i d a „K i t s e k ü n k a k s “ k u t s u t a k s e . S e l l e k ü n k a p e a l t l e i t a w a t p r a e g u s u r n u t e l u i d , m i l l e s t r a h w a s k õ n e l e b , e t s e l l e k ü n k a p e a l ü k s k o r d s u r n u a e d o l l a o l n u d . S e d a t u n n i s t a w a t k a s e a l ü m b e r o l e w a t e p õ l d u d e n i m i , m i d a „K a b e l i w ä r a t i p õ l d u d e k s “ k u t s u t a w a t . — P a a r i w a k a m a a d K i t s e k ü n k a k s t h o m m i k u p o o l e o n t e e ä ä r e s ü k s p a a r i s a m m u l a i u n e r a u d =

kiwi. Räägitakse, et musta katku ajal Sulustvere külas palju inimesi olla ära surunud ja Kitsekünka ümbrusesse maha maetud. Nimelt olla selle eesnimetatud laia kiwi kõrva üks peremees „Mõte Jaan“ kõige sängi, riiete, naise ja kolme lapsega maha maetud.

15. K a l m e Pajusi wallas Kalana koolimaja põllu sees, kust ka kündes surnute luid välja on tulnud, Ka olla seal tihti Meljapäewa õhtutel waimusid nähtud, kes teekäijaid hirmutanud.

16. K a l m e Pajuse wallas Lahavere külas Ulesoo talu maa sees. See olla kaunis suur mäekind, kust kodukäijad ja waimud alati olla välja käinud. Ka üks oigaja luu olla seal „umbluu, umbluu!“ hüüdnud.

17. K a l m e Pajusi Kalana koolimaja rehe ees, kuhu wanaste sõja ajal surnuid maetud ja kuhu ka üks kindral olla hauda pandud. Mõne aasta eest tagasi olla rahwa jutu peale mõned kroonu ülemad seal kaewamas käinud ja selle kindrali luud kõige ehetega ära wiinud. Kuhu, sellest ei tea rahwas kõnelda.

18. K a l m e m ä g i Neanurme külas Mäe talu tänawas, kuhu wanaste rahwa jutu järele surnuid olla maetud. Praegu leitakse seal kaewates palju surnute luid.

19. K a t k u k a l m e Lustivere mõisa ligidal, Leisu küla karjamaade sees, keda K o r i s t o j a m ä e k s kutjutakse. Sinna olla katku ajal surnuid maetud, kust praegu kaewates palju surnute luid, sõrmusid ja sõlgesi välja tulewat.

Wana jutu järele olla katt seal mäe peal kitse moodi tantšinud. Siis läinud ta sinna ligidale Koristoja talusse, kus inimesed parajaste sõönud. Talusse sisse minnes öölnud ta, kus inimesed sooja leiba ja sooja leent sõönud: „Kirge süüakse ja kirge junaakse!“ Talu rahwas wastanud: „Ime, et kido keelil räägib!“ Et ta niisuguse wastuse

saanud, siis ei ole kätt neile midagi teha võinud, ja läinud ilma kahju tegemata oma teed.

Sõjaplatši ase.

20. Kaawere mõisa wälja peal seisab kolm waka-
maad maanteest paremat kätt Jõgewa poole minnes üks
wana kase metsa jalk. Rahwa jutu järele olla muiste
sõja aeg sinna salu alla sõjas langenute kehad maha mae-
tud. Seal olla ka õiete palju inimeste luid leida, sest
paar korda labidaga wõtta, tulla wäga palju inimeste
luid wälja. Seal salu ümber olla sõja lahing olnud. —
Kümne aasta eest tagasi olnud seal Kaawere mõisa põllu
peal suure tee ääres üks paekiwist wälja raijutud
rist alles, mille alla langenud ülem olla maetud olnud.
See rist olla aga selle järel ühel öösel sealt ära kadunud
ja keegi ei tea, kuhu see jäänud. — Kolmkümmend aastat
tagasi leidnud mõisa künnipoisid sealt mõisa põllu seest
ka ühe paekiwist wälja raijutud risti,
mille nad sinna sammasse kohta püsti pannud. Pärast
ajanud nad ta adraga katti, kelle tükid weel hiljem ühe
kiwi otsas seisnud. Müüd ei ole neid tükkka ka enam
leida.

Rabeli mäed.

21. Kaliküla mõisa põllu sees on üks wakamaa
juurune kuuse ja männa metsa tukt, mis rahwa suus
Rabeli mäe nime kannab. See mägi on aga üle-
üldse kivilademega kaetud ja wõib ka mõni kiwi kalme olla.

22. Rabeli mägi Pajusi wallas Mõisa külas
Mandu talu maa sees. Kord juhtunud keegi sinna auku
kaewama, kui korraga hirmus suur luukere wälja tulnud,
mida nähes mees ära ehmatanud ja luud weel sügawa-
masse maha matnud, et see teda mitte kodu hirmutamaks

ei hakkaks käima. Ka muidu olla härjad sealt tihti luid wälja kaapinud.

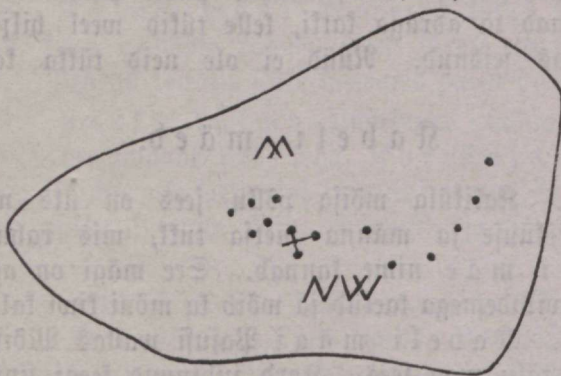
K i w i s t r i s t i d j a r i s t i d e g a k i w i d.

23. Rahest kiwi ristist oleme eespool, rääkinud, mis Kaavere mõisa wälja peal on olnud.

24. Ristidega kiwid. Aurista wallas, Sulstwere külas on Oti talu põllu seesse kiwe wälja kaaludes ja põldu puhastades, kolm niisugust kiwi leitud, kellele alpool küljes wõi põhjas ristid sisse olnud rajutud. Siis on sealtammast juurest üks kolme sülla pikkune ja kolme jala laiune kraaw leitud, mis kolme jala sügawusest kiwidega olla täidetud olnud. Mis see tähendanud, pole keegi otsusele saanud. — Rahekümne aasta eest tagasi olla seesamma peremees sealtammast põllu seesse kartohwli koobast kaewates inimese luid, nimelt kolm pealund leidnud.

K i r j a d e g a k i w i.

25. Wana Põltsamaa wallas, Annikwere külas, Beetri talu õue aias. See kiwi on siia joonestusesse oma

S u u r k i w i. Digt 2 silda piff.

pealmisest küljest ülesse tähendatud, see on, sellest küllest, mis tal praegu otse ülewal pool seisab. Kiwi on suure-

malt jault maa sees ja ulatab ainult paar jalga üle maapinna, päris raud kiwi punakast värwi, lõuna poolt kõrgem, põhjapoolle külge libamise madalaks minew. Ülesse märgitud punktid ja tähed on umbes weerand tolli sügavuselt sisse raijutud

R a d u n u d p e i g m e e s.

26. Sulustwere külas Kurista wallas elanud üksford faks wenda, Hans ja Mats. Wanemad olnud neil furnud ja pole neil ka muud sõpra ega sugulast olnud. Kümme aastat pärast wanemate surma furnud ka wanem wend Mats ära ja Hans jäänud üksi järele. Wenna surma pärast kurwastanud Hans nii wäga, et ta kodu külast ära läinud, ei tea kuhu. Mõne aasta pärast ilmunud ta kodu külasse tagasi, aga toonud ka ühe naesterahwa ligi, keda ta Sulustwere küla rahwale, kui oma mõrsjat tutwustanud, ja neile teatanud, et nemad Põltsamale õpetaja juure laulatusele lähawad. Õpetaja juure minnes läinud nende tee matuse aiast mööda, kus tema wend ja wanemad puhkawad. Tee ääres matuse aias pieekinud palju inimeste luid, kellest üks pikk sääreluu isäranis tee ääres seisnud. Hans lükanud seda jalaga kõrwale, kui warsti luu seest üks heal hüüdnud: Ära lüka mind ühtigi, waid tule waata parem, kus mina nüüd elan! — Suu tõusnud kõhe püsti ja kõndinud kui inimene, luudekambri poole. Hans saanud warsti aru, et see tema wenna luu olnud, ja astunud kõhe järele, mõrsjat furnuaia wärawa juure ootama jättes. Suu astunud luukambrisse, Hans järele. Seal läinud nad alla keldrisse, kust luu ühe luugi ülesse tõstnud, ja nende ees olnud üks pime maalune käik. Seda mööda läinud nad tüki maad edasi, kui korraga suur klaasist tuba nende ees seisnud, kus palju küünlaid põlenud. Sellest läbi minnes jõudnud nad ühte hõbedasse tuppä, kus weel rohkem küünlaid põlenud. Sellest

tuast läinud nad läbi ja saanud ühte kuldseesse tuppä, kus weel rohkem küünlaid põlenud ja inglid laulnud. Seal jätanud wend Mats Hansu seisma ja öölnud: See on minu eluase! See on kolmas taewas. Need, kes maa peal head teewad, saawad kolmandamasse taewasse. Siis läinud Mats ka teiste hulka laulma. Kui Hans poolteist wärji lugu kuulnud, jätanud ta wenna Dumalaga ja hakanud tulnud teed tagasi minema, et oma mõrsjat ka sinna kutsuda, et siis igawesti sinna elama jääda. Kui Hans maa peale tagasi saanud, siis põle ta oma mõrsjat kusagilt enam leidnud. Mõiteldes, et mõrsja ehk ootamise järele õpetaja juure läts, ja tõttas sinna järele. Õpetaja juure jõudes näinud ta, et see hoopis wõeras olnud, ega ole oma mõrsjat ka sealt eest leidnud, niisamma olnud temal ka kõik rahwas tundmata ja wõeras. Õpetaja juures küsinud Hans: kas tema mõrsja mitte seäl ei olla, ja kas ta neid mitte ei wõiks laulatada? Õpetaja waadanud imestades tema otsa ja ütelnud: Sinu mõrsjat ei ole minu juure küll mitte weel tulnud! Wõib olla, et ta sind kusagil külas ootab. Hans läinud külasse mõrsjat otsima, aga leidnud imestusega, et ka kõik küla rahwas wõeras olnud. Külas ei olla keegi tema mõrsjat näinud. Oma mõrsja kadumise lugu laiemalt rääkides, teadnud wiimaks üks wanamees kõneleda, et umbes 200 aasta eest Sulustwere külas üks mees, nimega Hans, olla elanud, kes oma mõrsja kabelaia wärawa juure ootama jätanud ja ise ära kadunud.

Hans läinud nüüd uueste õpetaja juure ja kõnelenud külas kuulnud lugu õpetajale. — Sellepeale waadanud õpetaja kiriku raamatutest järele ja leidnud, et see lugu 180 aasta eest olla sündinud ja et Põltsama kiriku peal sellest saadik wiis õpetajat on olnud. Õpetaja arwanud siis Hansu ka selleks, kes oma mõrsja kabelaia wärawa juure ootama jätanud ja ise ära kadunud. Seda kuuldes

läänud Hansu juuksed ja habe halliks, hakanud värjema ja wabijema, kuffunud maha ja heitnud hinge."

See jutt ei ole wist mitte üksi Põltsama päralt, sest seda olen mina omas lapse põlwes ka oma isa käest kuulnud, aga järgmisel wiisil:

„Olnud kusagil üks peigmees kirikus, kes sellel päewal pidanud laulatud saama. Ta läinud jutluse ajal kirikust wälja ja näinud kiriku seinä ääres ühe pealuu. Ta lükanud seda jalaga ja ütelnud: mis sina siin teed? kui sina teaks, mis sugune röömu päew minul täna on! Selle peale wastanud pealuu: Tule ja waata, mis sugune rööm minul alati on! Siis läinud ta ühest august seinä alla sisse ja peigmees temale järele. Mis sugune see koht olnud, kuhu pealuu peigmehe wiinud, ei ole mitte üteldud, aga see lastnud peigmehele ühe weerandi lugu ette laulda wõi mängida, mis wäga ütlemata ilus ja armas on olnud. Siis kästnud teda jälle tagasi minna. Kui peigmees jälle tagasi tulnud, siis olla ta ühe naise sealt kohast leidnud, kes pajude küljest wiisu niini oli kistunud. Tema isi olnud wäga hall ja wana, ja küsinud naise käest oma mõrsjat taga ja ütelnud, et siin kohas pidada ju kirik olema. Naine waadanud imeks pannes tema otša ja wastanud, et siin kedagi mõrsjat näha ei ole olnud, ja et wana jutu järele wanaste siin kohas kirik olla olnud. Temal, see on, peigmehele olla aga ka raha ligi olnud, ja sellest olla leitud, et see 400 aastat tagasi wana olnud. — Nõnda olla siis pealuu röömu lugu nii ruttu aja edasi wiinud, et see nagu mõni filmapilt olnud, mis aga ajalikus elus 400 aastat kestnud. Sellepeale olla peigmees ära lödunenud ja kadunud.“

S i n n a m ä e d.

27. S i n n a m ä g i Pajusi wallas Kalana külas Otisjaare talu metsas, 86 samm u pilt ja 41 samm u lai.

Rahwa jutt räägib, et sinna olla üks suur linn maa alla wajunud, ja et seal sees üks suur raha keller olla, keda waimud walwawat.

28. Sinna wõi lossi ase Lustiwere wallas Meanurme külas, Westiotja talu maa sees. Need on päris müüri waremed ja on wistist mõne wana lossi ehk floostri ase, sest rahwa jutu järele olla seal wanaste floostri linn ja Muga westi olnud. — Neis waremetes olla praegu weel kuld jäng, kuld püss ja tünder kunda peidus, keda wanapagan ije hoida.

Sellest kulla tündrist räägib wana jutt: Ühel öösel näidatud Westiotja talu peremehele, kelle maa sees need waremed on, unes, ja kästud teda ühel kuuwalgel Meljapäewa ööl risttee peale minna, mis waremetele kõige ligemal on, ja sinna sütetuld teha. Siis pidada ta kolm korda wastu päewa ümber tule käima, siis näidatawat temale, kus kohal waremetes see kulla tünder seisab, ja kes teda hoiab. Kui ta seda näha on saanud, siis kästud teda kodu minna ja kuni järgmise Meljapäewa õhtuni oodata. Siis pidada ta enne keskööb ilma püksata ja püssiga, kelle hõbe kuul sees on, selle koha ligidale minema, kus kulla tünder oma hoidjaga nähtawale tuleb, ja sealt otse kulla hoidjale pihta lastma, aga selle juures ei tohi ta karta ega Jumala nime nimetada. Kui ta kolm Meljapäewa õhtut nõnda õnnelikult on kulla hoidja pihta lastnud, siis saada ta kulla tündri kätte. Aga kui ta selle wastu efsib, siis waob kulla tünder maa sisse ja üksigi ei saa teda enam kätte.

Järgmisel Meljapäewal teinud mees nõnda, ja warsti paijtnud waremetest ühest kohast sinine tuli ja tünder kuldrahadega, kelle juures punase habemega hall sikk wahiks olnud. Warsti kadunud aga tuli ja kulla tünder kõige hoidjaga ära. — Teisel Meljapäewal läinud peremees waremetesse sinna ligidale, kust talle kulla tündrit näida-

tud, ja jäänud ootama, kunni ta kõige hoidjaga nähtawale tuleb. Täki aja ootamise järele hakkab ta sinine tuli põlema ja kulla tünder ferkinud nähtawale. Mees lastnud hõbe kuuliga sikule pihta, kui korraga tuli ära kustunud ja kulla tünder kõige hoidjaga suure kolinaga maa põhja tuffunud.

Kolmandamal Neljapäewal olnud mees jälle platšis ja lastnud jälle sikku hõbe kuuliga, kus jälle tuli ära kustunud ja raha tünder kõige hoidjaga mürinäl maa põhja läinud.

Neljandama päewa õhtul olnud mees õige aegaste platšis. Warsti hakanud sinine tuli paistma ja kulla tünder tulnud oma koleda hoidjaga nähtawale. Olnud mehel küll hirm, werist sikku nähes, aga ommeti sihtinud ta ja annud jälle paugu, mille järele tuli ära kustunud ja sikk hirmsa kisaga kulla tündri otsast metsa jooksnud. Kulla tünder jäänud aga ometi paigale. Kui mees kulla tündrit ilma hirmsa wahita enese ees näinud, jooksnud ta rõõmuga kohe sinna juure ja hüüdnud: „Waat! nüüd olen ma rikas mees! Sumal olgu selle eest tänatud!“ Nii pea, kui ta selle sõna ütelnud, wajunud kulla tünder juure kolina ja mürinaga maa alla, ja mees jäänud lahtrise suuga pealt wahtima. Siis tulnud küll meele, et ta keeldud sõna ütelnud, aga seda ei saanud enam tagasi wõtta. Teisel päewal otsinud ta küll ja kaewanud seal maad, aga ei ole midagi leidnud. Kulla tünder on praegust seal alles.“

29. Belgu mägi wõi rahakirstu mägi Bajusi wallas Mõrtši küla all rabas, 30 samm u pikk, 15 samm lai. Peal kasvawad suured kased ja sarapuu põesjad. Wana jutu järele olla rahwas waenlaste eest ikka sinna rabasse, künka peale, ära põgenenud, sest et seal ümberringi igal pool raba on. Sinna põgenedes olla nemad oma paremad ja wäärt asjad ühes wiinud ja seal ühe suure kirstu sisse pannud ja sellega sinna künka sisse matnud, kus nad praegu weel maa sees olla.

— Mõne aasta eest olla mõned mehed selle künka peal kaewamas käinud, kes rahwa jutu järele Rootslased olla olnud, sest neil olnud wana sõja kaart ligi.

Weel räägitakse sellest künkast järgmist: Kord ekfinud üks mees sinna rabasse ära, ega ole kuidagi wiisi sealt mõistnud wälja minna. Öö olnud juba ammugi käes, aga mees hultunud ikka mööda raba. Umbes kestöö ajal näinud mees korraga eemalt tuld ja läinud sinna peale wälja. Kui ta sinna ligidale jõudnud, näinud ta kahte meest tule ääres istumat ja raha lugewat. Ta koftunud nii suurt hulka raha nähes ära ja hüüdnud imestades: Jumal tule appi! küll siin on ommeti raha! — Nii pea, kui ta need sõnad hüüdnud, kustunud tuli filmapilgul ja suur raha kõlin olnud weel kuulda. — Mees saanud siis aru, et raha lugejad keegi muud ei olnud, kui wanad-paganad isi. Sellepeale hakanud ta oma ümbrust tähele panema ja leidnud enese tuttawal „rahakirstu mäel“ olewat, kust ta kerge waewaga kodu saanud.

30. Kalewipoja jäng ehk kantsi mägi, Kanawere mõisa maa sees, keda ka rõngasmäeks kutsutakse, sest et ta rõnga taoline wälja näeb. See on kestkohast jile ja tasane, 60 samm pikk ja 20 samm lai. Selle rõngasmäe õhtupoolses otsas on üks kõrgem koht, mis Kalewipoja peapadi olla. Selle padja sisse olla wanal Rootsi ajal kolm meest elusalt maa sisse maetud, nõnda, et pead wälja jäänud. Siis aetud neil pead puuadruga otsast ära, sest et põllult wilja oliwad warastanud. Ühtlasi nendega maetud ka kõik nende kraam ja riistad sinna maha, kus need praegu alles olewat.

31. Linnamägi Kurista mõisa ligi.

Dhwri kohad ja hiie asemel.

32. Dhwri kiwi Pajusi wallas Mõrtsi küla all rabas, eespool jutustatud „rahakirstu mäe“ juures, kellest

see mõne samm uhtupool seisab. Selle peal olla rahwas nimelt jumalatele ohwerdanud, et nad riisujad ja waenlased maalt wälja ajaks.

33. Ohwri kiwi Raawere mõisa maa sees, umbes 2 wakamaad suurest teest paremat kätt Jõgewa poole sõites. Seal on kaunis suur ja lai kiwi, mida rahwas ohwri kiwiks kutsub ja kelle ligidalt wanu rahwid ja wanu sõjariistu olla leitud, keda G. Pralitz õpetatud Gesti feltfile olla saatnud.

34. Ohwri kiwi. Saja aasta eest tagasi olnud Sulustwere külas Hundiaugu mäe peal nelja jala paksune, kuue jala pikune ja nelja jala laiune ohwri kiwi, mis Lustiwere mõisas ära olla wiidud. Nõnda räägib rahwa suu.

35. Ohwri kiwi ja nõija hallikas. Raawere mõisa põllu peal kasvab üks wanaaegne saarepuu metsa salk, mida rahwas salu aluseks kutsub. Selle metsa salu sees on üks ümmargune hallikas, mis nagu suur katel wälja näeb, ja läbi mõeta 3 sülda igapidi suur. Rahwas kutsub seda nõija hallikaks. Sellest hallikast mõni samm õhtu poole, olla üks suur õõnes jalakas kasvunud, mille õõnsus kõikisugusid tähtsi ja kirjasi täis olnud lõigatud. Seda wanat jalakast olla mõned wanad inimesed Sulustweres weel näinud. Selle jalaka all olnud üks kiwi, mida rahwas leskenaioste kiwiks ja ohwri kiwiks olla kutsunud. See kiwi olnud wälja rajutatud, 6 jalga pikk, 4 jalga lai ja 3 jalga paks. Saja aasta eest tagasi olla see kiwi Lustiwere mõisa ära wiidud, kus ta rohuaeas seisnud, aga hiljem rohuaea müüri jisse pandud. Kus kohal ta seal praegu on, ei ole teada. Raawere salu all ei ole enam seda kohta tunda, kus see jalakas kasvunud, ehk see ohwri kiwi seisnud. Rahwa suus liigub aga jutt, kuidas see nõija hallikas sündinud ja naioste kiwi oma tähtsuse saanud. Jutt on järgmine:

„Kord piinanud rasked pöuad rahwaft, et inimesi hulga kaupa pöua ja jänu kätte ära furnud. Küll ohwerdanud rahwas jumalatele, et nad neile wett muretseks ega lafeks neid jänusse furra. Wiimaks halastanud jumalad ommeti ja saatnud rahwale imelikul wiisil wett. Ühel päewal nutnud 3 ühenimelist leske naist eespool tähendatud leske naiste wõi ohwri kiwi juures. Nende filmapisarad, mis maha langenud, woolanud kocku ja neist sündinud imelik hallikas, mis kohe karastawat wett wälja hakanud ajama ja kust inimesed pöua ajal juua saanud. Et inimestel nüüd juua oli, siis unustanud nemad jumalad ära ja läinud jälle kurja teede peale tagasi. Sellepärast lafknud jumalad hallika ära kuiwada ja joogi jänu tagasi tulla. Kui rahwal enam wett ei ole olnud, siis läinud nad jälle nende kolme lese kallale, kelle filmapisaratest esimene hallik oli sündinud, et nad rahwale jälle wett muretseks, sest nemad olla ju nõjad ja wõida seda küll teha. Naised põle siis muud teadnud teha, kui läinud ühel Pühapäewal jutluse ajal hallikat rookima. Igal naisel olnud lauluraamat kaenas, leiwa wiilut põlle all, sõnniku hark, leiwa labidas ja ahju luud seljas. Enne kui nad hallikat rookima hakanud, ohwerdanud nad hallika kaldal. Olnud hallikas roogitud, siis alles läinud naised ohwri kiwi juure, kaalunud selle ahju luua, leiwa labida ja sõnniku hargiga ülesse, mille peale hallikas kohe wett wälja ajama hakanud. Kui nad aga ahju luua, leiwa labida ja sõnniku hargi ohwri kiwi alt ära wõtnud, siis jäänud hallika wesi kohe jälle finni. Teised inimesed, kes mitte ühenimelised ei ole olnud, katfunud küll ka hallikat rookida, aga see ei ole mitte midagit awitanud, waid ajanud weel enam muda täis. Sellest saadik hakanud rahwas hallikat nõija hallikaks ja ohwri kiwi leskenaiste kiwiks kutsuma. — Arwamise järele selle kiwi kohalt olla hilje-

mal ajal weiksid metall asju, sõrmusid jne. leitud, mis wanad ohwri annid on.

36. Hiie ase Adawere mõisa põllu sees. See on üks ilus kasemetsa salk, pahemat kätt selle suure maantee ääres, mis Adawere mõisast Põltsamale lähäb. Rahwa jutu järele olla see ka wana ohwri koht. Kutjutakse ka kalme mäeks.

37. Hiie ase Lustiwere wallas Lorenorme külas, Miku talu piiri sees, kus üks igawene wana pärna puu kasvab, mis rahwa jutu järele hiie puu olla, sest mõne kümne aasta eest tagasi kasvanud selle pärna ligidal hulk teisi suuri, wanu pärnafi. Et seal aga hea põld olnud, raijutud pärnad maha ja tehtud koht põlluks.

P i k k m ä g i.

38. See on üks walli sarnane mägi, mis Pajusi, Kanawere ja Lustiwere piiridest läbi jookseb. Ta tuleb põhja poolt ja lähäb lõuna poole soodest, metsadest, heinamaadest ja põldudest läbi, pea üsna otsekõhe edasi ja ööldakse ühes joones 14 wersta pikk olewat, mille pärast ma teda ka pikaks mäeks nimetan. Lõune poole minnes kaduwat ta mõne tükki maa peal ära, tõuswat aga jälle ülesse ja minewat kaugele lõuna poole edasi.

Kiisugustest wallidest räägib ka Soome õpetatud mees herra Dr. Appelgreen omas raamatus „Maa linnat,“ mis inimeste käte töö olewat, keda mitmes kohas Saksa maal ja Soomes leitawat ja r a j a w a l l i d e k s kutsutawat. Meie pikk mägi näitab ka mõnes kohas, kui oleks ta inimeste kätetöö ja r a j a w a l l i olewatki. Pajusi poolt metsast ja soost wälja tulles Kanawere mõisa põllule ei ole ta kõrgem, kui 7—8 jalga ja põhjast laiem, kui 15—20 jalga. Üle Tartu maantee Lustiwere poole sirutades lähäb ta Kanawere mõisa põllul natuke laiemaks ja kõrgemaks, kus tal wastu Lustiwere piiri üks paari-

kümne sammu laiune ümargune auk sees on, mis nagu kiviaja elanikkude eluase näis olevat. (Ehk ongi see koht see eespool räägitud „Kõngas mägi?“) Sealt Lustiwere mõisa tasase ja madala heinamaa peale minnes lähäb ta üle 30 jalga kõrgets ja järskts, nagu maja katust ehk wall, kelle hari pealt mõne jala aga lai on. Kui kaugele ta sealt niisugusel näol weel ulatab, ei ole ma mitte järele katsuda saanud.

Selle wälimise uäo järele peaks jeda küll inimeste kätetööts wõi mõnets rajawallits pidama, aga järele katsudes ja kaewates näitab ta ommeti loomuse töö olevat. Sest selle walli sifimus oli Kanawere mõisa nurmel päris ümmargustest lubja kiwidest, mille wahel wäähä kruusa oli, aga peale kantud maast ei olnud seal midagi märgata. See näitab, nagu oleks millalgi maailma ajal kahed wastastikku wee wood seal üheteise wastu tõukanud ja nõnda selle walli sarnatse mäeselja kokku uhtunud.

Mõnes kohas on selle walli sees maantee kruusa kaewatud, siis on sealt ka ühe koha pealt üks mõel, 2 paari sadula jalarudu, 2 paari waljaste suulisi, mõned brongsiist keti tükid, käerandme rõngad, kirwed ja nuad wälja tulnud. Need asjad on aga IX ehk X aastasajast tagasi ja nõnda Gestlaste aga mitte Sakslaste omad. Surjewis.

W i i n a w a b r i k u t i i g i d .

39. Kaawere mõisa metsas Wiksi talu heinamaa sees olla kolm suurt tiiki, kus rahwa jutu järele wanal Rootsi ajal wiina wabrik olla olnud. Tiikisid kutsub rahwas praegu wiina wabriku tiikideks. Seal olla weel praegu wana wiina wabriku wärktsid maa sees.

M u i n a s j u t t P ö l t s a m a l o s s i s t .

40. Põltsamaa lossi elanikud kuulnud ühel ööl lossi kõige ülema korra peal kanged kolistamisi. Seda

kuuldes mindud vaatama, aga ei ole kolistajat keegi näinud, muud kui kolistamine kestnud edasi. Wiimaks leitud, et kuninga Magnuse puukingad, mida praegu alles loosis ülewel hoitawat, iseenesest üle põrmandu sammunud, nagu oleks nad kellegi jalas olnud. Wiimaks läinud kingad oma wana paiga peale tagasi ja ei ole enam paigast liikunud, millega ka kolistamine waiti jäänud. Teisel ööl, kehtöö ajal, kuulnud lossi elanikud jälle ülewel niisamma julgust kolistamist, ja kui nad vaatama läinud, siis leidnud, et kuninga Magnuse puukingad jälle kolistajad olnud, kes wiimaks oma kohta tagasi läinud ja jälle wagusi jäänud.

Kolmandamal ööl kuulnud jälle käimise kompsimist, aga hoopis teises tuas. Kui teendrid selle tua ukse awanud, kust kobin kuulda olnud, näinud nad ühe imeilusa naisterahwa, kes üle tua põrmandu käinud ja temal olnud kuninga Magnuse puukingad jalas ja waha küünal käes. Pikad juuksed ulatanud, kunni maani. See naesterahwas awanud kõrwal olewa tua ukse, läinud sinna sisse ja kadunud teendrite filmist ära. — Weel mitu korda kuulnud ja nähtud neid kuninga Magnuse puukingi isienesest mööda põrmandut kõndiwat ja kobinat tegewat, aga seda imeilusat naisterahwast ei ole mitte enam nähtud. Kuhu ta jäänud ja kes ta olnud, ei tea keegi ütelda.

K u i d a s S u l u s t w e r e k ü l a n i m i j a a n u d .

41. Sulustwere küla on kahel pool oja kaldal, mis külast läbi jookseb. Wanaste olnud seal igawene mets, kus nüüd küla seisab. Seal külas Oti talu karjamaa sees on ojas pikk kiwi rida, kus wanaste ööldakse wesiwesti ja selle tamm wõi sulu olnud. Hilja aja eest olla puumeister Suhhan Tragum sealt ühe suure tamme palgi wälja wõtnud. Praegu olla selle westi kiwi Sulustwere wana koolimaja ukse all. Selle westi paiju pealiskututud **s u l u p e a l s e k s**. Hiljem tekkunud sinna lähidale

peale poole paisu pered (talud), keda suluperedes hakatud kutsuma. Sõja ajal hävitud veeki ära, ega ole pärast enam ülesse ehitatud. Talud, mis peal pool tammi olnud, saanud ikka Suluperedes nimetatud, millest wiimaks Sulustwere välja tulnud, kui küla juuremaks kaswanud.

Leitud asjad.

42. Helmed, hõbedast, kaks tükki, Põltsama ümbert leitud. Opetatud G. S. muuseumis.

43. Helmed, bernsteiniist, 2 tükki. Põltsama ümber leitud. T. D. G. S. m.

44. Sõrmus, brongsiist, Põltsama ümbert leitud. T. D. G. S. m.

45. Sõjakirwed või helebarded, kaks tükki. Mõlemad Pajusiist leitud. T. D. G. S. m.

46. Mõega käsi, brongsiist, Pajusiist leitud. T. m.

47. Sõjamehe wiinapudel, mustjast sawist ja wäljastpoolt rohelisteks waabatud. Põltsama ümbert leitud. T. m.

48. Kuld kett, kuld sõrmus, hõbe sõrmus ja rahasid on leitud Raawere mõisa õuest 1896, Mai kuul, kus need asjad aea tegemise juures on välja tulnud. Keti olla mõisa herra omale ostnud, aga sõrmused ja rahad leidjale jätnud.

49. Palju ja mitmesugusid raud ja brongsi asju on Pajusi mõisa põllult kiwikalme seeft, mida Sarapu mäeks hüütakse, välja kaewatud ja leitud.

50. Üks wanaaegne Gesti naesterahwa peaehe, suure krooni sarnane, metallist ja klaas pärlitest, mis 100 aasta eest Põltsama ligidalt raud kastiga maa seeft välja kaewatud. Arwatakse wana Gesti laste laulatamise kroon olewat, mis kirikus nende pea üle on hoitud, nagu nüüdki seda Wene kirikutes tehakse. Tallinna muuseumis.

19. Suure Jaani kihelkond.

1. Uwalikult on näha, et sellele kirikule ja kihelkonnale püha Johannese nimi on antud. Suureks Jaaniks kutsutakse teha wist sellepärast, et see suurem kihelkond on, kuna Weikse Jaani eht weiksem kihelkond temast hommiku pool naabruses seisab. Wanaste olla seda kirikut püha Johanni walli kirikuts kutsutud, kuid ühe Nimla mõisa dokumentis leida, ja teises kohas: Templum St. Johannis in parochia Valensi. Wanus ajaloo kirjades nimetatakse Jaani kirikust õhtu ja põhja pool seiswat maad ka Alempois. Aga ma arwan, et see nimetus rikutud Ladina keelest on tulnud. Katoliku kiriku katsumise protokollis aastast 1613 seisab: Templum St. Johannis situm inter Felinum et Album lapidem — quatuor miliaribus Felino, quinque mil. ab Albo lapide. — (Tempel püha Johannes seisab Wiljandi ja Paide = Walgetiwi = Weipenstein = Album lapidem wahel, — 4 penikoormat Wiljandist ja 5 penikoormat Paidest = ab Albo lapide). Sellest on näha, et Album (walge) on Alempois wäänatud.

Wallas ja kes selle Suure Jaani kiriku on asutanud eht ehitanud, ei ole enam wõimalik teada. Ommeti peab ta juba katoliku ajal ehitatud olema. Ordumeister Fürttemberg nimetab ühes tunnistuse kirjas aastast 1554 ühte Wuteruse usu õpetajat Walli kirikus, kelle nimi olnud Fabian Schultet, kes seal esimene tuttam Wuteruse õpetaja olnud.

Aastal 1695, 12 Webruaril, kirjutatakse kiriku raamatus, et kogudus nõuiks wõtnud, lagunud kirikut ära parandada ja puulaega teha — sest et tal enne kivist wõlwitud lagi olnud — sarikad ja uue katuse teha, torni müüri ühe sülla kõrgendada ja uue puu torni teha. — Tõõga oli hakatust tehtud, aga nälg ja kallid aeg pani

töö finni, et alles 1699 aastal seda tööd tõeste ette võis võtta ja sellesamma aasta 28. Septembril Mikhle päewa õhtul warda, muna ja lipu ülesse panna.

Aastal 1703 sai see kirik jälle kunni müürideni ära põletatud. Kiriku katsumisel 1713 kirjutatakse kiriku eestseisusele ette, selle eest muret kanda, et ära põletatud kirik, kelle müürid alles on, aegapidi jälle ülesse peab ehitatud saama, aga ka selle eest hoolt kanda, et see rehi, kus sees nüüd jutlust peetakse, ja see maja, kus õpetaja sees elab, ka heas korras peavad peetama. — Mõni aeg olla juwel ja talwel Jumala teenistust lauaja taewa all peetud.

Aastal 1728 olla mõlemad kiriku kellad ülesse torni pandud. Need kellad olla sõja eest naabri küla heinamaadesse ära peidetud ja mahalastud puude ja hagudega finni kaetud olnud. — Alles aastal 1767 on kirik täieste valmis saanud, kuidas ta weel tänapäevani seisab. — 1893 aastal olla sinna 500 rubla eest uus kell ostetud.

Kiriku juures aias on üks kivist haua rist, kelle peal aasta number 1598, ja nimi: Anne Kattisep, seisab, ja nime all pesu kirikas. Wana jutu järele olla see Kattisep katku ajal surnuid pesnud ja riidesse pannud, mille eest kogudus temale selle mälestuse märgi tänuks haua peale olla pannud.

2. Wana jutt räägib ka selle kiriku asutuse juures, nii kui ka mitmes kohas muial, — et üks suur mees, n i m e g a J a a n, nõu annud, palkifi wanke peale panna, härjad ette rakendada ja neid minna laske kuhu nad tahawad. Kuhu nad siis seisma jääwad, sinna saagu kirik ehitatud. Nõnda sündinud ka ja härjad jäänud praeguse kiriku aseme kohta seisma, kuhu siis kirik tehtud ja Suure Saani nimeks saanud. Rust wanaste tal Walli nimi on tulnud, on aru saamata, sest et seal kusagil walli ei ole.

Teine wana jutt räägib, et sõdade ajal rahwas suurtesse metsadesse olla põgenenud ja katku ära surnud, et kirik wiimaks metsa sisse kaswanud ja ära kadunud. Siis ekfinud üks mees, Jaan nimi, metsa ära ja leidnud wiimaks lagunud kiriku metsast, kus weel kellad sees olnud. Ta hakanud seal kella lööma, mille helina peale rahwas sinna kokku tulnud, kiriku jälle ülesse seadnud, ja leidja nime järele **S u u r e J a a n i** kirikuks nimetanud.

Wana jutu järele olla kiriku talad, mis hirmus suured puud olnud, sealtsammast ligidalt **N ä k i r a b a s t** toodud, kus nüüd aga wäga mada maa olla ja waewalt 1 jülla pikkused kase jäsvid kaswada.

Wanaste olla ka sinna kiriku alla surnuid maetud. Mõne aja eest tagasi olnud altari ees pörmandu sees 2 suurt raud rõngastega paekivist plaati, mis hana koobaste peal olnud. Nüüd olla need kirikust wälja wiidud ja seina ääre maha pandud, kus need juba nõnda ära pudenud, et Ladina keele kirju, mis seal peal olla, weel waewalt wõida aru saada.

Kirikus sees, weikse kiriku seinte peal on palju surnute mälestuse plaatisi, milledest mõned hästi wanad ja kolelt sisse raamitud on.

Bahemal pool altari kõrwas nurkas on poolteise jülla kõrgune marmori kiwist post, kelle otsas kullatud süda. Selle sees olewat ühe Olustwere krahw Terseni süda spirituse sees. — Rahwa jutt räägib sellest järgmist: See krahw Tersen olla ühe Poola mässu ajal Poola maal ülem sõja juhataja olnud. Ta sõitnud Warsawis üksford ühe hotelli ukse ette, jätnud kutsari wälja seisma ja läinud isi sisse. Matuse aja pärast toodud kutsarile paljas werine süda wälja ja kästud oma teed minna, aga krahwi teha jäänud kaotissse. Kutsar toonud siis selle krahwi südame seie maale wälja, mille hanaks siis eesnimetatud sammas kirikusse tehtud ja süda sisse pantud.

Kiriku juures on weel kats igawest wana puud ole-
mas, üks wana paju ja teine pärna puu, millel wiimisel
raud wits ümber on. Selle wiimse õõnsuse sees olla
wanal sõja ajal kiriku raamatud ja dokumendid peidus olnud.

Kui aastal 1894 kiriku katust parandatud, siis olla
üks sala käit leitud, mis kantõli trepi kohast ülewelt müüri
seest, kurni kiriku wundamendini trepi wiisi alla käinud.
All olla wõlmitud üks ees olnud, mis telliskiwidega finni
olnud müüritud. Õpetaja ei olla seda lastnud lahti teha,
sest et seal al furnute keldrid oewat. Õpetaja lastnud ka
selle tee augu pealt finni müürida.

Kirikust 3—4 wakamaad lõuna pool on furnuaia
taga kõrge põllu sees üks poole wakamaa suurune piker-
gune auk, ligi 5 sülda sügaw. See auk on just kiriku
plaani, ja wana jutt räägib, et sinna kirik olla ära waju-
nud, kui 7 wenda korraga sinna sisse läinud. Mõned
kuulda uueaasta Laupäewa õõsetel seal weel tella hellis-
tamist. — Mõned räägivad jälle, et Disu järwe härg,
kui ta järwe Disu wiinud, sellekoha peal jalaga korra
olla tõmmanud ja nõnda selle augu sisse kaapinud (Waata
Paistu kihelt. Disu järwe sündimise lugu).

3. Umbes 63 aastat tagasi olnud Saani kirikus
ühe ainja külje peal wäär. Üks Saarisoo rikas peremees,
Hendrik, lastnud teise wääri teha. Meister Meier, Wil-
jandist, olla aga selle töö wäga nõrgalt teinud, mille üle
Hendrik küll nurisenud. Meister pannud seda pahaks,
üteldes: Mis sinu sugune rumal talupoeg niisugusest tööst
ka teab; tema, kui tark meister, tundwat seda asja
paremine! —

Wäär saanud jõuluks parajaste walmis, kuhu rah-
wast wäga palju peale läinud. Korraga wajunud wääri
põhi suure praginaga teist otsapidi pikkamine maha. Wääri
põhja all ei olla enam, kui kolm inimest selle korraga
surma saanud, oga palju ära pigistatud ja wigastatud.

Riivi ja brongsi aeg.

4. Selle aja asju ei ole mul siit kihelkonnast teada. Arvatavad Vittawi keele kohtade nimed on järgmised: Leetwa küla Lestti taluga Wastemõisa wallas; Daatsti talu ja Lituwere küla Taewere wallas.

Raua aeg.

5. Gooti mälestus wõis eht Rootsi talu Wastemõisa wallas olla. „Were“ lõpuga kohtade nimed on: Lõhawere mõis, Taewere mõis, Olustwere mõis, Sürgawere mõis, Kobruwere ja Järewere küla Wastemõisa wallas, Kuhjawere, Pilustwere ja Wõistwere küla Sürgawere wallas, Tällewere küla Lõhawere wallas, Littuwere ja Jälewere küla Taewere wallas, Kurnuwere küla Regolbi wallas, Kuiawere küla Niimla wallas.

Riivi kalmed.

6. Riivi kalme Sürgawere mõisast hommiku pool, rehe ukse ees põllu sees, umbes poole wakamaa suurune. Praegu täieste ära häwitatud. Sealt seeist on aga mitmed asjad leitud, kui paar mõeka, mõned kirwed, hobuse waljaste suulised, sadula jalused, brongsi ketid, kääwõrud, sõrmused jne., mis praegu Wiljandi muuseumis alal on. Need asjad on nendega ühesugused, mis Kanawereist, Põltsama kihelk. ja Taugast Rarksi kihelkonnast on leitud. On arwata IX ja X aastajast ja nõnda Gestlaste omad.

7. Riivi kalme Lõhawere wallas Kerita külas Nabja talu piiri sees, 31 sammu pikk, 25 sammu lai.

8. Riivi kalme Lõhawere mõisa põllu sees, Nawesti pool küljes, suure tee ääres. On enamiste ära lõhitud.

9. **K i w i k a l m e** Ravesti Wõhma küla põllu sees, Immatküla pool küljes, Wiljandi poole minnes pahe-
mat tätt maantee ligidal.

M u l l a j a k a t k u k a l m e d.

10. **K a l m e e h t S u r n u m ä g i**, kuidas rahwas seda kutsub, on Sürgawere mõisast pool wersta põhja pool, Lõhawere piiri ääres. Sinna peale olla ka hulk kiwa kogutud ja rahwa jutu järele peawat sinna sõja ajal furnuid maetud olema. Kaewates olla sealt palju furnute luid wälja tulnud. See maa olla sealt ümberringi ülesse kiintud, aga üks 90 sammu ümbertmõeta tükk maad olla weel terve.

11. **K a l m e W a s t s e m õ i s a s** Riisa külas Kalmeti talu maa sees. Ta on põlluks tehtud ja kiindmise juures wäga palju furnute luid sealt wälja tulnud. Riisaküla kalmesse wiimne furnu matta, olla üks Rootsi rüütel, T i i t nimi, olnud. See olla peale suurt katku Sandralt sinna wiidud ja ühes „täägi rauaga“ (wist odaga) maha maetud. — Kui kalmeti kohta ülesse olla kiintud ja kiitiseks tehtud, siis olla üle jöelt nähtud, et määratu hulk walgis riidis inimesi olla kiitised tegemas ja laiali laotamas olnud. Siis olla see koht sellel korral küll põlluks tegemata jäetud, aga pärast ikka põlluks tehtud.

12. **K a l m e W a s t s e m õ i s a s** Sandra talu maa sees, olla kaunis juur wana matuse koht. — Sandral olla aasta 30 eest tagasi üks mees elanud, kes nimepidi seitse põlwe peremehi teadnud, kes kõik ühes perega Sandra kalme olla maetud. Kõige wiimne sinna kalme matta, olla üks mõeras peremees olnud, kes Sandrale tulnud ja katku kätte ära furnud. — Wanaste ei ole keegi kalme peal olematesse puudesse puutuda ega ka kalmele maha istuda tohtinud.

13. K a l m e Wastsemõisas Kobruwere külas Tiitsu talu maa sees. Männik kasvab seal praegu peal.

14. K a l m e Laeweres Tamme küla maa sees, kust palju luid on wälja tulnud. Rahwa jutu järele olla sinna katku ajal furnuid maetud.

15. K a l m e Wastsemõisas Lepakose talu põllu tselkel; see on üks weike tont, kust luid on wälja tulnud.

16. K a l m e Wastsemõisas Pärassaare talu maa sees, kust kündes palju luid wälja on tulnud, sest et ta põlluks tehtud. Rahwas nimetab teda katku kalmeks.

17. K a l m e Wastsemõisas Rootsi talu maa sees. See on üks weike mäe kungas, kust furnute luid ja ka sõjariistu olla leitud. Sellest on arwata, et see wist üks sõja matuse koht wõib olla.

18. K a l m e Lahmuse Põhjaka külas, Nõmme talu maa sees. See on üks liiwa rinnakas, kuhu palju furnuid sisse on maetud. Sealt on ka hea rida klaas helmi leitud, mis Tallinna muuseumis on. Ka ennemalt olla lapsed sealt helmi ja muid ehteasju leidnud, mida aga wanemad jälle tagasi matnud, et furnud öösel lapsi hirmutama ei tuleks. Seda kutsutakse katku kalmeks ja räägitakse, et katk muidu järele ei ole jäänud, kui üks mees piüsti maa sisse pidanud maetud saama. Koht on $\frac{1}{2}$ wakamaad suur, kuhu furnud sisse maetud.

19. K a l m e sealsamas külas Lepiku talu maa sees. See on üks liiwa tont, keda ka Anne mäeks kutsutakse. See tont on kruusa wõtmise pärast kõik ümber kaewatud, kus juures palju furnute luid ja ka asju on wälja tulnud. Asjad on aga kõik jälle kaotissse läinud. Matuse koht on umbes $\frac{1}{2}$ wakamaad suur.

20. K a l m e Lahmuse mõisa maa sees, mida Rõrgemäeks ja katku kalmeks kutsutakse. Kruusa kaewates on sealt palju luid ja ka mitmed wanad asjad wälja tulnud. Räägitakse, et seal kõitijugusid tontisi ja

wirastusi olla nähtud, ja et need tondid pärast päewa loojaminekut inimestega olla maadlema hakanud, kes sealt üle olla käinud. Kumb neist siis tuu poole ennast jäänud hoida, see wõitnud.

21. **Kalme Lahmuses, Rassi kõrtsi ligidal.** On üks mäe rinnat, keda **Rassi kalme**s nimetatakse. Sealt olla alati furnute luid, rahasid, helmi jne. wälja tulnud. Rahwa jutu järele on wanaste kaabakad seal ligidal metsas endid ülesse pidanud ja rahwas olla seal nende wastu sõdimas käinud. Kes seal siis langenud, need olla sinna maha maetud, kus kaua hana künka d tunda olnud. Praegu on see koht juba põlluks tehtud.

22. **Kalme koht Taewere wallas Rõnnu metsas.** See on üks kõrgem koht, mis praegu metsaga täidetud, ja keda **Suunõmmets** kutsutakse. Selle koha peal on palju inimeste luid maa peal pleekimas olnud. Rahwa jutu järele olla seal wanaste kaabakad elanud, kust nad eesnimetatud Rassi kalme mail rahwaga sõdimas käinud. Wiimaks olla nad oma laagrisse mahatapetud, kuhu nende kehad matmata maha jäänud. Mitmed wanad inimesed jutustawad, kuida nende wanemad mõnda sääreluud seal näinud keerlewat ja wahtu otsast wälja ajawat, ehk jälle kuulnud, kuida keegi wõjandikus oiganud, ja kui nad waatama läinud, siis leidnud, et see üks pealuu olnud. Siis matnud leidja need hädaldajad luud palwega mulla sisse, mis peale nad waiki jäänud.

23. **Kalme haud Tasta wallas Kalmeti talu maa sees.** Selle talu karjamaa sees olla üks suur haud, ligi paar silda igapidi suur, mis maa pinnani furnute luid täis olla. Rahwa jutu järele olla sinna sõja ajal furnuid hunnikusse auku laotud.

24. **Kalme Põhawere wallas Kerita külas, Laose talu põllu sees.** See on üks kõrgem koht, kust kartohwli koopaid kaewates furnute luid on wälja tulnud ja mida

Kalmeis kutsutakse. Braegu on kartohwli koobaste ümbert kõik põlluks kinnetatud. Kui see mäekingas alles pnutumata olnud, siis olla seal peal suured tomingad kaswanud, kelle oksjade peal waimud Neljapäewa õhtudel kinnunud. Juhtunud sealt keegi mööda minema, siis karunud nad oksste pealt maha ja hakanud inimestega maad-
lema, mis alati tuge lauluni olla kestnud.

25. Kalme Wastemõijas Rildu westi juures, kust palju luid ja ka asju olla wälja tulnud. Wana jutu järele kattu kalme. Ka seal olla tontisi ja wiirastusi nähtud.

26. Kalme Wastsemõija Deetwa külas, Kalme oja kalda peal. Sinna olla ka kolm tanget meest maetud: Ukolugu Beet, Wäätkaela Süri ja Tümahalli Tõnis. Wanaste olla seal peal kinnapuud kaswanud, kuna nüüd see koht juba põlluks on tehtud. Ka sõjariistu olla sealt leitud.

27. Kalme Olustwere wallas Täakji külas Tilla talu maa sees, mida Pärna mäeks hüütakse. Rae-wates on sealt palju inimeste luid wälja tulnud. Seal olla ka üks luu oiganud ja oksast wahtu wälja ajanud, kelle inimesed wiimaks furnuaiale wiinud ja maha matnud.

28. Kalme Wastsemõijas Vesti talu karjamaa sees, wastu Situwere küla piiri. On üks järsk, 20—25 jalga kõrge mäekene, kust kruusa on wõetud ja seal juures palju inimeste luid leitud.

29. Kalme Regoldi mõisa maa sees, mida Kүүitli mäeks kutsutakse. Räägitakse, et ükskord Rootsi sõja laager seal mäe juures olnud ja et süüalused inimesi Kүүitli mäel ära poodud ja sinnanajamasse maha maetud. Tõnis Reimann olla aastal 1870 selle mäe põhjapoolse külgi kartohwli koobast tahtnud kaewata, aga sealt tulnud furnu pea ja luud, ja ka pikergusi helmi, wiist hõbedast, wälja, mis tema aga kõik tagasi ajanud ja finni matnud.

Pärast olla teised inimesed ka sinna kartohwli koopaid kaewanud ja surnute luid leidnud. — Rahwa jutu järele olewat wanapagan ühe kohtumehe, Satiku Beet, Riiutli mäele männa oksa külgi ära poonud. Dugu olnud nõnda: Kohtu mees ajanud Rawesti mõisa külgi Regoldi maad ja wandunud isi, et tema olla õige piiri ajanud. Ta elanud Regoldi wallas Matsi talus. Tema kübar seisnud tuas lõulal, kui torraga must kass wäljast sisse jooksnud, kübara hammaste wahel tõmmanud ja kõige kübaraga oma teed läinud. Kohtu mees jooksnud kassile ja kübarale järele, kunni Riiutle mäeni, seal wõtnud wanapagan ta finni ja poonud männa oksa ülesse.

30. **K a l m e J a s k a** orus. See on üks 4—5 wersta pikk, järsu kallastega org, kelle põhjast weike oja läbi jookseb. Selle oru hommiku poolne kõrge kallas ööldakse kõik inimeste luid täis olewat. Dhtu pool kaldal on ka üks mäe rinnak, kust kartohwli koopaid kaewates fonta on leitud.

31. **M ü ü r i t u d** h a u d. Wastjemõisa wallas Kobruwere külas on üks mäe rinnak, kust aastal 1875 üks müüridega haud on leitud. Hauas olnud üks wana imelik mõel, ja sealt lähidalt leitud wanu rahasid ja ühed raud konksud. (Ma arwan, et need konksud tõweraks murtud odad on olnud, kuidas neid väga sagedaste wana nade matuste kohtadest leitakse). Urwatakse, et seal wanal ajal sõja lahingu ase on olnud. Seda kohta nimetatakse ka **K a l m e m ä e k s** ja **U d r i s e m ä e k s**.

K i w i r i s t i d

32. **K i w i s t r i s t**. Võhaweres Kerita külas leidnud 1891 Tõnuhansu talu peremees põllu pealt kiwa kaaludes 2 jala sügawuselt maa seest ühe kiwist risti. Rist olla graniiti kiwist ja 4 jalga pikk, ja ei olewat midagi kirja seal peal. Peremees pannud risti sinna kohta püsti, kust

ta selle leidnud. Pärast peremehe surma arvanud kaks teist taluperemeest, et sinna mõni kindral kõige oma rahaga maha maetud. Mehed kaevanud seal kallal terve püha-päeva otša, ja kui nad midagi põie leidnud, lastnud nad risti angu põhja ja ajanud mulla peale.

R i s t i g a k i w i Regoldi mõisa pobulite № 1 ja 2 wahel peal heinamaa sees, wastu Naweesti piiri, millel lapse haua risti suurune rist peale olla rajatud, ja aasta arv 1381. — Mis see tähendab, ei teada keegi.

R a b e l i j a k i r i k u m ä e d.

33. **R a b e l i** mägi Wastsemõisas Nõmmitse metsa-wahi koha ligidal, kust palju wanu brongsi asju on leitud. Kuhu need jäänud on teadmata.

34. **K i r i k u m ä g i** wõi **R i s t i k i r i k u** ase. Wastsemõisa wallas Wanamõisa külas, Wiljandi kihelkonna jao sees on üks kena kõrgustik, kus nimetatud kiriku warem seisab. — Wana jutu järele olla üks pime prints seda teed sealt mööda sõitnud. Sinna kohta jõudes olla ta oma ihu sees ühte isäraliku armaft tundmust tunnud ja sinna mäe peale magama heitnud. Kui ta jälle ülesse ärkanud, olla ta oma filma nägemise kätte saanud. Tänu-likust meelest Sumala wastu olla ta selle koha peale, kus see imetegu sündinud, kiwist kiriku ehitanud ja püha Risti kirikuts nimetanud. — Sellest jutust on näha, et see kirik katoliku ajal seal on olnud, sest katoliku kirikud on enamiste kõik niisuguste kohtade peale ehitatud, kus midagi immet olla sündinud. — Arwata on, et seal kohas enne mõis on olnud ja et see kirik üksi mõisa pärast olnud. **W a n a m õ i s a** asemele on wiist **W a s t n e m õ i s** oma praeguse koha peale ehitatud.

Et see kirik sõdade ajal ka häwitust tunnud, siis olla üks Poola mõisnik, **M a k a l i n s k y**, pärast Sapolje rahu

tegemist 1582, selle kiriku jälle ära parandanud ja ülesse
 säädnud, sest et Luteruse usu mõisnikud selle ehituseks
 midagi ei olla annud. Rootsi walitsuse ajal lagunes ta
 ära ja sai talunikudest ohwri kohaks pruugitud. Jaani
 kiriku katsumise protokollides 1731, 1749 ja 1777 aastal
 nimetatakse seda kabeleit „Ristikiriku“ nime all, mis
 wiie Wiljandi walla talu juures olewat, kes aga Jaani
 kiriku järele on; see kabele olla kiviheitus, ilma katujeta
 ja aknaautudega, kuhu iga aasta 2. Mail hulk rahwast
 kogult ümbertringi kokku tulewat, kus nad oma ebausku
 tempusid teewad, ja kõiksugusid ohwrisi, kui sigade, lam-
 maste ja muu elajate kõrwu toowad. — Kui kiriku wöör-
 mündritele käsku anti, seda kohta ära häwitada, siis palu-
 siwad nad, et neid niisuguse kardetawa tööle mitte ei peaks
 sunnitama. Nad tahta parem oma pead kaotada, kui
 seda kiriku müüri lõhkuda, peale seda, et see juba Wiljandi
 mõisa maa peal seissta. Siis anti mõisa omanikule käsk,
 seda waremest hoopis maha lõhkuda, mis ta warssi selle
 järele mõisa rentnik leitenant von Gernet õpetaja
 Schnell (1767—1812) silma all tegi. Ehk küll oh-
 werdamised sellest saadik järele on jäänud, siiski peetakse
 seda pühaks kohaks, et keegi sealt midagi ei tohi ära rik-
 kuda ega ära wiia, ja ustakse, et kui keegi seda teeb, ta
 warssi sellepärast nuheldud saab. Sellepärast arwatawat
 ka, et õpetaja Schnell ja sillakohtunik von Gernet warssi
 pärast seda ära surnud, kui nad neid kiriku müüri
 lõhkunud, sest et rahwas ükski oma kätt hakatuses sinna
 külgi ei ole pista tohtinud. — Dige on küll, et õpetaja
 Schnell ja sillakohtunik von Gernet warssi selle järel ära
 on surnud, aga see oli selle läbi tulnud, et nemad ühel
 külmal Oktobri kuu päewal seal müüri lõhkudes endid
 kangeste oliwad higistanud ja siis hulga maad sõites
 endid ära külmetanud, mille järele nad tiifikusesse jäänud
 ja ära surnud.

alla Selle kiriku waremete lähidal on üks suur kiwi, mille all kamber olewat olnud, kus wanal ajal raha olla walatud. Sellepärast leitawat selle kiwi juurest sagedaste wanu rahafid. — Minu arwamise järele ei ole need seal leitud rahad muud, kui ohwri annid, sest et see kiwi ohwri kohaks on pruugitud.

D h w r i j a h i i e k o h a d .

35. D h w r i k i w i . Wastsemõisa wallas Raansu kohas olnud enne ta's talu, selle asemele hiljemalt Raansu karjamõis ehitatud. Neil Raansu taludel olnud kahe peale totku üks o h w r i k i w i , kuhu peale rahwas igast esimesest uutsest olla wiinud. Kes seda mitte igatord ei ole teinud, sellel olla selle järel kohe midagi õnnetust olnud. Peale selle olla neil ka omad „Tõnni wafad“ olnud. Sellel ajal, kui Raansusse karjamõisat ehitatud, olla mõisa hopmann seal Tõnni wafka jalaga tõukanud ja ümber weeretanud, mis peale ta pimedaks olla jäänud. Inimesed räägivad, et see sellepärast olla sündinud, et ta Tõnni wafka olla teotanud. — Ohwri kiwi olla Raansu jõkke weeretatud, kus ta praegu Raba talu kohas jões seisab. Rahwas uskuwat, et kui keegi selle kiwi peale istub, kui ta jões ujub, et siis kohe haigeks jääb.

36. D h w r i k i w i Saarisoo külas, Raansu ligidalt. Üks Raansu mees, Zäärats nimi, läinud ükskord lootfikuga sõudes jõge mööda Saarisoo küla kohta, kus ta taldalt Saarisoo ohwri kiwi sülle tõmmanud, lootfikusse pannud ja Saare jõe sügawa hana kohta sõudnud, kuhu ta ohwri kiwi sisse wiisanud. (Saare jõgi jookseb Raansu kohal Kawesti jõkke). Ommeti ei olla wägew kiwi oma uputajale midagi wiga teinud.

37. D h w r i k i w i Olustwere wallas Uldi külas. Kiwi on pealt lai ja keskest lohtus, kuhu wanal ajal

ohwri annid peale wiidud, mis aga isienesest ära olla kadunud.

38. Ohwri kiwi ja hiie ase Olustwere wallas Önniste külas, kus küla hommiku pooljel küljel üks kaunis kõrge ja järsk kallas on, mida hiie kaldaks kutsutakse, ja kelle alt suur hallikas hommiku poole wälja woolab. Kalda järsu külje peal kasvavad wanad igawesed suured jalakad, ligi 6—7 jalga läbimõeta jämedad, kelle ladwad aga tormidest maha murtud on. Neid jalakaid kutsutakse ka hiie puudeks. Seal puude all, hiie kalda põhjapooljel serwal, seisab hallika kohas suur kiwi, mida Tõnni waksaks kutsutakse ja mille peale wanal ajal ohwrid on wiidud. — Hiiedeft räägib aga rahwa jutt. — Kord tulnud keshommiku poolt mitu jalakast ja otfinud kohta, kuhu jäädawalt paigale jääda. Üks neist wäsinud ära, lastnud omad juured maa ligi ja jäänud ühe mäe peale kinni ja ükshikult kasvama, millest see koht omale nime „jalaka mägi“ on saanud. See koht on hiie kaldast 1 werst hommiku pool. Teised rännanud edasi, kinni hiie kaldani, kust nad enam üle ei ole saanud, waid sinna ridamisi kasvama jäänud. Rahwas, kes nende rändamist näinud, hakanud neid pühaks pidama, sest nad arwanud neid jumalatest saadetud olewat. Warsti tulnud kõigilt poolt rahwast hiie kaldale ja laulnud Wanemuiseaga, et hiis kõlanud. Ükski inimene ei ole tohtinud hiie puudesse puutuda, ega ükski loom sinna hiide minna. Tõnni wakale toodud ohwrid: igast esimesest uutsest wiljast, iga lehma wärskest piimast, ja liha igast tapetud loomast, üteldes: Tõnn, säh ka oma jagu! See pruuk olla weel 90 aasta eest alles olnud.

Kui katt kõigel pool inimesi surmanud, pole ta hiie kaldale külasse mitte puutunud, sest selle küla elanikud wedanud külale punase lõnga ümber, et katt näeks, kust jaadik hiiede wõim ulatab. Katt käinud küll hiie kalda

all weikse koera näol, kuljus kaelas, ja wahest weikse, lumivalge juustega tüdrukü näol. Kui lapsed karjamaal ta eest põgenenud, hüüdnud ta: Urge kartke, ega ma teile midagi ei tee! — Aga üle lõnga ei ole julgenud ta külasse tulla, waid nutnud: Oh mina waene laps, oh mina waene laps! kuhu pean mina nüüd saama! Ei rahwas pööra, ei parane! — Kord usaldanud ommeti külasse tulla, läinud kohe talu abju peale soojendama, kus tite-ema oma weiksega olnud, aga läinud ilma wiga tegemata ära. — Et hiie kaldal seiswast külast ühtegi inimest katku ei olla surnud, sellepärast saanud küla omale nimeks: **Ö n n i s t e w ö i ö n n e l i k k u d e k ü l a .**

Hiiede juures ei ole ka keegi tohtinud kurja nimetada. Kord tahtnud pruutpaar loetusele minna; sulane Juhan läinud hallikale, mis ühe suure hiie jalaka alt wälja jookseb, hobust jootma. Jalaka oks tõmmanud tal mütsi peast ära, kus juures Juhan kurja nimetanud, mis peale ta nägu kohe üllesse paistetanud, et enam kõnelda ei ole saanud. Kätega näidates olla teised aru saanud, kuidas lugu olnud, läinud ja kaapinud hõbewalget jalaka juurele, mis peale poisß terweks saanud.

Ka sõda olla sealst külast läbi käinud. Siis olla naised kõik sinna Ulesoo kuusikusse ära põgenenud. Kui juba sõda oli ära läinud, siis oliwad mehed neid metsast wälja kutsunud, üteldes: Pill, Piret, ja Mall, Maret! tulge wälja, juba sõda ära läinud!

39. **H i i e a s e** Sürgaweres Kookla külas, Kapja talu maa sees. Tee äärest, Wiljandi poole minnes, hakkab maa põhjaõhtu poole langema. Seal mäe lauge peal kaswanud enne kuuse ja kase metsa salt, kus rahwas pidusid käinud pidamas. 20 aasta eest tagasi kaswanud seal veel kimmekond kuuske, ja kui mõisawalitus neid maha käskinud rajuda, kartnud rahwas selle püha koha külgi

puutuda. Praegu on maa juba põlluks tehtud, ainult kolm künste kaswawad veel.

S i e m ä g i Wastsemõisa wallas Põhjaka küla keshommiku poolles küljes, keda ka **U n n e m ä e k s** kutsutakse. Seal kohal olla üks **U n n** põldu äestanud ja koha tekinud sinna kohta mägi. Nastat paarkümmend tagasi olla seal peal juured männad kaswanud, mida aga keegi ei ole maha rajuda tohtinud, sest et need wanad hiie pund olnud. Wiimaks on ikka puud sealt maha rajutud ja nüüd weetawat sealt mäest tee kruusa, nõnda et sinna muud järele ei järe, kui kruusa auk.

D h w r i h a l l i k a s Reguldi ja Lõhawere mõisa piiri peal, mida **B ä r n h a l l i k a s** kutsutakse. Sinna olla rahasid ohwerdatud ja siis haigid filmi pestud, mille järele filmad terweks saanud. Sealsamas ligi olla veel üks umbhallik, kuhu raha sisse pandawad, aga keda kurat ise walwata, et keegi neid sealt kätte ei saa.

L i n n a m ä e d.

40. **L i n n a m ä g i** Lõhaweres. See on Sakala maa wanema Lembitu kants, kellest Lāti Hendrik omas kroonikas XVIII peat. § 7 räägib, keda jellel ajal (1215) **L e o l e k s** kutsuti, kelle Lāti Hendrik Paala, see on Põltsama jõe ligi ütleb olewat. Seda Leole kantsi ütleswad kõik hiljemad ajaloo kirjutajad Lääne maa Pihula kantsi olewat, mis ka Lāti Hendrikus **L e a l e** nimega ette tuleb ja praegu Saksa ja Wene keeles **Leal, Леаль**, kutsutakse. Niisamuti peawad nemad ka Lembitut Lääne maa wanemaks. — Aga kumbagil ei ole õigus. Lāti Hendrik ei ole meie maa kohtasi (Topographie) mitte õiete tunnud. Et **Nawesti** jõgi, kelle ligidal eesnimetatud Lõhawere linna mägi seisab ja nimelt Lāti Hendriku **L e o l e** on, — oma jookuga Põltsama poolt tuleb, siis on Hendrik seda Põltsama eht Paala jõeks pidanud. Kui

Hendrik peat. XVIII § 7 kirjutab: Sa nemad (wägi) jätjid Wiljandi selja taha, ja kui nad kõige maa puhtaks oliwad riisunud, kogusiwad nad endid kogemata Lembitu kantfi juure, keda Deole nimetatakse, kofku. — Kui nüüd see Deole oleks Põltsama, ehk praeguse Pihula kohal olnud, kuidas oleksiwad nemad siis nii kergesti wõinud sinna kofku jõuda, sest Suure Jaani ja Wiljandi kihelkonda lahutab Piliistwere ja Põltsama kihelkonnast suur soo, metsjad ja Ravesti jõgi. Ainult Ravesti kohast wõis jellel ajal üle saada, kust igawene wana tee koht praegu läbi käib, sest et seal kõige kitsam soo koht üle saada on. Ravesti nimi ei tähenda ka wist muud, kui Ladina keeli „navis“, see on laewad, sest ühe wana ajaloo kirja järele olla seal kohas laewad seisnud, wistist lootfikud wõi wened, rahwast ja teekäijaid üle wiia. — Peale selle olla Salmitu kroonika järele Lembit 1½ penikoormat Wiljandist kaugel langenud, mis praeguse Wanamõisa wõi Karuse külla kohal Wiljandi ja Suure Jaani wahel on sündinud. Selle lahingu järele olla Kristlaste wägi (Päti Hendrik peat. XXI § 5) Paala juure Lembitu küllasse läinud ja seal 3 päewa seisnud, kust nad Piwlased ja Pätlased wälja saatnud, ümberkaudist maad riisuma ja põletama, — ja see ei wõinud jällegi muu olla, kui Põhawere koht. Nii kui Lembit selle rahwa wanem oli, siis pidi tema isi ka külas oma rahwa seas elama, põldu harima ja ennast sellest toitma. Selle aegsed Gesti rahwa wanemad ei istunud mitte kantfides ega lossides, ega lastnud ennast teistest toita. Et Põhawere linna mägi tõeste Lembitu kantfi Deole on, seda tõendab weel Lemmuti talu Tällewere külas, mis wisjüt Lembitu oma talu peab olema olnud*). Seda olen ma weel hilja aja eest

*) Et Lembit tõeste sit mailt pärit on, tunnistawad siin kihelkonnas olew Lemm jõgi, ja weel üks teine Lemm nimega koht, millest Lembit wist oma nime saanud. Rahwa mälestuses olla Ravesti jõge ka Palu jõeks kutsutud.

ülesse leidnud. Niisama tähtjas on ka see, et sealt Lemmuti talu juurest üks wana tee hakkab, mis linna mäe juure otsekohe wälja lähäb. Soo peal on kiwid ära wajunud, aga kõwema kohtade peal on tee ase weel selgeste näha.

See linna mägi seisab Lõhawere (Lohowa) mõisast 2 wersta hommiku pool ühe weikse soo sees, kelle hommikupoolse külje alt Butku oja läbi jookseb; õhtu pool on weel ühe wähelase kraawi jäljed näha. See mägi on piferikumargune, kelle pikkus lõunahommikust põhjaõhtusse juhib. Mäe kõrgus on ligi 30 jalga, pealt 261 jalga pikk ja 143 jalga lai. Igast küljest on mägi katuse wiisi libamisi. Mäe peal on serwad natuke kõrgemad ja kestelt madalam, nagu oleks ta sisse wajunud. Üks wana jutt räägib ka, et ükskord terve Kärawere küla kari seal peal olnud ja siis olla see mägi pealt lohku wajunud, mis enne tasane on olnud. Karjatsed ei olla pärast enam julgenud elajaid sinna peale ajada.

Et see mägi iialgi karja all lohku ei ole wajunud, waid ikka niisugune olnud, seda saame edespidi näha.

See kantsimägi on algusest üks loomulik mägi, mis inimeste kätega järele on awitatud, sest et pealmine teraw selg tasaselks on tehtud ja selle mullaga mäe küljed järjuts aerud. Põhjahommiku poolt mäe küljest leidsin ma trepi sarnatse ülesse mineku koha; sealt sammast kohast läks ka läbi Butku oja üks kiwidest ja puudest tehtud tee wälja. Ma olen selle mäe mitmest kohast läbi katjunud. Esi lastsin siit ja sealt mäe külje pealt kaewata, kus juures leidsin, et kõik mäe lõunapoolne külg põlemise puru, süsi ja põlenud palgi tükka täis oli. Selle mäe külje juure oli kõige hõlpsam saada, ja siin ongi see koht, kuhu kistlaste wägi puid ja põlemise materjali sealt ligidalt metsast kandis, et kantsi põlema süüdata, nii kui Läti

Hendrik seda peat. XVIII. § 7 jutustab. Et aga Hendrik seda Paala ääres ütleb olewat olnud, siis wõime Põltsama kantfi juures seda selgeste näha, et seal kusagil üht mäge ei ole, kelle külje peale oleks wõinud puid kanda, waid et seal aga üks wee kraam on, kui see üleüldise Hendriku ajal seal olemas oleks olnud, mis ma mitte ei taha uskuda, sest et Põltsama loss täieste Sakslaste afitus näis olema.

Mäe pealt edasi kaewates, leidsin mäe serwa pealt niisamma põlenud puru, süsi ja põlenud palgi tükka, ja et muld inimestest sinna peale kantud oli. Siis lastsin weel õhtupoolsest mäe otsast kaewata, kus talunikude jutu järele maaalused keldred pidiwad olema. Ka siin oli peal esiti peale kantud muld ja sügawamal liigutamata kindel liiw. Lõunahommiku pool otsas leidsin wana kaewu aseme ülesse, mis mulda täis oli. Rest kantfi õueruumi kaewates oli esiti üks jalg musta mulda, (nagu turba ehk mätta mulda) peal, siis tuli jala paksumelt jämedat kruusa, millega sifimine õue ära oli kruusitud, ja wiimaks walge liigutamata liiw. Ülemise musta mulla ja jämeda kruusa korra wahelt leidsin poti tükka, süsi ja terawate riistadega lõigatud konta, mis wiisi söömaajast üle jäänud.

Siis lastsin kestet mäge hatates, lõunapoolse mäe serwa poole edasi kaewata, mida enam serwa poole jõuti, seda sügawamaks läks musta mulla kord, tunni üle 3 jala. Musta mulla all oliwad põlenud sawiribad, nende all sõed, ja põlenud palgid, kelle otsad mäe serwa poole seisid. Siis tuli jälle endine kruusa kord ja siis liigutamata walge liiw. Põlenud sawitükid näis esiti nagu telliskivi tükid olema, aga ligemalt läbikatjudes leidsin, et ümmarguste pallide wahed wärste sawiga oliwad täidetud olnud, sest need sawiribad seisid pikuti allseiswa palgitükkide järel. Nende ülejäänuste seisust ja seadmiseft, kui ka paksum mullakorraft mäe serwa peal arwan mina, et kantfi elu-

majad ümberringi mööda mäe serwa on seisnud ja üm-
margustest palkidest puu kambritesed olnud, kellel 3—4
jala paksune mulla või mätskatus peal oli ja nõnda
seespool pihapu uaeda sifemise walli aset täitis, nii kui
Däti Hendrik seda sagedaste kõneleb. Nende staga oli
väljas mäe serwa peal palkidest kange pihapu aed, kelle
tüwesiä mina sealt mäe serwa seest weel küllalt leidjin.
Sijjemalt näis need kambriä ära põletatud olewat, siis
on need poolpõlenud palgid küljes olewa sawiga maha
langenud ja pealolewast paksust mulla või mätsa korra st
finni kaetud. Sellepärast on nüüd mäe serwad kõrgemad,
kui mäe keskpaik, mis iialgi tasane ei ole olnud, ega
pärast sisse wajunud. Niisugune nägu on enamiste kõi-
gil linna mägedel.

Nende põlenud palkide alt tuliwad ka mõned fondi
tükkid wälja, milledest üks kontsi wiisi wälja oli löigatud,
ja üks mõne tolli laiune raudpleki tükk.

Alasta 40 eest tagasi olla sealt mäe pealt üks brong-
si st mõel leitud.

Üks 80 aastane wanamees, Enn Tääter, kes Lõha-
were wallas Kärewere külas elab, olla omal noorel põl-
wel sealt mäe seest warandust läinud kaewama, ja leidnud
mäe lõunapoolsest küljest ühe wanaaegse nua või mõega,
mis roostetanud olnud ja roots taga, nagu meie puu-
peaga nugadel, hästi pika ja laia teraga, ja ka ühed
laiad, 2—2½, tolli laiused raud ahelad. Ebansklik mees
ei ole efiti seda mõeka ega neid ahelaid julgenud kodu
wiia, sest temale tulnud kange hirm peale, nõnda et põl-
wedest jõud ära kadunud. Ommeti wõtnud ta need ahelad
ja mõega ligi ja wiinud kodu, kus ta ahelaid paja koo-
guks pruukinud. Kas need ahelad praegu weel seal Tiitju
talus on, ei ole teada.

Ka räägib wana jutt, et wanal ajal sealt mäe seest
üks wafst härja ite olla leitud.

Binna mäe teise külje peal olla wanaste kiwi trepp ülesse käinud, kelle aseme minagi ülesse leidsin. Aga kui Bõhawere mõisa kiwi karjalautasi olewat tehtud, siis olla üks Bõhawere mees need trepi kiwid karjalautade ehituse juure ära wedanud.

Wana jutt räägib weel, et see üks „Muuklaste“ *) kinn olla olnud, kes wäljas olla käinud riisumas ja warastamas, kus sild kraawi peale lastud ja jälle ära tõmmatud. Kui küla kari nende pesa lähidale olla juhtunud, siis olla sealt warji mõni loom ära näpatud. Sellel wiisil kogunud nad endile juure karja, keda ka sagedaste karjamaale saadetud. Et Muuklasti ära wõita, seks pidanud talunikud kena nõu, sest jõuuga ei ole neid wõimalik olnud wõita. — Nad jootnud Kärewere külas ühe härja wiinaga joobnuks ja lastnud Muuklaste karja sekka. Kõik kari tormanud juure röökimisega joobnud härja kallale, kes teiste eest metsa jooksnud ja kõik kari taga järele. Nähes, et isiaraline loom karja seas olnud, tõtanud kõik Muugid kindlusest wälja oma karja kaitsema, aga tuhinaga unustanud silla kraawi peale. Kohe tormanud külamehed kindlusesse, tapnud maha, kes weel sees olnud, wõtnud waranduse ligi, mis wõinud, ja pistnud majad põlema. Nõnda saanud Muugid wõidetud ja nende pesa häwitatud.

Wana jutu järele olla selle linnamäe ümber järw olnud, aga see järw jooksnud sealt ära Olustwere Wene kiriku juurest mööda alla luhta, kuhu siis see suur org järele jäänud, mis sealt kirikust mööda lähäb. Soomulikult on ka see linnamäe ümbrus wanaste järw olnud.

Ä g a m ä g i.

41. Olustwere wallas Wäljaotsja talu piiris, üks werst maad Önniste hiiedest hommiku pool, seisawad suur ja weike Ä g a m ä g i, keda üks weike org üksteisest lahu-

*) „Muuklaste“ nimetus näis wanust m u n k a d e s i tulnud olewat, aga sellel on rahwa juus weel „rõõwli“ ja „wanapagana“ tähendus.

tab. Suur Üga mägi on pealt tasane ja ümmargune, millel õhtu pool küljes suur loik, mis kowadel ja talwel sulaga wett täis on. Suurel Üga mäel olla wanal ajal alaline liuu lastmine olnud, isiaranis aga Wastla päewal, kuhu siis kõigelt poolt kuni lastjaid kokku tulnud, nõnda, et neid ei ole tuntudki. Kord tulnud keegi wõeras, walge kaelakott kaelas, kuni laulusid lauldes Üga mäele, kus ta aga waene mees, et ta ruttu eest ära ei ole jõudnud, teiste kuni lastjate ree alla jäänud ja surma saanud. — Ka olla mooduks olnud, kui kusagil pulmi peetud, et siis ikka ka Üga mäel käidud. Suhtunud aga korraga kahed ehk mitmed pulmalised platsis olema, siis püüdnud igaüks ikka suurele Üga mäele, mikspärast siis peiupoiste wahel mõeladega sõbitud ja mõndagi weristatud, kuni ärawõidetu weikse Üga mäele pidand põgenema. — Miihästi kuni lastjate kui ka pulmaliste õhtamistest ja ägamisest saanud mägi omale nime Üga mägi.

R o b r u w e r e m ä e d.

42. Suure Saani kirikust 7 wersta lõune poole sõita, lähäb tee üle Kobruwere mägede. Mäed, oja ja seal lähedal olew tüla olla oma nime wanal ajal Kobruwestest saanud, kes seal ümberkaudu rohkeste olla pesitanud. Enne nimetatud neid kohte „Kobra-were“ mäed.

P u t k u k u l l a m ä g i.

43. Linna mäest lõuna poole on Lõhawere walla Putku talu juures mägi, kust wanaste liiwa wedades sagedaste kullasegast liiwa leitud. Kacwajaid ja otšijaid tormanud hulgani kokku. Et seal juures sagedaste riidu ette tulnud, siis keelanud mõisa walitsjus kaewamise kõigile ära. Wähäse kulla leiu pärast põle ka pärast enam otšimist ette wõetud. Praegu olla seal juured õnnistused

rohuga üle kaswanud, ja seda kohta kutsutakse „Putku
 fulla mägi.“

Wilu wäli.

44. Sealhmmas lähedal on üle heinamaa hom-
 mitupool küljes teistest suurem ja kõrgem mägi, mida nüüd
 Wilu wäli hüütakse. Wanal ajal elanud seal kaks
 Wiru maalt tulnud meest oma taludes. Nende järele
 nimetatud mäge Wiru mägi wõi Wiru wäli. Ka-
 dunud mehed, kadunud kohad ja Wiru nimi muutunud
 aegamööda praeguseks Wilu wäljaks.

Kalewipoja künni wagu.

45. Lõhawere mõisa metsawahi talu, Kangru, maa
 sees on üks mägi, teda Kaie mäeks kutsutakse. Selle
 mäe üle käib üks nõgu, sellest rahwas räägib, et see Ka-
 lewipoja künni wagu olla.

Wana telliskivi wabriku ase.

46. Wastsemõijas Karuse metsawahi heinamaa sees,
 selle jõe ääres, mis ülewel pool Lemm jõeks ja allpool
 Karuse jõeks kutsutakse, on üks koht, teda „Suure murre
 madalit“ hüütakse. See Suure murre madalit on kõik
 telliskivi prügi ja tükk maa seest täis, mis kõik omal
 ajal hirmust tuld näis saanud olewat. Sest palju kive,
 mis seal maas, on tule läbi julaks läinud ja läigivad,
 kui klaas. Umbes 1½ wakatamaad on uijugust tellis kivi
 tükk täis. Seal peab wist mõni suur telliskivi wabrik
 olema olnud, wõib olla, ehk Wiljandi lossi ehituse tarwis.
 Rahwas ei tea sellest aga midagi kõnelda.

Glajate aed.

47. Wastsemõija wallas Lemm jõe ääres olla wa-
 naste üks suur talu olnud, ja teine olnud sealt 7 wersta

eemal, nimega Baiassaare. Suur mets olnud mõlemite kohtade ümber ja nende vahel. Neil mõlemil taludel olnud suured elajate aiad metsas, mis koduloome kiskja metsaliste eest pidanud kaitsema ja warjama. Nedade wärawad olnud nii suured, et neid rataste peal kokku lükatud. Kinni lükates jündinud nii suured paugud, et need ühest talust teise ära kuuldud. Ka Riisa külasse kuuldud nende wärawate kokku lükkamise paugud ära.

Papi leer.

48. Wastsemõisa Pärassaares on üks kõrgem wäli, mida rahwas papi leeriks kutsub. Rahwa jutu järele olla wanal sõja ajal üks katoliku papp oma kogudusega seal pelgus elanud, kuni aga waenlased neid wiimaks üles leidnud ja ära tapnud.

Kolm pütti kulda.

49. Kui Wenelased Rootslastega siin maal sõdinud, siis peitnud põgenejad Rootslased 3 pütti kulda sinna kohta maha, kus nüüd Sürgawere Kinska talu ait seisab. See ait seisab kolme tee haru peal: üks tuleb Wiljandist, teine Olustwerest ja kolmas Suurest Jaanist. Mitu korda olla Wiljandi sillakohtust kulla pütti otsimas käidud, aga mitte leitud. Kinska talu omaniku'e olla kõwa käsi antud, et ta tähendatud kohast mitte ei peaks kaewama. Ka Rootsi maalt olla otsijad kaartiga wäljas käinud otsimas ja kaewamas, aga ei olla midagi leidnud. Nimetatud talu omanikul on tarwis aita ja wihu sauna ehitada. Ta walinud ehituse platsiks just selle koha, kuhu waranduse kaewajad suure augu järele jätnud. Et aida ehituse juures maad tarwis kaewata ei ole, sellepärast ehitanud ta sauna aida alla maa sisse, et siis kaewates kullapüttide pihta juhtuks. Ei ole aga midagi leitud.

W a n a t e e.

50. Suur tali tee, mis Wiljandist Sürgawere mõisa kaudu üle soo Suure Jaani lähäb, olla Rootsi ajal suur ja käidaw maantee olnud, kuna nüüd juwe ajal wõimata sealt hobusega läbi saada on. Endine suurtee on juwe ajal soo sees weel selgeste tunda, sest et ta soopinnast 1—2 jalga kõrgem on. Ta läinud sihilt üle Suure Jaani kiriku, ühe jellel ajal nimetatud Balu jõe juure wälja, mida praegune rahwas Klawesti jõeks nimetab. Wenelased olla Rootslasi seda teed mööda põhja poole kihutanud. Selle tee ääres olewat Jaani soo sees üks Rootsi kindral Wene kuuli läbi surma saanud ja sinna-sammasse soo sisse maha maetud. Rahwas räägib, et Jaani soo tee ääres, arwata 1 wakamaa hommiku pool küljes üks auk olewat, kuhu ennemuiste üks Rootsi kindral olla maetud. Orjapõlwe lõpeajal näinud heinalised seal ühte suurt kiwi risti, mis nüüd mäda maa sisse olla wajunud.

T a m m e k ü l a.

51. Taewere walla Tamme küla on oma nime wana-st põlisest tamme metsast saanud, kuna praegu seal ühte ainust tamme ei ole. Hiljuti olla sealt jõest, sügawa haura seest, juured tamme pakud wälja wõetud. Sealt-sammast leitud ka tugewad raud ahelad. Ka nähtud ühte suurt raud katelt, mis wee põhjas sügawas hauas olnud, aga mitte kätte ei ole saadud. Nüüd ei olla seal enam midagi näha.

K a t k o i d o e h k K a t k u o j a.

52. Suure Jaani kirikust mõni werst hommiku poole, on kiriku walla jao sees weike oja, mida K a t k o i d o kutsutakse. Wanaste olla see kaunis suur olnud. Seal olla katku sagedaste peenikese preili näol nähtud kiwide wahelt kalu ja konnafi püüdmas. Inimesed, kes teda näi-

nud, furnud kohe ära. Kattkust olla oja nimi saanud, aga oja olla mudaga täis ummistanud.

Dõhawere walla Putku talu õue tulnud katt, nagu ehtinud noor tüdruk. Sulane maganud murul, katt tor- ganud teda jalaga ja ütelnud: „Mis ja magad päewa aeg!“ Sulane pole sellepeale midagi mõistnud wastata ja furnud mõne minuti järel ära. Teine kord tulnud katt kitse näol sinna samasse talusse, kus rahwas sooja leent ja leiba söönud. Katt pistnud pea ukse wahelt sisse ja öölnud: „Tuld sööwad, kirge joowad!“ Kawal pe- remees wastanud ruttu: „Ime, ime! kitse keel kõneleb!“ See wastus olnud kattule nina pihta ja ta läinud lipates õuest wälja, aga furnud ei ole seal seekord keegi.

Wana sõja aja mälestused.

53. Wene oja. Wastemõisa wallas Räätsa ja Soosaare talude lähedal on weike jõgi, „Wene oja“ ni- metatud. See olla oma nime wana sõja ajal hulkujatest saanud, kes seal talusid mööda riijunud ja inimesi piinanud. Inimesed põgenenud metsa ja last- nud puid saatu maha, ja teinud sinna sisse majakese ülesse, kus nad, oma kiriku õpetajaga ühes, waenlaste eest war- jus elanud. Üksford läinud kõik inimesed kodust ära moona muretsema, kuna üks ainus wana ätike kodu jää- nud. Warsti selle peale ilmunud neli sõjariistus ehitatud ratsa meest õue. Wanake roninud nende eest tупpa ahju peale suitsu sisse. Wõerad tulnud ka tупpa ja astunud põlewa ahju ette endid soojendama. Kui nad endid rii- dest eest lahti teinud, näinud wana mees, et kolm neist naiste rahwas olnud. *) Ta tõmmanud järsku lömmu riida alt toed ära ja lastnud lömmud nende pähä kukkuda. Kolm neist jäänud kohe maha, aga neljas peasnud ära.

*) See naisrööwliste jutt on wäga laiali rahwa suus.

Kui teised kodu tulnud, röömustanud kõik wanafese wahwa teo üle ja riisunud sõja riistad ja raha nende juurest ära. Ommeti jäänud neil kartus südamesse, et põgenenud rööwel neid teistele ülesse annab. Mõne päewa pärast tulnud ka hull sinna õue. Muidugi põgenenud, kuhu keegi saanud. Kui rööwliid maja puhataks riisunud, saanud üks soldat weel ühe naisterahwa kätte, kelle ta jalgapidi sadula jaluse külgi kinni sidunud ja teda nõnda, pead maad mööda järele wedades, järele lohistanud. Aastal 1800 olla see naine, wana emafesena, weel elanud. Kui lapsed ta pead jagenud, küsinud nad, mis muhud ja armid tal peas on? siis rääkinud ta ikka nuttes, kuidas teda hirmjaste piinatud, et ta peaks juhutama, kus nende warandus on.

Leitud asjad.

54. Helmi ja üks pool mõda leitud Wastsemõisa. Jurjewi muuseumis.

55. Üks kalkädoni helm, üks brongsiist helm, üks kiwiist helm, 26 klaasiist helme, üks kauri muschel, üks brongsiist spiral sõrmus, 2 brongsiist pannelt, 2 väikest kalkädoni kuuli — leitud Laeweres mitmest kohast. Leidja kooliõpetaja J. Rõmmik. Talinna muuseumis.

56. Klaashelmi 25 tükki leitud Lahmuses ühest katku kalmest. Talinna muuseumis.

57. Üks wana Wene wastraha, 1 littawi ja 1 Poola raha leitud Wastemõisa Riisatüla kalmest. Tal. m.

58. Wastsemõisast Hermann Raid käest 4 mitmesugust wana raha, mis turwa lõikuse juures leitud. Tal. m.

59. Üks Wene- ja 1 brongsiist raha leitud Regoldis. Talinna muuseumis.

60. Sürgawere kiwi kalmest leitud 2 firwest, 2 wikatit, hobuse suulisi, mõku, nuge jne. Wiljandi m.

20. Kolga ehk Weikse Jaani kihelkond.

1. Kolga tähendab wiist nurka wõi kolka, ja Weikse Jaani, et see kihelkond Suurest Jaanist weiksem on. Selle kirikule on wiist märtiiri Johann Nepomoki nimi antud, kes 20. Märtsil 1393 Moldawi jõkke uju pärast ära uputati. See kirik arwatakse kas 15. aastajaja sees ehk 16. aastajaja hakatusel ehitatud olewat. On üks weike kirik, kellele aga hilja aja eest uus, tore ja pikk torn külge ehitati. Eriti on see Põltsama abikirik olnud ja see kihelkond üks jagu Põltsama kihelkonnast, mis alles aastal 1639 Põltsama lossi omaniku Hermann Wrangeli poolest isi kirikuks ja kihelkonnaks tõsteti.

Selle mälestuseks olla selle kiriku afna sees, mis altari taga olnud (nüüd aga mõne kümne aasta eest tagasi mitte enam olemas), järgmine kiri seisnud:

„Woldemar Wrangel Baron von Lindeberg, Herr zu Oberpahlen, Odenpe, Wrangelshof, Vogelöse, Schwinsfundt vndt Wallküll, Ihre königliche majest. Wol be-
trauter Generalleutenampt vber die Cavallery.

Christina geborene Grassin von Wasjaburg, freifrauw von Lindeberg, frauw zu Oberp. zc. Anno 1677.“

Kuida näha, on Wrangel nii mitme mõisaomanik ja kuninganna (wiist Kristine) hobuse wäe ülem olnud. — Tema proua Christina olla kuninga Gustaw Wasa tütre tütar olnud.

Kolga Jaani kirik on ka mitu aega häwituses seisnud ja olla rahwa jutu järele tüttidest metsast ülesse leitud. Üks jutt räägib, et kui kirik häwituses olnud, siis olla inimesed sõja ajal sinna kiriku laele, wõlwi peale, pelguroninud, mis 1578 aastal wõib olla olnud. Teise jutu järele olla inimesed huntide ja karude eest, keda seal metsas ja kiriku ümber liiga palju olnud, kiriku lae wõlwi peale põgenenud. Kolmas jutt räägib jälle et üks rööwlite

selts endid öösel seal kiriku lae peal olla üles pidanud. Odište küla Ottimatši talus olewat weel 120 aasta eest üks härja ike pruugitawaks olnud, mis kaseft olla tehtud, mis Kolga Jaani kiriku lae mõlwi peal olla kaswanud. Selletarwis pruugitaw puu pidi vähämalt 6 tolli jäme olema, mis tunnistab, et see kirik palju aastaid ilma katufeta on olnud. Wist sai see kirik 1558 ja 1578 aasta wahel ära rikutud ja põletatud, ja sai alles kindla teaduste järele aastal 1636 ülesse ehitatud.

Aastal 1696 oli kolme aastase wiljaitalduse järele hirmus näljahäda Wiwimaal, siis suriwad ka Põltsama ja Kolga kihelkondades sadade ja tuhandete kaupa inimesi maha, et kõik teede ääred furnuid täis olnud, ja neid külade juure hulga kaupa maha maetud.

Aastal 1700 läks Põhja sõda lahti, mis 1703 Põltsama ümber möllas, mille järele jälle katt tuli ja palju inimesi maha murdis. Supel ütleb (T. N. I. 275), et katt Kolga Jaani kihelkonnas mitte nõnda ei ole häwitanud, sest et sõja ajal palju inimesi Kolga Jaani suurte metsade ja soode taga julget pelgu paika olla leidnud.

Ommeti olla aga Kolga Jaani rahwas alati hirmu sees ja walmis olnud, sõja eest põgenema, sest et nemad omad paremad asjad jahudega täidetud kottide jisse olla pakkunud ja nõnda jõkke lastnud — üks kombe, kellest kõige Cesti rahwa juures räägitakse. Onneks ei olla sõda mitte nende kohta jõudnud. — Ummuusi küla rahwas räägiwad, et nende naised ja tüdrukud sellel ajal meeste riidid kannud, et ei tunneks, neid naisterahwa olewat.

Kui Kolga Jaani kiriku ümberkaudne koht üksford inimestest tühi ja maha jäetud olnud, et põllud harimata ja majad tühjad seisnud, siis olla teisest nurgast talunikud sinna elama tulnud, nende seas nimelt ka ühe praegu seal elawa taluniku R ä b i n a eeswanemad, kes Rabinast

Peipsi äärest pärit olnud. Ettevaatlikult walinud uued asemewõtjad omad eluasemed. Nad tõnmanud tühjade majade katustest õlgi wälja, katsumud üksikute kõrte pikkuse hoolega järele, ja kus siis kõige pikemad ja jämedamad kõrred leitud, sinna jääbud siis elama, sest seal kohas pidanud muidugi kõige parem wilja maa olema. Ka sellest olla arusaadaw, et wõerastest kohtadest waenu ajal sinna inimesi on põgenenud ja sinna elama jäänud, et seal praegu õieti pikki mehi, kui Akaaniisi, ja lühikesi kui Härjapõl-welasi olewat. Mõni jagu inimesi olla walged, kui will, aga mõned weel mustemad, kui mustlased. — See lugu wõib esimese Rootsi walitsuse hakatusel 1620 aasta ümber sündinud olla.

K i w i j a h r o n g s i a e g.

2. Tuttawaid kohte ja asju ei ole mul sellest kihelkonnast teada. — Peedu rahwast näis P ä t k a l u küla ja P e i e küla meele tuletawad.

K a u a a e g.

3. Kohtade nimed, mis „were“ lõpuga, on järgmised: W i s s u w e r e küla, S u s i w e r e karjamõis, P ä o w e r e karjamõis ja K a a w e r e küla.

K i w i k a l m e d.

4. Wõidu wallas Ülge talu põllu sees olla praegu k i w i k a l m e i d kolm tükki, keda 10 aasta eest teadumehed olla waatamas ja katsumas käinud*). Nad olla kõik need kolm kalmet raudoradega läbi sorinud ja otsinud ühte Rootsi ajal seie maetud warandust taga, mis järwe ääres ühe kiwi wareme sees olla. Ommeti ei olla nad midagi leidnud, sest et järwe äär ennast nõnda muutnud,

*) Need oliwad 1877 maa ja Wõnnust grahw Sievers, aga meie ei otsinud Rootsi warandust, ega sorinud ka mitte raud oradega. W. a. täh.

et sammude järele enam seda kohta kätte ei saawat. Need mehed olla ka mitmed muud kohad seal järve ääres läbi otfinud.

5. **K i w i k a l m e** Wõisiti Leie külas.

6. **K i w i w a r e m** Wõidu Ware talu maa sees järve kaldal peal, Diju kõrtsi juurest $\frac{1}{2}$ wersta hommiku pool. See on üks suur kuhja moodi kiwi ware ja peab wist üks wana ohwerdamise koht olema olnud.

7. **K i w i w a r e m** sealsammas, eesnimetatud talu maa sees, mis esimesest hommiku pool, niisamma ka järve kaldal seisab. — Nende kahe wareme wahelt olla üks suur inimese luukere, mitmesuguste asjadega, wälja tulnud. Ommeti olla leidjad selle hirmuga finni ajanud ja kõige asjadega sinna maha matnud.

M u l l a j a k a t k u k a l m e d.

8. **K a l m e** Wõisitu wallas Leie külas Lohu talu maa sees. See on üks kõrgem rinnak, kelle lõunapoolse otja peal truusa auk on, kust kaewates palju süsa ja luumuru wälja tuleb. Warsti $1\frac{1}{2}$ jala sügawusel on süte lade ja süte sees luud. Näeb wälja nagu oleks see matuse paik sarnane, mida k ä ä b a s t e k s hiiitakse, mis wist Tiivlaste päralt on. — Restet seda mäge on aga ka palju terweid surnuid sinna maha maetud, kelle juurest sagedaste ka asju on leitud, mis aga kõit jälle ära on kaotatud.

Selle mäe põhjapoolse otja peal olla üks suur kiwi, kus alati tonta ja wiirastusi olla nähtud. Kord näinud keegi õõsel mööda minnes, kuidas üks lühike, pika halli habemega wana mees seal kiwi ääres istunud ja wiulit mänginud.

Seda Lohu kalmet olla keegi wanaaja nuriija 1895 kewadel läbi katsumas näinud ja sealt 2 pealuud ärawiimud. — Selle järele olla Lohu peremehe poeg sealt weel

edasi kaewanud ja 2 jala sügavuselt 7 luuteret ilma puu-
färgita leidnud, kust ka mitmed rahad ja preesid wälja
olla tulnud. Need olla üks teenija pois ärawiinud.

9. K a l m e m ä g i Wõisiku wallas Dõiste külas,
Kutemiku talu põllu sees. Ta on kahelt poolt ülesse tünt-
tud ja keskelt weel 8 jala laiune pikk riba järele terweks
jäänud. Sealt olla hästi palju furnute luid wälja tul-
nud. — Rahwa jutu järele olla endisel ajal luba antud,
suurte haiguste ajal, halwa teede pärast, Wõisiku walla
kirikust kaugemal olevate küladele omad furnud oma
külasse, ühe selletarwis õnnistatud kingule maha matta.
See kalme olla ka üks sarnane.

10. K a l m e Wõisiku wallas Balji külas, Tooma
talumaa sees, mis nüüd juba põlluks ülesse on tüntud,
kust siis ka hulk furnute luid wälja tulnud. Rahwa jutu
järele olla see katku kalme.

11. K a l m e Wõisiku wallas Lättalu külas, Riwi-
saare talu piiri sees. Selle kingu sees on kruusa kaewates
palju luid ja ka wanu rahasid wälja tulnud, mikspärast
kruusa kaewamine sealt ka ära olla keelatud.

12. K a l m e Wõisiku wallas Kaawere külas, Suigu
talumaa sees, keda katku kalmeks kutsutakse. Sealt olla
ka liiwa kaewates furnute luid palju wälja tulnud.

13. K a l m e k o h t Kolga Saani kihelkonna kooli-
maja kohas. Kui kihelkonna koolimaja ehitatud ja wunda-
mendi kraawi kaewatud, siis olla sealt 11 furnu luid
wälja tulnud, mis teise kohta jälle maha maetud. Sinna
kohta võib palju enam maetud olla, kuna need üksi ülesse
leiti, mis wundamendi kraawi kohas olivad. Rahwas ei
tea sellest midagi rääkida, et seal iial kalme olnud.

14. K a l m e w õ i s u r n u a i a a s e Wõidu wallas
Diju jõe ääres, kus jõgi järwe jookseb. Sinna olla hil-
juti Surjewi Tivoli õllekeldert ehitatud, kus wälja kaewa-
mise juures wäga palju furnute luid olla wälja tulnud.

Rahwa jutu järele olla seal katoliku ajal weike puust kirik olnud, mis Põhja sõja ajal ära olla põletatud. Keldre kohal olla niist matuse aed olnud. — Enne sõja sinna jõudmist olla kellad ja kiriku wäärtasjad kokku korjatud ja Diju jõge mööda ülesse poole, kunni Uti talu alla wiidud, kuhu need siis jõe põhja lastud. Seal olla need weel täna päewani. Sgal eimese püha hommikul löödawat seal kellasi, mida palju inimesi olla kuulnud. Sealt kellade hana juurest olla ka sagedaste wanu hõbe rahajid ja ehteasju leitud, mida kullasjeppeadele ära olla müüdud. — See jutt, et seal kirik olla olnud, on diete laialine rahwa seas. See wõib ka wäga wõimalik olla, sest praegu on üks Buteri usu tabelite seal ligidal Watma külas, mis Wiljandi kihelkonna päralt on.

15. K a l m e Wõisiku Leie küla wäljal, kus üks weike liiwa mägi on, mida Kristi wäli kutsutakse. See nimi olla sellest tulnud, et seal wälja peal wanal ajal üks suur rist püsti olnud, kus küla rahwas palwetamas käinud. — Kui üksford küla rahwas seal palwel olnud, siis tulnud sõda neile järsku peale ja tapnud kõik maha, kellest muud ei ole üle jäänud kui üks poisike ja üks tütarlaps, kes endid Diju Utti talu juures jõe kaldas luhade sees olla peitus hoidnud. Nende tapetute kondid olla niist pärast sinna Kristiwälja tingule maha maetud, kus neid hoone ehituse juures 1894 aastal palju wälja tulnud.

16. K a l m e Wõisiku walla Kaawere küla Pari talu hoonete all, mis 1872 aastal sinna ehitatud ja kust ehituse juures inimese luid wälja tulnud. — Üks werst sellest talust eemal joo sees on üks jaar, mida Restus-jaariks kutsutakse, aga kus inimesi ei ela. Sealt on 15 aasta eest tagasi üks wana mees, Jaan Suigusar, kraami kaewates 1 $\frac{1}{2}$ jala sügawuselt ühe hõbe wöö leidnud, mis enam kui $\frac{1}{4}$ tolli pakis olnud ja selle otjad tagasipidi

kõwerad olnud. Olla Wiljandi kullasepale 27 rubla eest ära müüdnud.

W a n a s õ j a t e e.

17. See tee olla Wõifitu wallas Raawere küla Saksari talude juures, mis ühest wäga mädist soost läbi olla tehtud. Seal olla palg palgi kõrwa maha pandud, mis weel tänapäewal näha olla.

Sellest teest räägib wana jutt, et see siis olla tehtud, kui Wene sõjawägi Jamburki olla läinud. (Wene sõjawäe Jamburki minekust räägitakse laialt rahwa seas). — Umbes 100 aasta eest tagasi olla Saksari talude juures ühte wana heina küüni nähtud, mille seinad kõit püksi kuulidega olla puruks lastud. Lugu olnud nii: Kui ülemal nimetatud sõda Saksari talude ligidale jõudnud, siis olla nende talude rahwas omad koerad sõja eest sinna heina küüni kinni pannud. Aga kui sõjawägi sinna lähidale jõudnud, siis olla soldatid selle heina küüni koerte haukumise peale puruks lastud. — Sellest sõjakäigust olla sealt nurga meestel kats mängu tükki, üks minekust ja teine tagasitulekust. Nad olla wäga suure rõõmu, lusti ja mänguga läinud, aga pea kõit sinna lahingi wäljale jäänud. Tagasitulejad olla teist mängi tükki määnud, mis wäga ilus ja hale olla ja mille juure neid sõnu öeldawat: „Kimbuse, Rambuse, halle gudewein!“ (Nagu näha, on wiimsed kats sõna Saksakeele sarnatsed).*)

P e l g u m ä g i.

28. Wõifitu walla heinamaade sees, Oma jõe ligidalt, on mäda maa sees üks mäe kink, mida R a a b e m ä e k s nimetatakse. Selle mäe peal olewat wanal sõja ajal inimesed oma warandusega peitus olnud. Nad olla

*) Otsas hea wtiin.

laudu mööda omad kraamid ja loomad sinna wedanud ja siis lauad jälle ära võtnud. Wiist on jellel ajal ka sinna furnuid maetud, sest et hiljemal ajal kaewamise juures sealt luid on wälja tulnud.

Leitud asjad.

19. Suurtükk, leitud Soosaare wallas Kelgi talu alt soo seest, mis wiist põhja sõjast sinna on jäänud. Seisab praegu Soosaare mõisa õue peal.

20. Sõlg, brongsiist, leitud Oti küla heinamaa seest.

21. K a h a d, Poola, Rootsi ja Siivimaa omad, XVI. aastajaja teise poole seest. Leitud eespool nimetatud sõlega ühes Oti küla heinamaa seest.

22. Suur püüß leitud mõne aasta eest Oju küla Soona talu maa seest. Olla niidsetest püüßidest palju suurem ja tugevam olnud. Kuhu jäänud, on teadmata.

lambu mēdōa omāa lraomāi ja loomāi ja lraomāi omāa mēdōa mēdōa
 ja hie lamāb jalle āra wōmāb. Kōstōa on jelle āra ja
 hūna jurnūb mēdōb, hēt et hie mēl āra lraomāi
 hūnēs hēt lūb on wōlāb tūmāb.

Zeitungs-Verzeichnis

Siisrekord.

19. Suur-Arti...	19.
20. Sõda...	20.
21. Sõda...	21.
22. Sõda...	22.
23. Sõda...	23.
24. Sõda...	24.
25. Sõda...	25.
26. Sõda...	26.
27. Sõda...	27.
28. Sõda...	28.
29. Sõda...	29.
30. Sõda...	30.
31. Sõda...	31.
32. Sõda...	32.
33. Sõda...	33.
34. Sõda...	34.
35. Sõda...	35.
36. Sõda...	36.
37. Sõda...	37.
38. Sõda...	38.
39. Sõda...	39.
40. Sõda...	40.
41. Sõda...	41.
42. Sõda...	42.
43. Sõda...	43.
44. Sõda...	44.
45. Sõda...	45.
46. Sõda...	46.
47. Sõda...	47.
48. Sõda...	48.
49. Sõda...	49.
50. Sõda...	50.
51. Sõda...	51.
52. Sõda...	52.
53. Sõda...	53.
54. Sõda...	54.
55. Sõda...	55.
56. Sõda...	56.
57. Sõda...	57.
58. Sõda...	58.
59. Sõda...	59.
60. Sõda...	60.
61. Sõda...	61.
62. Sõda...	62.
63. Sõda...	63.
64. Sõda...	64.
65. Sõda...	65.
66. Sõda...	66.
67. Sõda...	67.
68. Sõda...	68.
69. Sõda...	69.
70. Sõda...	70.
71. Sõda...	71.
72. Sõda...	72.
73. Sõda...	73.
74. Sõda...	74.
75. Sõda...	75.
76. Sõda...	76.
77. Sõda...	77.
78. Sõda...	78.
79. Sõda...	79.
80. Sõda...	80.
81. Sõda...	81.
82. Sõda...	82.
83. Sõda...	83.
84. Sõda...	84.
85. Sõda...	85.
86. Sõda...	86.
87. Sõda...	87.
88. Sõda...	88.
89. Sõda...	89.
90. Sõda...	90.
91. Sõda...	91.
92. Sõda...	92.
93. Sõda...	93.
94. Sõda...	94.
95. Sõda...	95.
96. Sõda...	96.
97. Sõda...	97.
98. Sõda...	98.
99. Sõda...	99.
100. Sõda...	100.

Гидрометеорологический институт. 1 рубль.

Всего экземпляров 1 шт. 25 коп.